

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

גיליון מס' 8, שבט תשע"ח – פברואר 2018

רואה אור בירושלים

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

עורך: יואב שורק

עורך משנה: צור ארליך

סגני עורך: יצחק מור, אלון שלו

מנהלת מערכת: ניצן ריבלין

מנכ"ל: עמיעד כהן

מו"ל: אריק כהן

איורי מאמרים: מנחם הברשטט

איור השער: יוני שלמון

עיצוב: נריה צור ואהרון פרידמן // סטודיו דוב אברמסון

תרשימים: סטודיו דעתה, תל-אביב

כתובת המערכת: אהליאב 5, ירושלים 9446778

אתר הבית: www.hashiloach.org.il

למכתבים: main@hashiloach.org.il

מנהלה: office@hashiloach.org.il

המעוניינים לכתוב ל'השילוח' מוזמנים לשלוח תקציר בן כ-300 מילה ובו תיאור המאמר המוצע (נושא המאמר, טענתו העיקרית ודרכי הטיעון) לכתובת main@hashiloach.org.il. מאמרים שיתקבלו לפרסום ימנו 10 אלפים מילה לכל היותר (ומאמרי ביקורת - לא יותר מ-3,000). מאמרים המתקבלים לפרסום מזכים את כותביהם בתשלום.

השילוח

מאמרים

51 על גלגלים חלודים ושמן אסור • אריאל פינקלשטיין

בחינת עשרות פרשות שחיתות סביב תכנון ובנייה מעלה ממצאים מרתקים על סיבותיה ונסיבותיה

75 והים איננו מלא • מיכה קליין

לחינם מכינים אותנו לעלייה דרמטית במפלס פני הים. פגישה בלתי אמצעית עם הגיאופיזיקה

99 מנהיגות ציונית: ההבטחה של המכינות • יניב מזומן

בעשרות מכינות קדם-צבאיות מניחים את התשתית הערכית, היהודית והציונית של הדור הבא

121 על מהותה ותפקידה של היזמות • ישראל קירזנר ופרדריק סוטה

השוק מתקיים מכוח המקוריות של משתתפיו. מאמר יסוד של אחד מגדולי הכלכלה בזמננו

143 על שטרײמל, שפת הזכויות ועתיד החברה • משה קופל

על שורש הפער שבין שימעון, חרדי מפוכח מברוקלין, ובין היידי, יהודייה נאורה ושוחרת טוב

קלאסיקה עברית

173 מים עד ים • אלחנן לייב לוינסקי

מסע מפותפט בין יהודים ורכבות בראשית המאה הכ', מאודסה צפונה ומערבה

ביקורת

202 על דעת התושבים והלוחמים: לא היה טבח • יוסי ברנע

מחקרו הדקדקני של אליעזר טאובר מפרק את מיתוס דיר-יאסין

213 לקחת את הזהות ברצינות • דביר שוורץ

מארק לילה מלין על פוליטיקת הזהויות שבלעה את השמאל האמריקני, אך אינו יורד לשורשה

עמיעד כהן

בזכות האופטימיות

המדדים הכלכליים המרשימים של ישראל היום הם עדות לאופטימיות של העבר. אם נתגבר על כמה מחוליי המשק, המצב הנוכחי עשוי להיות משטח ההמראה

לבנות כביש מהיר שיחצה את דרום מנהטן, ומסביבו לבנות גורדי שחקים רבים. תושבי שכונת גריניץ' וילג' התנגדו נחרצות, ובעזרת כתבת ושמה ג'יין ג'ייקובס הרימו קמפיין תקשורתי תוקפני והצליחו למנוע את הקמת הכביש. קרנו של מוזס דעכה מאז – ותנופת הפיתוח של העיר ניו-יורק כמעט נעצרה.

נראה כי מאז ועד היום השפעתו של מוזס על חייהם של תושבי ניו-יורק רבה מזו של ראשי העיר המכהנים. חזון ניו-יורק שלו הוא שהקנה לו את יכולתו לשמש יזם תשתיות ראשי בה. החזון היה אופטימי. יותר אנשים הבאים אל הכרך, יותר עסקים, יותר מכונות, יותר מטיילים בפארקים. אולם

העיר ניו-יורק לא הייתה הופכת למה שהיא היום אלמלא רוברט מוזס. מוזס, יהודי אמריקני, היה בולדוזר אנושי. בשנים 1939–1964 שימש במגוון תפקידים ניהוליים בעיריית ניו-יורק, ושם דחף וקידם מיזמי תשתיות בקנה מידה גדול מאוד: גשרים, כבישים, פארקים ענקיים, פסלים, ירידים בינלאומיים ואצטדיונים. מוזס לא נח לרגע עד שמימש את חזונו, ובדרכו הרס בניינים ישנים ושכונות שלמות כדי להעמיד בהם פארקים וכבישים. הוא אשר הצליח לגרום למטה האו"ם להתבסס בניו-יורק, כנגזרת מחזונו בדבר ניו-יורק כסמל לחיבור בינלאומי. אולם דרכו הגיעה לסופה כשניסה

למוסד היה לא רק חזון אופטימי – אלא גם הכרה בכך שיש לו השפעה משמעותית על דרך מימושו. השילוב בין חזון לאחריות מניע אנשים לחשוב בגדול ולהרחיק ראות, ליטול סיכונים וגם לשלם מחירים בהווה – מתוך אמונה שהעתיד יהיה יותר טוב. קשה לשער איך הייתה מנהטן נראית ללא תשתיות תחבורה נאותות וללא פארקים רבים, אך אין ספק שבלי מעשיו של מוזס קשה היה לממש את הפוטנציאל הגלום בעיר.

הכלכלה הישראלית נמצאת כיום במצב טוב. לפי אומדן מוקדם שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, התוצר המקומי גדל בשנת 2017 בשלושה אחוזים, המשך לרצף בן כמעט עשור של גידול בתוצר. כדי להבין את המשמעות של הצמיחה הזאת די להביט בה מתוך השוואה למדינות אחרות. הצמיחה בישראל השנה כמעט כפולה מזו שבמדינות המפותחות באירופה ובצפון אמריקה, ומתקרבת לזו שבסין ובהודו. התוצר המקומי הגולמי, התמ"ג, מייצג את הצמיחה. הוא מבטא את כלל הפעילות הכלכלית במדינה, וכולל את הצריכה של כלל התושבים, את הכספים שהושקעו בפרויקטים שונים, את הוצאות הממשלה, ואת הסכום שנשאר לאחר הפחתת הייצוא מהייבוא. כדי להשוות בין מדינות מחלקים את התמ"ג במספר הנפשות במדינה; כך מקבלים את שיעור התמ"ג לנפש. אף שברור כי המספרים שהתמ"ג מוסר אינם מדויקים – למשל, הם אינם כוללים כסף לא-מדווח – זהו עדיין נתון מרכזי המספק אומדן מקורב של מצב המשק.

נתוני התמ"ג לנפש בישראל של 2017 חצו את סף ה-40,000 דולר. כדי לסבר את האוזן

יש לדעת כי בשנת 2010 נתוני התמ"ג לנפש בישראל עמדו על 26,656 דולר, ובשנת 2003 על 16,300 דולר. לשם ההשוואה, בשנת 2003 התמ"ג לנפש בדנמרק היה בשיעור של 31,260 דולר וב-2016 עמד על 49,021 דולר – כלומר הפער בין הכלכלה הישראלית לזו הדנית, לדוגמה, הולך ומצטמק בצעדי ענק. למעשה, הדבר מעיד על צמיחה ישראלית מופלאה, שכן הגידול בתמ"ג לנפש מתקיים למרות גידול אוכלוסייה בקצב שהוא גדול כמעט פי חמישה (!) מזה של האוכלוסייה הדנית.

התמ"ג אינו הנתון היחיד שמספר בטובתה של הכלכלה הישראלית; גם נתוני האבטלה העדכניים מעידים על כך. שיעור האבטלה בישראל נמצא כיום בשיא שלילי של כל הזמנים, והוא נמצא על סף המחסור בידיים עובדות – בעיקר בתחום התוכנה. ההשתתפות בשוק העבודה בישראל בגילי 25–64 עומדת על קרוב ל-80 אחוזים (על פי דו"ח מכון המחקר של הכנסת) – קרוב מאוד לדנמרק שבה שיעור ההשתתפות בשוק העבודה הוא קצת יותר מ-81 אחוזים. אין לשכוח גם כי אוכלוסיית ישראל כוללת שני מגזרים – המגזר החרדי והמגזר הערבי – שיחסם להשתתפות בשוק העבודה אינו תואם את יחסה של החברה הכללית. למרות זאת, ואף שרק 33 אחוזים מקרב הנשים במגזר הערבי משתתפות בשוק העבודה, אחוז ההשתתפות של נשים בשוק העבודה בישראל גבוה מהשיעור הממוצע במדינות ה-OECD.

יש שיפרשו נתונים אלה כנקודת שיא. לדידם, כיוון שאנו מתקרבים בצעדי ענק לממוצעים העולמיים, העתיד הקרוב יכלול צמיחה מתונה למדי ועלייה איטית ברמת

הרי שפוטנציאל הרווח גדול מאוד. איך מממשים אותו?

כדי לענות נפנה רגע לסיפורו של פיטר תיל, אחד המשקיעים העשירים ביותר בעולם כיום. תיל שמח כאשר התקבל למשרד עורכי דין יוקרתי בניו-יורק, אך לאחר שבעה חודשים קם תיל ועזב. מכריו, שהפתעו מעזיבתו את המשרד הנחשק, הופתעו עוד יותר לשמוע כי ב-1999 החבר המוזר ייסד חברה קטנה ושמה "פיפאל", וכי הוא מכר אותה כעבור כשלוש שנים לחברת "איביי" בעבור 1.5 מיליארד דולר. מאז הספיק תיל להיות המשקיע החיצוני הראשון ב"פייסבוק", ב"לינקדין" ובעוד חברות היי-טק וקרנות גידור. תיל אינו שומר את דעתו לעצמו ומרבה להרצות על מגוון נושאים: כלכליים, פילוסופיים ופוליטיים. באחת מהרצאותיו הוא עוסק במזל, ובעיקר בחוסר הרלבנטיות שלו. לשיטתו, יסוד ההצלחה היא האופטימיות, אלא שאין די בה כשלעצמה ויש לחברה לתובנה כי "מה שאשקיע היום יקצור פירות בעתיד".

לדבריו, עד אמצע שנות השמונים החברה האמריקנית הייתה אופטימית וניסתה לשנות את היקום: היו לה חלומות לכבוש את העולם ולהגיע לחלל; הסרטים שנעשו באותן שנים הציבו עתיד ורוד; הטכנולוגיה נדמתה כעתידה לשנות את החיים מקצה לקצה. בסרט "בחזרה לעתיד 2", שהופק ב-1989, דוק ומרטי טסים משנת 1985 לשנת 2015 ומוצאים עולם של מכוניות מעופפות, סקייטבורד מרחף ונעליים שנקשרות מעצמן. אך הנה כיום, בשנת 2018 – כאשר בידי כל אחד מאיתנו כוח מחשוב רב יותר מזה שהיה לאנושות כאשר הנחיתה אסטרונאוטים על הירח – דוק ומרטי

החיים. לדעתו, הנתונים מספרים סיפור אחר – ועתידנו המזהיר עוד לפנינו.

הנתון השלילי המדובר ביותר בכלכלה הישראלית הוא הפריון הנמוך. העובד הישראלי מייצר (בממוצע) פחות לשעת עבודה מרעהו במדינות המפותחות. ניטול שוב את דנמרק כדוגמה. העובד הדני מייצר מעל 60 דולר לשעה בממוצע. לעומתו, העובד הישראלי הממוצע מייצר קצת פחות מ-37 דולר לשעה (על פי דו"ח מכון המחקר של הכנסת). פריון משמעו היחס בין ההשקעה והתוצר; פריון נמוך משמעו שהמעסיק מרוויח פחות מהפוטנציאל של שעת העבודה שעליה הוא משלם. נתונים אלו ראויים לתשומת לב יתרה משום שההשקעה בהכשרתם של עובדים בישראל גבוהה מאוד וניכרת בשיעור בעלי התארים האקדמיים. בישראל, מעל 46 אחוזים מהעובדים הם בעלי תארים אקדמיים; ואחוזים אלו מציבים אותה כשנייה לקנדה, לפני ארצות הברית והרבה לפני דנמרק.

מהן הסיבות לפריון הנמוך? קרנית פלוג, נגידת בנק ישראל, מעבירה הרצאות לכלכלנים ובהן היא מתארת מגוון נתונים רחב בנוגע לשיעור הפריון. דא עקא שהפיל הענק, השוכן במרכז החדר, אינו מדובר; הפיל הוא חוקי העבודה בישראל, הנושאים אופי נוקשה ואינם מאפשרים גמישות עסקית ותעסוקתית. דברים אלו נכונים לגבי השוק הפרטי ונכונים כפליים באשר למגזר הממשלתי. בכל הנוגע לחופש העיסוק, מדינת ישראל נמצאת בתחתית הרשימה (על פי נתוני מכון הריטג').

הנה אפוא סיבה לאופטימיות. אם מצבה הכלכלי של ישראל כה טוב, למרות כל הכשלים – אלו שנמנו כאן ואלו שלא –

יושבים ברכבת התחתית ועסוקים במשחקי "אנגרי בירדס". לטענת תיל האמריקנים הפסיקו להאמין ביכולתם להשפיע על העתיד; וכיום, לאחר משבר 2008, גם חדלו להיות אופטימיים. הפסימיות ניכרת גם בסרטי הקולנוע והטלוויזיה של היום העוסקים בעתיד: כולם מציגים מראה שחורה. הכלכלה האמריקנית קופאת; מצב התשתיות הציבוריות בכי רע; והחברה קורסת (ראו גם בספרו של צ'רלס מאריי מ-2012, "Coming Apart"). בארצות הברית דהיום אין כל סיבה לאופטימיות. אליבא דתיל, זהו המניע להשקעה הגדולה בביטוחים; הציבור האמריקני סבור כי "כיוון שהעתיד יהיה רע, לפחות נראה מזה כסף". תיל פועל בכל כוחו לשינוי מצב העניינים, ולדעתו עדיין מצבה של ארצות הברית טוב יותר מזה של שאר העולם; למעט ראש-סיכה ידוע במזרח התיכון...

ובכן, האופטימיות צריכה להיות מנת חלקם של תושבי ישראל. במדד האושר הבינלאומי לשנת 2016, ממוקמת מדינת ישראל במקום ה-11 והמכובד; ובמקום הראשון ממוקמת, באופן לא-מפתיע, דנמרק. שני מקומות אחרי ישראל, במקום ה-13, שוכנת ארצות הברית.

דומני כי אליבא דאמת מצבנו טוב יותר אף מדנמרק. מצבנו טוב משום שבידינו פוטנציאל צמיחה גדול שטרם מומש; מצבנו טוב משום שהצמיחה הכלכלית עד כה לא באה מכוחם של חזון והזדמנויות,

אלא בהיעדרם. כדי שהפוטנציאל ימומש, עלינו ליטול את המושכות ולחלום, להמשיך להאמין שהעתיד יהיה טוב יותר ולפעול כדי שכך אכן יקרה. חלומות כאלו שכבר התגשמו הם רכבת לכרמיאל ולבית-שאן (כמה האמינו שהרכבות הללו ישמשו מיליונים בתוך שנה להקמתן?) ובעוד הרף-עין גם רכבת מהירה לירושלים; ומי יודע? אולי נזכה יום אחד לחזות ברכבת תחתית בתל-אביב. השקעה לאומית אדירה בתשתיות מבטאת אופטימיות ומעידה על ציפייה לעתיד טוב יותר. שיעור הילודה בישראל הוא הגבוה ביותר במדינות המפותחות והוא הולך וגדל; זהו סממן נוסף לאופטימיות.

אכן, דברים לא-מעטים ניתן לעשות טוב יותר. מומלץ לשתף יותר את המגזר הפרטי בתשתיות, על פי דרכו של מודל BOT ודומיו (כפי שנעשה בכביש שש). כדאי שמערכת החינוך תעניק סמכות גדולה יותר להורים שיחליטו בעצמם מה טוב בעבור ילדיהם. באופן דומה, אם נשחרר את שוק העבודה ונאפשר לעובדים למצות את עצמם ולקחת סיכונים במקום לזכות בקביעות (שאינן דבר פסימי ממנה בכל הנוגע לראיית העתיד), נאפשר לקדם עובדים על פי כישורים והצלחות ולא על פי ותק, ונאפשר לאזרחים לבטא את אמונם במדינת ישראל ובעתידה – או אז תמ"ג לנפש בן 40,000 דולר יישאר הרחק מאחור. יש לקוות שאז, לכל הפחות, נפסיק לייצר חמוצים.

מנהיג צריך להנהיג

לבנימין נתניהו הישגים שקשה להפריז בהם, ועננה אמיתית של שחיתות אינה מרחפת עליו. אבל כוחה של מנהיגותו נחלש כל אימת שהוא נכנס להתבצרות

אבל לא די לישראל בראש ממשלה שאינו מושחת. ישראל זקוקה לראש ממשלה מצוין, ראש ממשלה מוביל ויוזם, מקורי ורב עוצמה; ישראל זקוקה למנהיג בעל שיעור קומה. בשנים האחרונות מילא נתניהו בהצלחה רבה את התפקיד הזה – למרות אווירה עוינת, בלשון המעטה, מצד מי שהיו צריכים להיות שותפיו בנשיאה בעול האחריות הלאומית. אך לא לעולם חוסן: אם יידחק ראש הממשלה אל מחוזות ההתגוננות שוב ושוב, מדינת ישראל תשלם את המחיר.

"העובדה שאדם פרנואיד אינה אומרת שלא רודפים אחריו", אומרת הקלישאה המפורסמת. אלא שכדאי להצמיד לקלישאה הזו משפט נוסף: העובדה שרודפים אחרי אדם אינה משחררת אותו מאחריות למה שהוא עושה בדרך, אגב התמודדות עם אותה רדיפה. אמנם קשה לתבוע אחריות כזו מאדם מן השורה – אבל חייבים לתבוע אותה ממי שנטל על עצמו את האחריות הגדולה מכול, אחריות של מנהיג.

*

השבועות האחרונים טלטלו את ספינת מנהיגותו של בנימין נתניהו ואת הקואליציה שלו. הטלטלה הזו התאפיינה בהתבטאויות לא ממלכתיות, במרוץ בהול לחקיקת חוקים, ובהתרחקות סדר היום הציבורי מהשאלות החשובות באמת. אין ספק: מי

המפגינים ברוטשילד טועים. ראש הממשלה איננו מושחת. אפשר שנתניהו מגזים באומרו "לא יהיה כלום כי אין כלום", אבל העובדות ניצבות עד כה לצידו. כשנתמנה לתפקיד ב-1996, היה נתניהו ראש הממשלה הצעיר ביותר שנבחר בישראל. אולי העובדה הזו גורמת לרבים לשכוח שמדובר באישיות ותיקה להפליא במגרש הפוליטי בישראל: נתניהו עובד בשירות המדינה, בתפקידים בכירים, כממונה וכנבחר, כבר 36 (!) שנה. 17 שנה יותר מיו"ר האופוזיציה, 29 שנה יותר מיאיר לפיד.

זהו נתון רב משמעות, המעמיד את החשדות נגד נתניהו באור אחר: בימי מפא"י העליזים היה ניתן אולי לצלוח כהונה ארוכה שכזו בלי עשן ובלי אש, אבל דומה שבישראל של מפנה המאה העשרים ואחת הדבר בלתי אפשרי. צודקים מבקריו: הוא לא חי בצניעות, הוא לא נדיב וגם לא חסכן, ויש בעיות לא פשוטות בניהול של ענייני ביתו בידי הגברת נתניהו; אך צליחת כהונה ארוכה שכזו, עם השפעה גדולה כל כך על מוקדי הכוח, בלי להיות מורשע בשום שלב בשחיתות – למרות חקירות רבות – זהו הישג מפליא. נתניהו גם איננו נמנה על אלה ה"עושים לביתם": בעיני ראש הממשלה, התפקיד שהוא ממלא הוא שליחות שהטילה עליו ההיסטוריה. מגלומניה? אולי; אך זו תכונתם של מנהיגים גדולים.

מנהיגים פוליטיים ותיקים ומוערכים, נתניהו נהנה גם ברמה האישית ממעמד איתן ומוותק שמנהיגים מעטים יכולים להתהדר בו. במצב דברים כזה יכול היה ראש הממשלה להציב חזון, להרחיק ראות, להכין את הקרקע למנהיגות עתידית; במקום זאת הוא מוצא עצמו פעם אחר פעם במחוזות הלא ממלכתיים של ההתגוננות. השילוב בין הביטחון שמשרים ההישגים לבין הבהילות שמספקת הרדיפה עלול להתגלות כמתכון של קריסה: התנהלות מפוחדת עלולה להביא לכניעה לפופוליזם או לסחטנות בשדה הכלכלי, החברתי או הביטחוני.

יש לקוות שראש הממשלה יתעשת, וישובו לכאן ימים של ממלכתיות והנהגה. אנו זקוקים לכך. אך מה יקרה אם לא? מי ייטול את האחריות לשים לב לאותו רגע מכריע, שבו המחיר של ההתנהלות השרדנית יהיה גבוה מדי? דומני שזו האחריות הכבדה המוטלת כעת דווקא על מחנהו של נתניהו, החרד לעתידה של ישראל. מחנה זה צריך להיות ערני – ובין השאר, לעסוק כבר כעת במציאת דרכים שתאפשרנה למנהיגות חדשה לצמוח. גם אם נכונו לראש הממשלה עוד שנות כהונה פוריות, המדינה, הרי, תישאר אחריו.

שביקש לקדם את סדר היום הלא-חשוב הזה היו המפגינים ברוטשילד והעיתונאים מרחוב מוזס, אבל מפלגת השלטון נענתה להם ונפלה בפח. אם מישהו ציפה שמרחוב בלפור תנשב רוח בוגרת של ממלכתיות, הוא מצא שלא היה שם דבר זולת רוח מבוהלת של מאבק הישרדות.

זוהי סיטואציה טראגית: ראש הממשלה נמצא כיום בעמדה הטובה ביותר שיכול היה לדמות לעצמו. הוא ואנחנו, אזרחי ישראל, קוצרים כיום פירות של הישגים חסרי תקדים בשלל שדות הפעולה של המדינה, שאת חלקם לכל הפחות ניתן לייחס למדיניותו ולמנהיגותו. במאמר הפותח עמד עמיעד כהן על הנס הכלכלי של ישראל, שאין ספק שיש בו לנתניהו חלק רב; ובעת שהגיליון הזה מוכנס לדפוס עושה ראש הממשלה בביקור רב חשיבות בהודו – פריצת דרך מדינית המצטרפת לקודמותיה, העומדות כולן בסתירה חריפה לכל נבואות האימה על הבידוד שמביא עלינו נתניהו. קשה להתווכח עם המציאות: בימי נתניהו נעשתה ישראל למדינה מבוקשת ולמעצמה אזורית. אווירת הקרנת והנהיגה שעדיין רווחת בשיח הפנים-ישראלי אינה אלא עיכוב מצער בהתעדכנות ביחס למציאות.

כחבר במועדון הבינלאומי המצומצם של

לדעת מה לא יודעים

תחזיות ארוכות טווח בנושאים חברתיים, דמוגרפיים וסביבתיים מתגלות שוב ושוב כבלתי-מהימנות. חשוב להיערך לעתיד, אך חיוני גם לא להתמכר לתחזיות

והלאומי. אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקחינה, שיננו לנו מגיל צעיר, והמשל על

העתיד הוא כנראה הדבר המטריד אותנו יותר מכול: העתיד האישי והעתיד החברתי

התחזיות הסטטיסטיות מפני שחיקה חריפה של הרוב היהודי או היעלמות שלו בתוך עשור או שניים; ובשנים האחרונות נפוצות התחזיות על גידול דרמטי בחלקם של החרדים באוכלוסייה – תחזיות שהתבררו כמעט מיד כבלתי מהימנות.

מסתבר שלהיסטוריה חוקים משלה. תפניות טכנולוגיות שאיש לא חזה שינו כליל את יכולת הפקת המזון, תהליכי מודרניזציה צמצמו את הריבוי הטבעי, דפוסי הגירה הפתיעו את התחזיות – הן בזירה העולמית הן בזירה הישראלית והערבית – ושינויים תרבותיים הפכו חלק מהתהליכים הדמוגרפיים לחסרי משמעות. לעיתים הפרכת התחזית טמונה בה עצמה, בצורה מתבקשת, כמעט כמו שיווי משקל אקולוגי: ככל שחלקם של החרדים באוכלוסייה גדול יותר, למשל, כך הם – כמעט בהכרח – חדלים מלהיות אותם חרדים שעליהם דיברו התחזיות; הם עובדים יותר ומקימים משפחות גדולות פחות. וכאשר חששו מנהיגי סין או איראן מהתפוצצות אוכלוסין קונקרטי – הם הובילו לשינוי תרבותי או דתי שהפך את המגמה.

אבל העיקר אינו הסבר כזה או אחר. העובדה החוזרת היא כי תחזיות דמוגרפיות ארוכות טווח אינן מהימנות; זהו, כנראה, מסוג הדברים שכדאי לנו לדעת שקשה לנו להעריך.

ואם חברות אנושיות הן גורם קשה לחיזוי – מערכות אקולוגיות על אחת כמה וכמה. למרות טכנולוגיות מתקדמות מאוד, אינספור תחנות מדידה ומידע סטטיסטי אינסופי וגלובלי, התבונה האנושית עדיין אינה מסוגלת למשימה הפשוטה של

הנמלה והחרגול החרה-החזיק אחריו. אדם אחראי, כך למדנו, הוא זה הדואג לעתיד; אדם חי, ניסו לתקן אחר כך בסדנאות-מודעות, הוא זה החש במלאות את ההווה.

כאנשים אחראיים אנו מנסים לצפות פני עתיד ולהיערך כבר עכשיו, לאסוף בר מהשנים הטובות כדי שיכלכלו אותנו בשנות רעב. ואם ביחיד כך – במדינה על אחת כמה וכמה. אמנם משרת 'נציב הדורות הבאים' בכנסת גוועה עוד בימי הדור שכונן אותה, אבל רשויות השלטון כולן עסוקות כל העת בהיערכות הזאת. אנו מנסים לחזות את עומסי התנועה העתידיים ולבנות כבר כעת כבישים, מסילות ונמלי תעופה; אנו משקיעים מאמץ אינטלקטואלי ומודיעיני כדי לחזות את פני שדה הקרב העתידי ולהכין כבר כעת את אמצעי הלחימה ואת החשיבה האסטרטגית; אנו חרדים להתאמתם של בני הדור הבא לכלכלה העתידית כשם שאנו חרדים לחוסן הלאומי וללכידות – ומנסים להתאים את מערכות החינוך לאתגרים הללו.

אחד מתוצרי הלואי של חרדתנו לעתיד היא הנטייה להציג תחזיות ארוכות-טווח בנושאים מורכבים, על פי רוב תחזיות-אימה, המתבררות כמופרכות כאשר העתיד החזוי הופך להווה. שתי הדוגמאות הבולטות הן התחום הדמוגרפי והתחום האקלימי. בראשית המאה ה"ט פרסם רוברט מלתוס את ספרו על אוכלוסיית העולם, ובו הזהיר כי זו תגדל במהירות רבה ממהירות גדילתה של יכולת ייצור המזון. לפני כיוכל שנים רעשה דעת הקהל במערב בעקבות תחזיות שדיברו על פיצוץ אוכלוסין אפוקליפטי לקראת סוף המאה. בזירה הישראלית, קשה לאתר רגע בתולדות המדינה שבו לא הזהירו

אורגניזמים, חי וצומח, המקיימים ביניהם מערכות סבוכות של קשרי תלות שאת רובם איננו מכירים כלל.

לפני שבועות אחדים התפרסמה ב'ניו-יורק טיימס' כתבה המספרת על תרומתם של בונים להפשרת קפאת-העד באזור הארקטי. הבונים מצאו מקומות מחיה חדשים בעקבות הפשרה חלקית וראשונית, אך הסכרים שבנו הציפו שטחי קרקע והרחיבו את החלחול תוך שהם מעצימים במידה משמעותית את תהליכי ההפשרה. הסיפור מעניין כשלעצמו, אבל העיקר בעיניי הוא גורם ההפתעה הטמון בו. האם מישוהו ממדעני האקלים העוסקים בחישובי פחמן דו-חמצני שיער שמכרסמים כאלה עלולים לזרו תהליכי התחממות? האם יש לנו מושג כמה גורמים מניעים תהליכי-ענק בטבע וכמה גורמים מושפעים מהם? האם אנו יכולים בכלל לדעת?

כפי שמלמד המאמר של מיכה קליין בגיליון הזה, היומרה להציג תהליכים אקלימיים כפשוטים – כמו הטענה על עלייה במפלס מי הים – היא על פי רוב נעדרת ביסוס. את הרוב לא ניתן למדוד, ובמקום שבו ניתן למדוד מתברר שוב ושוב כי התצפיות אינן מאששות את התחזיות. אכן, המדע מביא אותנו להבנה גוברת והולכת של תהליכי הטבע, ופה ושם גם לשליטה באיתניו; אך דומה שמידת הצניעות מחייבת אותנו למתן מאוד את התחזיות ארוכות-הטווח ובעיקר להימנע מתרחישי-אימה. עד עתה, למרבה השמחה, כולם התגלו כטעות.

יואב שורק

חיזוי אמין של מזג האוויר בטווח שמעל לימים בודדים. לכאורה הדבר נוגד את ההיגיון: האוויר, העפר, המטר והאש הם ישויות פיסיקליות נטולות בחירה חופשית המתנהלות על פי משוואות ברורות שאנו יודעים לחשב. מדוע אם כן איננו יכולים לדעת את התוצאה הצפויה של התהליך הדטרמיניסטי?

התשובה, ככל הנראה, נתונה במורכבות הגדולה מאוד של המערכת האקולוגית. תיאוריית הכאוס, שפיתח אדוארד לורנץ בשנות החמישים מוכרת לרבים בזכות ספר מדע פופולרי שכתב עליה ג'יימס גליק (ב-1987) ובזכות "אפקט הפרפר" המסמן אותה. התיאוריה – שלא נתיימר להסבירה כאן – מבירה עד כמה מערכות שהן גם מורכבות מאוד וגם דינמיות באופיין רגישות לשינויים מזעריים, ולכן בלתי ניתנות לחיזוי. זהו אפקט הפרפר: העלעול הנוצר ממשק כנפיו של פרפר בברזיל, הסביר לורנץ, עשוי לחולל – דרך שרשרת נסיבתית מורכבת – סופת טורנדו בטקסס.

ואם מזג האוויר של השבוע הבא בלתי ניתן לחיזוי – קל וחומר שבלתי אפשרי לנחש את השלכותיהם של תהליכי התחממות או התקררות על תנאי החיים בכדור הארץ. מרצים רגילים להציג את 'אפקט החממה' בשלושה שקפים פשוטים, אך המערכת האטמוספירית סבוכה מאוד – וזאת עוד לפני שמדברים על התנהגותם של אוקיינוסים. אל הדוממים הללו יש להוסיף את השחקן הראשי של כדור הארץ: אינספור

פמיניזם שהולך עם המציאות

הפמיניזם הוא שם גג לתנועות רעיוניות שונות ולפעמים סותרות, שרק חלקן דוגלות במהפכנות ובכפיית תיאוריות על המציאות. פמיניסטית שמרנית אינו אוקסימורון

הן נוגדות זו את זו, עשוי לעזור לנו להבין אם יש חיה כזו, פמיניסטית שמרנית.

גל הפמיניזם הראשון התעורר כחלק מקריאה ליברלית במסגרת החוק לשוויון זכויות בין נשים וגברים. התפיסה הבסיסית הייתה שאין הבדל מהותי בין נשים לגברים, כולם בני אדם, וכל יחס שונה הוא אפליה. מאחורי גישה זו מסתתרת ההנחה ששוויון זכויות ניתן על סמך דמיון תכונות. הפמיניזם הראשון נחל עם השנים הצלחה רבה, ונחשב עד היום למשמעותי ביותר בשיח הפמיניסטי.

גל הפמיניזם השני נקט גישה שונה לגמרי, והתמקד דווקא בשוני בין נשים לגברים. זהו פמיניזם המניח שנשים שונות מגברים בחוויות התרבותיות שלהן ובהתפתחותן, ומסיק מכך שיש ליצור לנשים באופן יזום את הסביבה המתאימה להן. רק מתוך התחשבות בשוני יכול להתקיים שוויון. נקודת המוצא היא שהחוויה הנשית אינה נחותה מזו הגברית אלא שונה ממנה. עם גישה זו אוכל להזדהות; אך לגל השני נגזרת רדיקלית המבקשת לגבש אחווה נשית עד כדי התעלמות מגברים והתנגדות לתרבותם, מתוך הנחה שגברים יצרו את ההבדלים בינם לבין הנשים כדי להכפיף אותן לרצונם. השונות, גורס ענף זה, נובעת מיחסי הכוח בין נשים לגברים, וכדי לשבור אותה על הנשים להפסיק להיעתר לגברים בכל מובן

רבים טוענים באוזניי שפמיניזם ושמרנות פוליטית לא הולכים יד ביד. כאישה המסתובבת במעגלים ימניים, וכנצר לפמיניסטית מרכזית בהיסטוריה הישראלית, הסופרת נחמה פוחצ'בסקי, אני שומעת זאת לא-פעם. זרם הפמיניזם, כך נאמר לי, מושגת במהותו על גישה פרוגרסיבית המבקשת לפרק מוסדות ומסורות – ואילו שמרנות נזהרת מכך.

אכן, הפמיניזם פרץ מתוך שאיפה לשנות סדרי עולם וליצור מהפכה באורחות החיים וביחסים שבין גברים ונשים. המזהים פמיניזם עם פרוגרסיביות ומהפכנות טוענים כיום שגם עיסוק בעולמן של נשים ובקידום מעמדן אינו מעשה פמיניסטי אם אין בו פרספקטיבה פוליטית ומניע מהפכני, כלומר מאבק מודע נגד שלטון הגברים, "הפטריארכיה". טענה זו מבטלת את עשייתן החשובה של נשים חזקות שהצליחו בעמל רב לפרוץ את החומה הגברית, דוגמת מארי קירי, מרגרט תאצ'ר, ואצלנו אשת ההלכה מלכה פיוטרקובסקי, שהצהירה כי אינה פמיניסטית ('דעות' 45, טבת תש"ע, דצמבר 2009), או עדינה בר-שלום, מייסדת המכללה החרדית ובתו של הרב עובדיה יוסף.

ייתכן שהבעיה היא מושגית. המונח 'פמיניזם' מובן כיום באופנים רבים וסותרים. מיפוי של גלי הפמיניזם ומגמותיו, שלעיתים

שהוא – בדגש על יחסים מיניים. פמיניזם זה הביא להישגים בתחום ההטרדה המינית והאונס.

כך, כבר בתוך השיח הפמיניסטי אפשר למצוא סתירה ומתח בין תפיסה מהותנית, הטוענת כי לנשים מבנה נפשי ופיזי שונה מלידה, לבין תפיסה הבנייתית המתעקשת כי דמות האישה היא תוצר מלאכותי שהוכתב בידי גברים. אלא שאם אכן הכול הבנייתי ומלאכותי, אין לנשים לגיטימציה לפעול כנשים, כי זו הכרה בקטגוריה שאינה קיימת. וכך המאבק הנשי מאבד מכוחו ומתמוסס. לעומת זאת, גישה מהותנית המקבלת שנשים שונות עלולה לאפשר על בסיס זה אפליה ושימור ההיררכיה.

הפמיניזם הרדיקלי, יוצא ירכו של הגל השני של הפמיניזם מצא לסתירה הזו פתרון בדמות הנוסחה הבאה: נשיות היא הבניה, אך מרגע שנחתמה אי אפשר לפרק אותה כיוון שזהו המבנה התרבותי הבסיסי שאנו חיים בו, ורק מתוכו יש לפעול. הפמיניזם הרדיקלי ממעט לתת מקום לתחושות אינדיבידואליות של נשים: זרם לוחמני זה, מדבר לרוב בשם הנשים כולן, כאילו אין כל אחת מהן חווה את העולם אחרת, ונוטה לבטל חוויות אותנטיות של נשים ממשיות. כך למשל הוא טוען נחרצות שהמיניות הנשית המוכרת היא המצאה פיקטיבית פרי המוח הגברי וכלי לדיכוי נשים (כדברי אנדריאה דבורקין, בספרה 'משגל', 1987).

הגל השלישי והאחרון עד כה של הפמיניזם יוצא מנקודת המוצא שהנשיות היא הבניה, אך מסרב להשלים איתה. הוא מבקש לפרק לחלוטין את מושג האישה ואת האבחנה הדואלית בין נשים לגברים. כאן הפמיניסטיים שבי לוחצת על הבלמים בכל

הכות. כי בשבילי, היות אישה היא עובדה שאינה ניתנת לערעור, ממש כמו שהגובה שלי הוא עובדה שאין לי אפשרות אלא להשלים איתה. אני אישה: אני חושבת אחרת, אני מרגישה אחרת, אני מתנהגת אחרת. זה מגביל אותי במובנים מסוימים, ומקנה לי יתרונות ייחודיים אחרים. זה לא רע ולא טוב; זה פשוט אחר, לא גבר. ובהתאם לכך, איני מעוניינת שיתייחסו אליי כאל גבר ואיני מוכנה שיפתחו את הגדרת הנשיות לכל אדם אשר נדמה לו שהוא מרגיש אישה. אין לו מושג איך זה להרגיש אישה, ואולי גם לי אין, פשוט כי אני לא מרגישה אישה, אני חיה אישה.

הפמיניזם הוא אם כן שם גג למגוון אידאולוגיות, תיאוריות ותנועות, שהמכנה המשותף להן הוא התנגדות לאפליית נשים, מאבק לשוויון בחוק ולשוויון הזדמנויות בחינוך ובתעסוקה, ומאבק נגד אלימות כלפי נשים. חלק מהגישות הפמיניסטיות, בפרט בגלים המאוחרים, הן אכן מהפכניות; הן מבקשות למוטט את המבנה הקיים כדרך היחידה לעורר שינוי אמיתי. אולם מגמות אחרות בתוכו, כגון הגל הראשון, ודאי אינן חורגות מהתפיסה השמרנית המבקשת לערוך את השינוי במסגרת הקיימת. גישה שמרנית אינה מתנגדת להתפתחויות ולשינויים, אלא רק מבקשת שאלה יתקיימו באופן אורגני, בהתאם לסדר הטבעי. המצב הסופי הרצוי יתאפשר רק אם ניתן לדברים זמן להשתנות לפי הרצון והצורך, ולא נכפה הפיכה באופן מלאכותי.

המאבק לזכות ההצבעה לנשים, לדוגמה, החל כבר במאה ה-18, יחד עם תהליך האמנציפציה, תהליך גדול יותר שהעמיד את האדם במרכז ושחרר אותו. בתקופה

תסכמנה איתי שאני פמיניסטית, אך אני משתמשת בלשונן הן וטוענת ששחרור נשי מותנה במתן בחירה לנשים לבחור את דרכן, לפעול מתוך עצמן ולהגשים את הפוטנציאל הטמון בהן – ללא הכליאה בתוך "הגטו הנשי".

השיח הפמיניסטי האקטיביסטי התרחק מדורות הנשים פורצות הדרך. לא פעם נדמה כי הוא שואף לרמוס כל גורם שאינו מסכים עם דרכו ותפיסת עולמו – גם נשים. שפכנו את התינוקות עם המים. כיום, שינוי אמיתי במעמדה של האישה ומקומה בחברה תלוי באישה בלבד. עלינו להפסיק להמתין שיפתחו בשבילנו את הדלת, יקלו עלינו ויכסו את סביבתנו צמר גפן. החברה הגברית לא תפנים את יכולותיהן של הנשים אם הנשים לא יפגינו אותן. כדברי פרידריך האייק בספרו 'חוקת החירות' (1960): "החירות והאחריות – אי אפשר להפריד ביניהן". הבה ניטול אחריות.

חפש את הכותבת

לאחרונה התפתח דיון פמיניסטי באשר לנדירותן של כותבות נשים ב'השילוח'. מעניין כי השאלה "היכן הכותבות?" נשאלה לפני יותר ממאה שנה בידי אישה מוכשרת מאין כמותה, וירג'יניה וולף, בספרה 'חדר משלך' (1929). תשובתה מצויה קודם כול בתחום החומרי, אך כמוכן גם בתחום הנפשי, כשהנפשי תלוי בחומרי. בשגרה הנשית של זמנה לא היו לנשים מרחב וזמן ואמצעים משל עצמן, והן היו תלויות במימון הגברי. "חדר משלך" הוא לדידה של וולף חדר קונקרטי, מרחב וזמן ואמצעים ללמוד ולקרוא, מקום שהוא בעיקרו פיזי, אף כי ברבות השנים הפך מטפורה ל"עיסוקים נשיים". וולף דחתה את התשובה הגברית

זו החלו נשים לקבל זכות הצבעה באזורים נקודתיים ברחבי העולם; תחילה רק נשים נשואות או נשים בעלות רכוש. אכן, שינויים משמעותיים מתרחשים לאט. הם כרוכים בתהליכים נוספים ופועלים בקצב פעימותיהם. וכך, בסוף המאה ה-19, לאחר שרעיון הלאומיות כבר הכה שורשים איתנים ומדינות הלאום התגבשו, החל השינוי הגדול. ניו-זילנד הייתה המדינה הריבונית הראשונה שהעניקה זכות הצבעה מלאה לנשים באשר הן, בשנת 1893. באותה שנה נבחרה גם האישה הראשונה לראשות העיר אוההונגה. עוד ועוד מדינות העניקו לנשים זכות בחירה, ובשנת 2011 הושלם המהלך כשאחרונת המדינות המקיימות בחירות נתנה זכות הצבעה לנשים; הייתה זו סעודיה. אצל היהודים המאבק היה קצר במיוחד. כבר בקונגרס הציוני השלישי נשים יכלו לבחור ולהיבחר, וב-1925 כבר הצביעו נשים בבחירות לאספת הנבחרים של היישוב היהודי בארץ. השתלבות נשים בחברה ובתעסוקה היא התפתחות בלתי נמנעת. זהו סדר טבעי מובהק שאינו נוגד כהוא זה את הגישה השמרנית.

אכן, הזירה הציבורית כיום עדיין גברית במידת מה, אך אנחנו לא מנועות מלהשתתף בה. נשים רבות הצליחו להצטרף למשחק ולהביס את יריביהן. נשים מצליחות להגיע למקומות רחוקים וגבוהים כאשר אינן משתמשות בקלף הנשי אלא בכישוריהן ובייחודן. אני מתעקשת לטעון שהמין שנולדתי לתוכו אינו מגדיר את הנתיב שאבחר בו, ומסרבת לקבל את הטענה שכאישה אני זקוקה להקלות או להתחשבות מיוחדת: הללו רק מקטינות אותי ומונעות את התקדמותי המקצועית. יהיו שלא

לספרות שאני לומדת בו, היכן שרוב הסטודנטים הינם סטודנטיות, עדיין מובילי השיעור במרבית המקרים הם גברים.

אנחנו בדרך. אנחנו עוד לא שם. אפשר כי בצד השמאלני, הפרוגרסיבי, הסוציאליסטי, נוח יותר לנשים להשתלב בזכות המכסה שהוא מקציב (או מתיימר להקציב) למיעוטים ולקבוצות "מוחלשות", וכן כיוון שזוהי אידיאולוגיה הפתוחה יותר לשינויים ולערעורים. ובכל זאת, הפוליטיקה הימנית אינה נשרכת מאחור וכשנשים חזקות ובולטות כמו איילת שקד, מירי רגב ושרן השכל מובילות שיח פוליטי, שיח שהינו נשי מתוך עצם היותן נשים, אני לא דואגת. אני מאמינה שתקופת הזוהר של המין הנשי עוד לפנינו, ושביתוך שנים ספורות נשים תיזומנה מעורבות ותשתלבנה בקלות גם במקומות שכיום עודם אופייניים להן פחות. גם בחוצות 'השילוח' עוד יישמע ביתר שאת קול הוגה וקול הוגה, קול כותב וקול כותבת. זה תלוי בכך. האישה המצליחה היא זו שלא מפחדת.

שנשים כותבות פחות כי הן, בממוצע, מוכשרות פחות, והתעקשה שהכישרון ישנו אך החוסר החומרי מדכא אותו.

המצב כיום אחר. בדרך כלל, כל שמונע מאישה לשבת ולכתוב הוא סדר העדיפויות שלה ורצונה האישי. אנחנו מוגבלות רק בידי המקובעות המחשבתית שלנו. הטענה כאילו נשים אינן כותבות כי ממדרים אותן מתעלמת ממגוון רחב של נשים מרשימות שעשייתן איננה ניתנת לביטול. אעיד בשמה של תיבת הדוא"ל של השילוח: למרבה הצער, נשים פשוט כמעט אינן פונות בהצעות למאמרים.

כאן עולה, כמדומה, שאלה גדולה יותר באשר להיעדרות נשים מזירות הפעילות וההגות בצד הימני והשמרני של המפה. באירועים תרבותיים ופוליטיים "ימניים", או גם כאלו שבמרכזם עניינים דתיים ואף ציוניים, שוב ושוב אני מוצאת את עצמי אישה בודדה בין גברים רבים. אמנם, יש להודות שבימינו עוד מתקיימת היעדרות צורמת של נשים גם ממקומות הנחשבים מעוזי שמאל. באקדמיה, דוגמת החוג

נועם אורח

אחריות הקורבן

השיח השולל את אפשרות הקשר בין מעשי אלימות לבין התנהגותו של המותקף כפוגע בעיקר בקורבנות הבאים

עם הנער שהותקף עם חבריו בטיול בר-המצווה שלו ליד הכפר קוצרא, ועם אמו. בכך מחה סגל על הרגל תקשורת נפוץ בראיונות עם יהודים מותקפים ביו"ש,

"לא אשאל אתכם למה בחרתם לטייל באזור הזה, כי זכותו של כל אדם לטייל היכן שהוא רוצה בלי שינסו להרוג אותו באמצעות אבנים". כך אמר עמית סגל בראיון טלוויזיה

יתגלה שבאמת מסוכן בשומרון, המסקנה המתבקשת תהיה לאסור לטייל בו. אך גם מסקנה זו שגויה. ראשית, חשיפת הקשרים הסיבתיים דווקא יכולה להקל עלינו למנוע את המקרה הבא. בדוגמה שלנו: ידיעת הסכנה בשומרון תוביל להצבת כוחות צבא נוספים שם. ללא ידיעת הקשרים הסיבתיים יהיה זה כמעט בלתי אפשרי למנוע את המקרה הבא. על כן, דווקא לקורבן ישנו אינטרס ברור לחשוף את הקשרים הסיבתיים. שנית, גם אם לא תימצא כל דרך לסכל את המקרה הבא, אין זה גורר בהכרח את המסקנה כי יש להגביל את הקורבן.

השימוש בטענת "האשמת הקורבן" שכיח כיום בשיח הציבורי בכמה סוגיות, ובראשן נושא ההטרדות והתקיפות המיניות. תהיות המועלות על התנהגותה של מוטרדת בעת ההטרדה, באופן אישי או אפילו באופן תיאורטי – מה היא לבשה, איפה הסתובבה, האם שתתה אלכוהול וכדומה – נענות בקיתונות של רותחין. הלגיטימיות של שאלות אלו נשללת; הן מוקעות כ"האשמת הקורבן", שכן הם מטילות כביכול את האשמה על הקורבן ולא על התוקף.

ברשתות החברתיות נפוץ, ברוח זו, איור של גרף-עוגה, שכותרתו "מה גורם לאונס". במקרא לגרף, צבעים שונים מסמלים את הגורמים האפשריים: סגול הוא "לבוש חושפני", כחול "נטילת סמים", ירוק "הליכה בלי ליווי", צהוב "פלירטוט", ואדום מציינ "אנסים". הציפייה היא לראות את העוגה נחלקת באופן זה או אחר לפלחים בצבעים השונים, אך למרבה ההפתעה כולה אדומה. המסר ברור: מה שגורם לאונס הוא אך ורק האנס. כל מחשבה על סיבה אחרת – הבל מגונה היא. בכך מבטא האיור בצורה הברורה

לרמוז בשאלות מסוג זה שאם הם לא היו שם הדבר לא היה קורה. ואכן, בתחומים אחרים, שאלות כגון אלו נתפסות כיום כמוקצות מחמת מיאוס. קנתה לה שביתה הסברה שאין זה לגיטימי לשאול מהן הסיבות לכך שאדם מסוים הותקף, כי שאלה כזו היא כביכול "האשמת הקורבן" והצדקת התוקף.

תפיסה זו מבלבלת בין הטלת אשמה לבין הטלת אחריות, כלומר בין פעולה לא מוסרית לפעולה לא אחראית. הטלת אשמה איננה הטלת אחריות. אם אשאיר את דלת ביתי פתוחה ואלך, וגנבים ינצלו זאת וירוקנו את ביתי מתכולתו, אינני אשם בגנבה – אך סביר לחלוטין לשאול אותי מדוע השארתי את דלתי פתוחה לרווחה ואף להמליץ לי שלא לפעול כך להבא; שכן פעולתי הייתה בלתי אחראית או בלתי נבונה. באותו אופן, סביר בהחלט (אף כי בתזמונים מסוימים, סמוך לאחר הטראומה, חסר רגישות) לשאול קבוצה שהחליטה לטייל באזור מסוכן מדוע בחרה לפעול כך. ייתכן שיהיו לנשאלים תשובות שיצדיקו את המעשה; אך השאלה היא שאלה במקומה, ואין בה משום האשמה מוסרית של הקורבן.

דרושה אבחנה כפולה: בין אשמה לאחריות, כאמור – וכן בין אשמה מוסרית לבין קשר סיבתי. אלמלא השארתי את ביתי פתוח, כנראה לא היו הגנבים נכנסים; אלמלא טיילתי באזור מסוכן, לא הייתי מותקף בו. זהו קשר סיבתי, אך אין בו כדי להאשים אותי בעוולות שנעשו לי.

כך לפעמים, עצם השאלה בדבר הקשרים הסיבתיים נתפסת כאיום. החשש הוא שידיעת הקשרים הסיבתיים תוביל להגבלת הקורבן. בדוגמה שלנו: החשש כי אם

ביותר את האמונה כי אין זה לגיטימי לעסוק בגורמים הסיבתיים שהובילו להטרדה או לאונס.

מבחינה מסוימת האיור צודק. שכן חלק מן התוהים על התנהגותה של הנאנסת אכן מניחים, אולי מתוך שוביניזם גברי, את ההנחה השגויה שכאשר יש קשר סיבתי בין התנהגותה של הנפגעת לבין מה שקרה לה, היא נושאת בחלק מן האשמה המוסרית. להם יש לומר: לא ולא; האשם הוא רק האנס. אולם נכון יותר היה לתקוף את עצם ההנחה הזו. נכון היה לומר: גם אם מישהי נהגה בחוסר אחריות לנוכח הסכנה, היא איננה אשמה; חוסר אחריות איננו אשמה, וקשר סיבתי אינו בהכרח קשר מוסרי.

במקום לבקר את ההנחה השגויה מעדיפים רבים מהפעילים הפמיניסטים לקבל אותה – ולנסות להוכיח שאין שום קשר בין התנהלות הנאנסת, או המוטרדת, לבין ביצוע הפשע. לגודל הפרדוקס, הנחתם זו זהה להנחה השוביניסטית: לדעתם, ממש כמו לדעתם של השוביניסטים, אם יתגלה שיש קשר סיבתי כלשהו בין התנהלות הקורבן לבין המעשה הנפשע, כי אז הקורבן נושא

באשמה מוסרית למה שאירע.

כפי שראינו, הנחה זו היא שגויה. זכותו המלאה של אדם לנהוג בדרך לא אחראית. הנחה זו אף מסוכנת, שכן היא פוסלת חיפוש גורמים סיבתיים המובילים לאונס או מגדילים את הסיכויים שיקרה – וכך מסכלת אפשרות, ולו תיאורטית, למנוע את המקרה הבא. כזכור, גילוי הקשרים הסיבתיים לא אמור להוביל לפגיעה בחירותן של נשים. אם למשל יתגלה שיש יותר הטרדות בברים חשוכים רוויי אלכוהול, אולי יהיה כדאי להדריך בַּרְמַנִים במקומות כאלה להיות ערניים, או אפילו להציב בהם שומרים. למיטב ידיעתי, מקומות בילוי רבים כבר נקטו צעדים בכיוון זה, כגון הצבת שומרים או הטלת איסור על צילום נשים בשטחם כדי למנוע הפצת תמונות בלא ידיעת המצולמת.

ההפנמה של השוני בין סיבתיות לבין אשמה מוסרית חשובה מאין כמותה לשיח הציבורי. היא תעזור לנו, מצד אחד להימנע מהאשמת הקורבן, ומצד שני – לערוך דיונים רציניים הנסמכים על ידע ולפעול באופן רצינולי למניעת עוולות עתידיות.

נועם אורן הוא סטודנט לפילוסופיה ומחשבת ישראל באוניברסיטה העברית ובעל טור באתר 'זווית אחרת'.

איש אחד של גשר ותהום

מבין ילדי רחוב אחד בצ'רנוביץ צמחו שלושה סופרים, ניצולים, הכותבים בשפות שונות. פרדה ממבטו כחול־העין של אהרן אפלפלד, העברי שבחבורה

הכחול של עיניים גדולות המוגדלות מאחורי משקפיים. הקרבה הזאת לסופר גדול ומתמיד כמו אהרן אפלפלד יקרה לי מאוד. כל ישיבה משותפת הייתה לי שיעור.

לשיעור הייתה לי עצם העובדה שנהג לכתוב אז בבתי קפה, בתוך המולת החיים הלא־ממודרים, בבית קפה שהוא מקום של כולם: מתבונן החוצה ופנימה וכותב. המעבדה של הסופר אין לה מקום ואין לה גבולות. הוא כתב על כך בספר האלבומי 'עוד היום גדול', שהוציא לאור ב־2001 עם בנו הצייר מאיר. הספר כולו עוסק בבתי הקפה בירושלים, ועם אדי המשקה עולה הגעגוע שבין כאן לשם. "חמישים וארבע שנים", כתב, "אני מתגורר בירושלים. מגיל ארבע־עשרה. וכשאני שואל את עצמי היכן עשיתי לאורך השנים את שעותי הרבות והיפות ביותר, אני חייב להודות: בבתי הקפה. בית הקפה הוא נקודת התצפית שלי, ובשעות החסד – המקום שבו אני מסוגל להתרכז בכל כוחותיי. החדר שלי בבית מבודד, אך מה לעשות, לעיתים אני מוצא עצמי בו בלתי מרוכז, עצל, מהרהר בפיזור דעת, ולבסוף יושב בכורסה ומעיין בספר. המשיכה שלי לבתי קפה מקורה כנראה בבתי הקפה היפים של עיר הולדתי, צ'רנוביץ. בתי הקפה היו מלאים, אבל לא הייתה בהם צפיפות. לבאי בתי הקפה היו מקומות קבועים, ואלה נשמרו בקפדנות על ידי המלצרים.

"אם כותבים בכל יום שש שורות, בסוף זה מצטרף לספר אחד גדול", אמר אפלפלד בפנים שקטות ומחייכות. מה יכולתי לענות על אמירה כה פשוטה ומדויקת. חייכתי כאילו נאמרה בדיחה ולא אמת שאין עליה עוררין. למעשה, אפלפלד הציע מודל שבו הכתיבה היא סוג של פולחן בריתמוס קבוע. אולי כי באופייה היא מעשה דתי.

הדברים נאמרו בבית קפה קטן בקומה השנייה של קניון הראל. נפגשנו שם לעיתים קרובות במהלך 2007, בעת שהכנו את כנס "כיסופים" הראשון. כאשר החלטנו במערכת כתב העת 'דימוי', שיצא לאור בבית מורשה, לערוך כנס ראשון מסוגו לסופרים ומשוררים יהודיים מכל העולם בירושלים, בחרנו באופן טבעי באהרן אפלפלד להיות נשיא הכנס. הרגשנו שהוא הסופר שעצם קיומו וכתובתו מייצגים את הרעיון: הוא מגלם את הגשר ואת הנפרדות בין הספרות העברית לספרות היהודית בעולם. אהרן אפלפלד הוא סופר עברי הכותב עברית אך מושאי כתיבתו הם יהודים אירופיים, דמויות שהמציאות של המלחמה מעמידה אותן מול בעיית זהותם ומכריחה אותן להטיל בה ספק ולבררה. בפגישותינו טווינו את מארג הסופרים והמפגשים. עליי להודות ששמחתי על כי ניתנה לי הזדמנות לגיטימית לשהות עם אפלפלד בארבע עיניים, לשאול ולהקשיב, לצחוק וליהנות מקולו השקט, מהמבט

את הוריו, את ילדותו, את נעוריו. וכאשר הגיע לארץ, לאחר מסעות ובריחה ביערות, הגיע עשיר בשפות אירופיות וחסר את העברית.

בהכנות לכנס 'כיסופים' השני, בשנת 2009, שנושאו היה הפעם גלות ושפה, הציע אפלפלד להזמין את הסופר היהודי הרומני נורמן מְנָאָה, הגולה בניו-ג'רזי שבארה"ב. לא הכרתי את שמו, לבושתי. נחשפתי לשירתו ולסיפוריו בעקבות הצעתו של אפלפלד, שאף סיפר כי מנאה הוא מועמד לפרס נובל. יצאתי לפגוש את מנאה באיסטנבול. נפגשנו בפסטיבל ספרות, פרשנו לפגישה בבית קפה, וכך אמר לי: "כאשר אהרן אפלפלד ואני נדבר בכנס 'כיסופים', אני אדבר באנגלית שאינה שפתי, והוא ידבר עברית. כך, באופן מטפורי, שנינו מבטאים את הגורל היהודי בדרכים שונות. המציאות הישראלית אינה פשוטה לסופר ישראלי בשפה העברית. והמציאות של סופר יהודי בתפוצות אף מסובכת ממנה.

"אפלפלד ואני נולדנו בבוקובינה בצפון רומניה. בוקובינה הייתה עד מלחמת העולם הראשונה באוסטרו-הונגריה, וגם בילדותנו השפה של היהודים המשכילים הייתה השפה הגרמנית. כשאני פוגש את אפלפלד אנחנו מדברים בשפה הגרמנית. כאשר נשלחנו למחנות הייתי בן חמש ואפלפלד היה מבוגר ממני בכמה שנים. שרדתי במחנות בזכות העובדה שנשארתי עם הוריי. אהרן, לעומת זאת, איבד את הוריו. הוא ברח ליערות, הצטרף כילד לצבא האדום ושירת כטבח. הוא נדד ממקום למקום עד שהגיע לארץ. ואילו אני נשארתי ברומניה. הייתי שם עד 1987, כלומר ארבעים שנה לאחר המלחמה, ונעשיתי סופר רומני. אפלפלד נעשה סופר

בניגוד לבתי המרוח היו בתי הקפה שקטים, מסודרים, ודמו לעיתים לספרייה. כל אחד עיין בעיתון או בספר."

בבית הקפה יושב הסופר עם הקסקט הנצחי והמבט הכחול, מתבונן פנימה וכותב. ופעם, כשכבר דיברנו על הכול וסיימנו רשימה של אורחים, העזתי ושאלתי אותו: איך קורה שדמויות הנשים בספריך הן מעניינות, מורכבות וניתנות-להזדהות הרבה יותר מדמויות הגברים?

כי כל חיי אני מתגעגע לאימא שלי, ענה.

חשבתי אז על קאטרניה, חשבתי על הלגה ועל דמויות נוספות שמשכו אותי לקריאה בעולם הסגור והמופלא של אפלפלד. והתשובה שלו הולכת איתי עד היום, ולפעמים אני נזכרת בה וממששת אותה ותוהה אם החוקיות של הגעגוע פועלת גם עליי.

"במסעות הכתיבה שלי אני חוזר תמיד אל בית הוריי בעיר ואל בית הסבים בהרי הקרפטים ואל המקומות ששהיתי בהם יחד עם הוריי. אמרתי חוזר, ואני מבקש לתקן. אני נמצא תמיד בבית הוריי ובבית הסבים, אף שכבר שנים אינם קיימים. אלה מקומות הקבע שלי, מראות תמיד שלי, שאני חוזר אליהם כדי להחיות אותם, אך יש ימים שהצורך להיות בקרבתם נהיה דחוף יותר: משום העייפות, הדכדוך ודלדול הרגש". כך פתח את ספרו 'אבי ואמי'. נדמה לי שזו תמצית נקודת המוצא והתנועה של אפלפלד בכתיבתו. התקופה היא תקופת השואה ומלחמת העולם השנייה, התקופה החשוכה ביותר בהיסטוריה האנושית ובמיוחד בגורלו של העם היהודי. דווקא התקופה הזאת פגשה את אהרן אפלפלד הילד, גולה ממנו

כשמו אז, איבד את אמו בתחילת המלחמה: היא נרצחה לעיניו בשנת 1941 ברחוב. אביו נעלם במחנות ולימים, בשנות החמישים, יפגוש אותו שוב בארץ. ארווין הילד צריך היה לפתח כישורי הישרדות. הוא ניצל בהתגלגלו ממקום למקום, ולבסוף עלה לארץ והיה לסופר בשפה שעד אז לא ידע. פאול אנצ'ל איבד את הוריו שנשלחו למחנה בטרנסניסטריה וניצל. בתום המלחמה היה לגדול המשוררים בשפה הגרמנית במחצית השנייה של המאה העשרים.

שלושה ילדים מרחוב אחד ומסביבה חברתית דומה, שצפוי היה כי ידברו ויכתבו באותה שפה. אך חורבנה של צ'רנוביץ ושל אירופה בכלל הביא להתפרקות והתנפצות שיכלה ליצור שלוש אופציות שונות של חיים ויצירה יהודית בשלוש שפות שונות. בערב ההוא, בירושלים שחיברה אותם יחדיו, דיברו אפלפלד ומנאה לנוחות כולם בשפה האנגלית.

"פעם אהבתי לשקוע בספר ולקרוא שעות", כתב אפלפלד בספרו 'חיים שלמים'. "עכשיו דעתי מפוזרת. אני מנסה להבין מה מתרחש סביבי ואיני מעלה אלא מחשבה זו: היהודי הוא זן אחר של אדם. הוא דומה לבני אדם בכול, רק משהו חבוי ומסתורי עושה אותו שונה. היהודי עצמו אינו מרגיש בשונותו. רק אלה שמקיפים אותו מרגישים נרתעים מפניו".

ישראלי בשפה עברית. במקרה של אפלפלד יש קוהרנטיות בין השפה למקום, אבל זה לא מה שקורה במקרה שלי. אצלי, המולדת שלי היא השפה הרומנית".

בערב הפתיחה של הכנס ישבו על הבמה שני סופרים גדולים. שני חברים קרובים. שני ילדים שזמנם קפא. לאחר כמה דקות של שיחה אמר נורמן מנאה לאפלפלד: מישהו חסר לנו כאן על הבמה. אפלפלד ענה: פול צלאן.

באולם הייתה דממה. מה לפול צלאן המשורר היהודי גרמני, ניצול שואה ששם קץ לחייו, ולאחרן אפלפלד ונורמן מנאה? ואז סיפרו השניים לקהל הרב שמילא את בית אבי-חי כי הם גדלו יחד באותה עיר, בצ'רנוביץ, ובאותו רחוב. כילדים היו חברים, וגם הוריהם היו חברים, והיה חבר שלישי, פאול אנצ'ל שלימים נודע בשם פול צלאן. ההורים דיברו בבית גרמנית ויידיש, ובחוץ גם רומנית והונגרית.

הרי לנו שלושה סופרים גדולים שגדלו ברחוב אחד בצ'רנוביץ, שלושה גילומים שונים לגורלו של הסופר היהודי לאחר חורבן יהדות אירופה. נורמן הקטן גורש עם הוריו למחנות ושרד איתם מן המלחמה. משפחת מנאה החליטה לחזור לרומניה הקומוניסטית ולהשתלב בשלטון החדש, וכך נורמן היה לסופר רומני וראה את עצמו קומוניסט עד שהתפכח. אהרן הקטן, ארווין

צור ארליך

הישן מתחדש

הטכנולוגיות החדשות אינן מרחיקות אותנו, כפי שנהוג לקונן, מהספר העברי בן ימי סבינו, אלא להפך: חונכות לו עידן של עדנה

קלאסיקות עבריות. במרשתת מתחולל שיטפון של יצירה ושל שיח על אודותיה; שיטפון שרובו מי בוץ וסחף חצצי, אך המיעוט האיכותי שיש בו, שחלקו לא היה יוצא מהמגירות אלמלא הפלטפורמה הזו, דיו לקבוע עליו ברכה.

ועוד יותר משהבכיינות ממלאת את הכוס, היא שוכחת את מחצית הכוס המלאה. ומחצית זו מבעבעת כפי שלא אירע זה עידן ועידנים. אכן כן: הימים, ימי צמיחתו של המרחב הקיברנטי, ימים של התחדשות טכנולוגית מסחררת בתחומי התקשורת והמידע אשר מותירה לכאורה את הספר המודפס מאחור – ימים אלה הם ימי עדנה לספר העברי הישן, ימי תמורה ותסיסה. מפעלים של סריקת ארכיבים הופכים כל מחשב וכל טלפון נייד לסניף של מיטב ספריות העולם. גניזת קהיר, למשל, כלומר חלקים גדלים והולכים ממנה, זמינה לכל דורש במסגרת מיזם פרידברג. בנידון שלנו, היצירה המילולית העברית בדורות האחרונים, ראוי לציין את ארכיון "עיתונות יהודית היסטורית" של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב.

הדוגמאות למיזמים אלה רבות. חלקן במימון ציבורי וחלקן במימון פרטי ואחרות מעשה ידי מתנדבים; חלקן מוגשות הינם ואחרות בתשלום. ככל שנציין פה יותר מיזמים, כן יגדל חטאנו כלפי אלה שנשמיט.

אנו אוהבים לקונן על מצבה של התרבות העברית. ועל מצב היחסים של בני זמננו עם התרבות העברית של הדורות הקודמים – לקונן שבעתיים. סיבות יש ויש. הדור פוחת, הידע הלשוני וההיכרות עם המקורות מידלדלים, טווח הקשב מתכווץ והנכונות להתייחד עם הכתובים מתאפסת. חנויות ספרים נסגרות, אחרות מסתנפות לרשתות המצמצמות את המגוון המוצג, ופריחתם של הספרים הדיגיטליים בחו"ל ובלעז אינה מגיעה אל חופי הארץ ואל האות העברית. לאחרונה אף נתבררנו שהקהל המידלדל של קוני הספרים שינה את טעמו, ועבר בהמוניו מספרות המקור אל הספרות המתורגמת, ובפרט זו הקלה והפופולרית. הוצאת ספר בישראל, התבטאה לאחרונה הסופרת והמו"לית אביבית משמרי, הייתה למבצע צדקה. יעידו על כך חיזוריהם של מו"לים וסופרים אחר נדבות מפעל הפיס ושאר קרנות, ומסעות גיוס הכספים שמנהלים לעיתים גם יוצרים מוכרים.

זו מחצית הכוס הריקה, ואנו ממלאים אותה בדמעות נהי. אך דמעות אלו, עצם הזלגתן ממלאת טיפין טיפין את החצי הריק. הקינות מעודדות לעשייה. הן מגבירות את דבקתם של אחרוני הדווקנים במטמונינו התרבותיים. הן ממריצות מפעלי כינוס ויוזמות של שימור, עיון והנחלה. כתבי עת חדשים, וגם 'השילוח' נלווה עמהם, מקדישים מדורים להיכרות מחודשת עם

וסיפורת מהמיטב שלנו. שוב, חנים ובהנגשה ידידותית. ושוב, מאותה אוכלוסיית יוצרים נזכרת: כאלה שמלאו שבעים ויותר למותם, ומאזרחים מהם שהושג אישור להקליט מיצירותיהם. שחקנים וקריינים מקריאים אותן במידה רבה של דייקנות ובדיקציה טובה. כך יכול הציבור לנצל שעות מתות של נסיעות ועבודות רוטיניות להיכרות עם המורשת הספרותית שלנו, וליהנות מהממד הצלילי שלה. כאן המימון הוא ציבורי: המיזם הוא פרי ידיו של מרכז הספר והספריות. יוזמו ומרכזו הוא משה סקאל.

המימוש הקולי של היצירות דרש מאנשי "הארכיון" הכרעות עקרוניות. אחת מהן אולי נכונה ומתחשבת, אך מצערת. כל היצירות מוקראות שם בהטעמה הדקדוקית, המלרעית, ה"ספרדית", המקובלת כיום: גם שירים שנכתבו בהטעמה האשכנזית המלעילית. המוזיקליות של השירים הללו ניטלת מהם כך, ולעיתים גם נשמתם. הפרקים שהוקלטו מתוך האודיסיאה בתרגום המופת של טשרניחובסקי, למשל, מוקראים היטב ומכל הלב, אך נשמעים פרוזאיים לגמרי. עיקר יופיים, משקל הדקטיל המשוחזר שלהם, נשדד מהם.

הכרעה כואבת זו של עורכי המיזם, הערכתם כי האוזן העכשווית כבר לא תסכון לעברית שמיטב שירי ביאליק וטשרניחובסקי ואפילו אצ"ג המוקדם כתובים בה, ממחישה כמה התרחק דורנו ממקורות היניקה הרוחנית המודרניים שלו, שבקושי מאה שנה מלאו להם. אך היא מדגישה, מיניה וביה, כמה נחוצים הם מיזמי ההנגשה החדשים. אלו שישנם – ואחרים שיגשרו על פערי הידע באופן פעיל יותר. דומה שרוב מלאכתם של מיזמים אלה עוד לפנייהם.

נזכיר אפוא שני ציוני דרך חשובים, חגיגיים, מהשבועות האחרונים ממש.

"פרויקט בן-יהודה" הוותיק למדי הנך ממשק חדש – אסתטי ומזמין מקודמו. זהו מיזם מתנדבים, מיסודו של אסף ברטוב, המעלה לתועלת הציבור טקסטים של יצירות עבריות שזכויות היוצרים שלהן פגו, כלומר יוצריהן הלכו לעולמם לפני שבעים שנה ויותר, וכן של יוצרים מאזרחים יותר שיורשיהם התירו את השימוש בכתביהם. המתנדבים נוטלים על עצמם מלאכה מפרכת: הקלדת טקסטים ארוכים ולעיתים אף מנוקדים של מסות ומאמרים, יצירות סיפורת ויצירות שירה ויצירות תרגום. וכך מוגשים לנו מטמוניהם של יל"ג וביאליק, רחל וז'בוטינסקי, עמנואל הרומי ושלמה אבן-גבירול ועוד 190 יוצרים – ספריית ענק הניתנת לאחזור, לקריאה, להעתקה – והדבקה ולחיפוש על פי מילים, כלים שימושיים שלא התאפשרו בעידן הדפוס.

גם אנו ב'השילוח' נעזרים בעבודתם של מתנדבי פרויקט בן-יהודה ופוגשים את שארי-בשרנו הפובליציסטיים מאי-אז – מ'השילוח' הישן, למשל. הטקסט של א"ל לוינסקי במדור קלאסיקה עברית בגיליון הנוכחי מבוסס על פרי אצבעותיהם של עמלני המיזם – אם כי נזקקנו לתיקוני טעויות רבים, ולצידם בחרנו לעדכן מעט את הכתיב ואת הפיסוק, וכן נדרשנו לשינויים ותוספות רבים לצורך התאמה לגרסה מאוחרת יותר שהכין לוינסקי עצמו.

בחודש שעבר הושקה אל מי האוקיינוס הווירטואלי גם ספינה שכבר בהשקתה היא עמוסת כל טוב וקול טוב: אתר "הארכיון – ספרות עברית בקול". מוגש בו, בהקלטות קוליות, מבחר גדול מאוד של יצירות שירה

תגובות לגיליון 7

בתגובה ל"הלאומיות וחירות המערב" מאת יורם חזוני

אסף מלאך

הלאומיות אינה חזות הכול

העולם העתיק. אכן, במקרא משתקפת תפיסה לאומית הנסמכת על נרטיב שבטי-אתני אשר מתפתח לייעוד לאומי-דתי וכולל בתוכו רכיב פוליטי-מדיני מובהק. תפיסה לאומית זו משולבת בהגבלות חריפות על המלך, המיועדות לבלום הידרדרות לעריצות ולעוצמת יתר של הממלכה ומוסדותיה.

אך האומנם מדובר בתיאור המנוגד באופן קוטבי ומובהק למודל האימפריאלי? והאם ניתן לקבוע שהמודל הלאומי-מקראי הוא כזה הבולם שאיפות התפשטות וכיבושים באמצעות האידיאל הלאומי המוגבל?

המקורות המקראיים שהביא חזוני המתארים מדינת לאום מוגבלת אינם שוללים את העובדה שימי דוד ושלמה, ימי השיא של הלאומיות הישראלית המקראית, מתוארים במקרא בצבעים אימפריאליים עזים. דוד המלך כובש את מואב ואת אדום ומשתלט על ארם דמשק ועל ארם צובה. נכון, היסוד הלאומי אינו מתבטל עם כינונה של האימפריה, והוא מתבטא בהבחנה ברורה בין מעמדם של בני ישראל לבין מעמדם של העמים הנכבשים; אך זהו בדיוק המצב באימפריות עתיקות רבות.

את ד"ר יורם חזוני אני מכיר ומוקיר זה שנים רבות, וכתבתו המצוינת היא לי מקור ללימוד והשראה. אני גם שותף להערכתו על הבעייתיות שבכפיית ליברליזם אוניברסלי וחדגוני על המערכות הפוליטיות בישראל ובמערב. דווקא משום כך חשוב לי להעיר על כמה נקודות העולות מתוך גישתו ללאומיות העתיקה והעכשווית כפי שהוצגה על ידיו בעבר (כגון במאמרו "On the National State, Part 1: Empire and Anarchy", *Azure* 12 בספרו *The Philosophy of Hebrew Scripture*), וכפי שנתחדדה במאמרו האחרון. מדובר בשלוש נקודות הכרוכות זו בזו ונובעות זו מזו; ראשיתן בדיון בפרשנות המקרא, המשכן בתיאור תולדותיה ואופייה של מדינת הלאום המודרנית, ותכליתן בשאלה הנורמטיבית על אופייה של המדינה הרצויה בזמננו.

א. האם המודל המקראי הוא של מדינת לאום מוגבלת?

חזוני מתאר את התפיסה הפוליטית במקרא ככזו שהציבה מודל של מדינת לאום מוגבלת העומדת בניגוד לאימפריות הגדולות של

ואיביו עָפָר יִלְחֹכוּ. מַלְכֵי תְרִשִׁישׁ וְאִיִּים
מִנְחָה יִשִּׁיבוּ, מַלְכֵי שֹׁבָא וְסָבָא אֲשֶׁכֶר יִקְרִיבוּ,
וַיִּשְׁתַּחֲווּ לוֹ כָּל מַלְכִים כָּל גּוֹיִם יַעֲבֹדוּהוּ",
אוּ בַמְזֻמּוֹר ב' (פסוקים ח-ט): "שָׂאֵל מִמְּנֵי
וְאַתְנָה גּוֹיִם נִחְלַתְךָ וְאַחֲזַתְךָ אֶפְסֵי אֶרֶץ.
תִּרְעַם בְּשִׁבְטֵי בְרוֹזַל כְּכֹלֵי יוֹצֵר תִּנְפָצִים".

בספרה 'כל גבולות ארץ' (2007) מחדדת
נילי ואזנה את ההבדל שבין מערכת הגבולות
הרחבה במקרא (למשל בראשית ט"ו ודברים
י"א), שנועדה לשרטט חזון אידיאלי של
שלטון על אזורים נרחבים בסדר גודל עולמי,
לבין מערכת הגבולות המצומצמת של
כנען הקרובה יותר למציאות הריאלית של
ממלכות ישראל (למשל במדבר ל"ד). כפי
שמראה ואזנה, יש הקבלה בין התיאורים
מהסוג הראשון לבין התעמולה האשורית
והנאו-אשורית של אותם זמנים (שם, עמ'
83-122). השוואה זו מקשה על הצבת
המודל המקראי כתחליף לדגם האימפריאלי.

כמובן, אין הדבר סותר את קיומו המתמשך
של יסוד לאומי דומיננטי גם ברחבי
הממלכה הישראלית הרחבה המתוארת
בימי דוד ושלמה. גם בחלק מן האימפריות
של העולם הקדום נשמר המוטיב הלאומי
המקורי בשעה שכבר התרחבו לכדי
אימפריה (ראו למשל ביחס לבבל ואשור
Deryck C.T. Sheriffs, "'A Tale of
Two Cities': Nationalism in Zion
and Babylon", *Tyndale Bulletin*, 39;
Oded Bustenay, *Mass Deportations
and Deportees in the Neo-Assyrian
(Empire, pp. 82-91*

אני שותף לעמדה של חוקרים כגון סטיבן
גרוסבי ועוזר גת שאינם רואים את היסוד
הלאומי כחידוש מקראי אלא כתופעה
שרוחה במודל של דת-לאום בעת העתיקה;

כך למשל מתואר היחס לבני ישראל במילים
"וַיִּמְלֹךְ דָּוִד עַל כָּל יִשְׂרָאֵל וַיְהִי דָוִד עֹשֶׂה
מִשְׁפָּט וּצְדָקָה לְכָל עַמּוֹ" (שמואל ב ח', טו),
בניגוד מובהק לצורת השלטון על העמים
הנכבשים: "וַתְּהִי מוֹאֵב לְדָוִד לְעֶבְדִים נְשָׂאֵי
מִנְחָה", "וַיִּשֶׂם דָּוִד נְצֻבִים בְּאֶרֶם דְּמֹשֶׁק וַתְּהִי
אֶרֶם לְדָוִד לְעֶבְדִים נוֹשְׂאֵי מִנְחָה", "וַיִּשֶׂם
בְּאָדוּם נְצֻבִים... וַיְהִי כָּל אָדוּם עֲבָדִים לְדָוִד"
(שם, שם, פסוקים ב, ו, יד). גם בימי שלמה
מתוארים הגבולות הרחבים של האימפריה:
"כִּי הוּא רָדָה בְּכָל עֵבֶר הַנְּהָר מִתַּפְּסַח וְעַד
עֵזָה בְּכָל מַלְכֵי עֵבֶר הַנְּהָר" בסמיכות להגדרה
מקבילה של הגבולות הלאומיים הצרים:
"וַיֵּשֶׁב יְהוּדָה וְיִשְׂרָאֵל לְבֶטַח אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ
וַתַּחַת תְּאֲנָתוֹ מִזֶּן וְעַד בְּאֵר שָׁבַע כָּל יְמֵי
שְׁלֹמֹה" (מלכים א ה', ד-ה). במקום אחר
(שם ט', כ-כב) שוב מצוינת ההבחנה בין
מעמדם של העמים הנכבשים למעמדם של
הישראלים.

אכן, ימי דוד ושלמה אינם מתוארים כיישום
מיטבי של האידיאל המדיני של המקרא,
ואף המקרא רומז היטב לפגיעתם ברוחה של
"פרשת המלך" בספר דברים - פגיעה שגם
הובילה לקיצה של הממלכה המאוחדת; עם
זאת, נראה שהביקורת המקראית על שלמה
המלך ממוקדת בכך שהרבה לו זהב, סוסים
ונשים, יותר מאשר בכך שכבש את העמים
הסמוכים ושעבד אותם.

ועדיין, מגמת ההתפשטות חוזרת בצורות
שונות במקרא ביחס לימי שלמה כמו גם
ביחס למציאות אידיאלית שלעתיד לבוא,
ומגמה זו קשה להולמה עם מדינת-לאום
צנועה ותחומה שאינה פולשת לתחומם
של עמים אחרים. כך למשל במזמור ע"ב
בתהלים (פסוקים ח-יא): "וַיִּרְדֵּךְ מַיִם עַד
יָם וּמִנְהָר עַד אֶפְסֵי אֶרֶץ, לְפָנָיו יִכְרְעוּ צִיִּים

הולנד ואף גרמניה הטרומ-נאצית. הללו היו בעת החדשה לתמונים קולוניאליים מרובי זרועות. חזוני מתייחס בקצרה להתרחבות הקולוניאלית ומתאר אותה כסטייה מן הרציונל הלאומי. לדבריו רציונל זה גבר על הסטיות בפועל ממנו, ו"העיקרון הפרוטסטנטי של חופש לאומי אכן שם קץ לאימפריות הקולוניאליות של אירופה". ואולם, ההבנה כי גם במקרא הרעיון הלאומי לא בא בסתירה ישירה לשליטה בעמים הסובבים תבחר מדוע גם מגמות ההתפשטות של המדינות הפרוטסטנטיות לא נתפסו כחריגה מן המודל המקראי. אדרבה, הן נתלו לא פעם בזיהוין העצמי כ"ישראל החדש" היורש את "ישראל המקראי", ובשמו פנו לכיבוש ארצות רחוקות ולדיכוי עמים רחוקים שנדמו בעיניהם כשבעת עממי כנען היושבים ב"כנען החדשה".

לא אכביר דוגמאות, אך אציין כמה בולטות. הזיהוין העצמי של הספרדים במאה ה-16 כ"ישראל החדש" סייע בידם להצדיק את כיבוש אמריקה הלטינית ואת דיכוי עממיה. אותו זיהוין סייע בידי האפריקנים-הפרוטסטנטיים בתקופת "המסע הגדול" ובהמשך השתלטותם על השבטים בדרומה של אפריקה. הזיהוין הרומנטי הנ"ל עמד גם ברקע יחסם של בני המושבות בצפון אמריקה לאינדיאנים כאל שבעת עממי כנען, עם כל התוצאות הקשות הכרוכות בכך (ראו למשל Steven Newcomb, *Pagans in the Promised Land: Decoding the Doctrine of Christian Discovery*, 2008).

עצם ההתרחבות הקולוניאלית בקיסרות הנצרנית שלא שקעה בה השמש מעולם,

אך אין בכך כדי לשלול את העובדה שהוא אכן זכה במקרא לבולטות מיוחדת, ושאהד ממאפייניו הוא מגמה רפובליקנית-לאומית הכוללת דה-מיטולוגיזציה של המלוכה ותיאורה באופן פרוזאי ופונקציונלי שנועד להגביל את כוחה. נכון גם שכיוון שנתקדש המקרא בין העמים הנוצריים הוא שימש להם מודל ומקור השראה ראשון במעלה למחשבה לאומית (הרחבתי על כך במאמרי "חקר הלאומיות והמקרה היהודי-הישראלי", עיונים בתקומת ישראל, 2016). על אף הקביעות הללו, הצגת הדגם המקראי כניגוד מובהק לכל תפיסה אימפריאלית או למגמת התפשטות רחבה היא אידיאליזציה מוטעית.

ב. האם לאומיות בולמת שאיפות התפשטות או שאיפות אימפריאליות?

הדיון על המקרא איננו תחום לשאלה הפרשנית גרידא. חזוני מעמיד את הדגם הלאומי-מקראי כחלופה למודל אימפריאלי הכולל שאיפת התפשטות מתמדת. דגם זה עמד לדבריו ביסוד "הסדר הפרוטסטנטי" שנוצר באירופה בראשית העת החדשה.

גם כאן, אני מסכים לחלוטין עם חזוני בנוגע להשפעה הרבה שהיה לדגם המקראי על עמי אירופה הנוצריים ועל העמים הפרוטסטנטיים בפרט. עם זאת, קשה לטעון שדגם זה הצליח לשמש באירופה המודרנית בלם בפני שאיפות אימפריאליות.

חזוני מחריג בעניין זה את גרמניה הנאצית כמי שנטשה את התפיסה הלאומית ופנתה אל תפיסה אימפריאלית של שלטון עולמי. אך העמדת גרמניה בניגוד קוטבי למדינות הלאום הפרוטסטנטיות מתעלמת מהיסודות האימפריאליים שהיו נחלתם של שאר העמים הפרוטסטנטיים כגון אנגליה,

להישמר מן הסכנות הכרוכות בהם.

ג. האם המודל הלאומי לבדו הוא פתרון לבעיות העולם?

הסוגיות שהעליתי לעיל מובילות לסוגיה שלישית ואחרונה הצופה פני עתיד. מדבריו של חזוני עולה שהאיחוד האירופי הוא הילד הרע האימפריאלי שיש לבולמו באמצעות השיבה אל הסדר הלאומי. ואולם, בצד נזקיו הלא מבוטלים של האיחוד עלינו לזכור שהוא גם בסיס לחיזוק השלום (או אי-הלחמה) באירופה ולסולידריות כלכלית רצויה בין חברות האיחוד. עצם קיומו של דיאלוג בנושאי חוק ומוסר בין מדינות – אם במסגרת האו"ם ואם במסגרת אזורית – הוא מצב רצוי מאוד, הגם שאסור לו להוביל לשכחת אזהרתו של מונטסקייה שעל החוקים "להיות כה הולמים את העם שלמענו נוצרו, עד כי רק במקרה לגמרי יהיו חוקיה של אומה אחת יפים לאחרת" ('על רוח החוקים', עמ' 48). נדמה שהתקדמות דיאלקטית אל עבר מצב מאוזן יותר ביחס שבין המדינות לבין האיחוד רצוי יותר מקריסתו כליל ומשיבה אל הסדר של המדינות הנבדלות. איגודי מדינות המקיימות דיאלוג ומייצרות נורמות בינלאומיות ברמה אזורית ואף ברמה עולמית אינם צריכים להחליף את הציר הלאומי אלא לשמש במקביל לו.

כיוון כזה מאפשר חשיבה פורייה יותר גם ביחס לאזורים נחשלים מחוץ לאירופה. ההישענות על המודל הלאומי בלבד מציעה לאפריקה ולחלקים מאסיה התפוררות לרסיסי מדינות על בסיס אתני-לאומי, באופן שאולי יעצים זהויות פרטיקולריות מודחקות אך עלול להסיג את האזורים הללו שנים רבות לאחור ולהרחיקם עוד יותר

ששלטה בשיאה על רבע משטחו של העולם וכרבע מאוכלוסייתו (!), הייתה שזורה בצידוקים לאומיים בדבר הייעוד ההיסטורי והדתי של האומה האנגלית, והיא מהווה דוגמה מצוינת לחוסר הסתירה שבין טיעונים לאומיים למגמות התפשטות אימפריאליות (ראו למשל רות ג'ניאו, הקולוניאליזם האירופי, עמ' 47-95; חדה בן-ישראל, "הייעוד של האדם הלבן באימפריאליזם הבריטי", בתוך: שמואל אלמוג ומיכאל הד (עורכים), רעיון הבחירה, עמ' 251-272 ובפרט עמ' 265-266).

אכן, היו באנגליה מי שניסו להבחין בין לאומיות ופטריוטיזם לבין אימפריאליזם וקולוניאליזם. דוגמה טובה לכך הוא גילברט צ'סטרטון, שבמאמרו "הרעיון הפטריוטי" קרא בראשית המאה העשרים לנסיגה מהודו בשם הבחנה זו בדיוק. עם זאת, קשה לטעון שעמדתו מצאה הד של ממש בימי השיא של הקולוניאליזם הלאומי-הבריטי. הדברים נכונים במדינות לאום נוספות בעולם הפרוטסטנטי. גם בהקשר הישראלי, המקרא והמודל הלאומי שלו הם מקור השראה וצידוק לכמיהה להרחבת גבולות ישראל, ולא כל כך לכמיהה לצמצומם.

אכן, יש הבדל עקרוני בין אידיאל אימפריאלי של שלטון עולמי לבין אידיאל לאומי הכולל בתוכו שלטון אזורי מוגבל על בסיס לאומי. אך גם אידיאל לאומי – ואפילו מקראי או פרוטסטנטי – אינו משמש בלם אוטומטי בפני שאיפות התרחבות מתונות או מרחיקות-לכת. בבקשנו להיסמך על מודלים קדומים או מקראיים עלינו לנקוט משנה זהירות ולתאר אותם כהווייתם, על היתרונות והחסרונות שבהם. כך נוכל ליטול מהם את אשר ברצוננו ליטול, אך גם

מהשגשוג הכלכלי ומההישגים החוקתיים-מוסריים שהשיג העולם המערבי. מודל משולב של איחוד אזורי של מדינות, המאפשר להן ביטוי תרבותי-עצמאי אך תוך דיאלוג מתמיד עם שיחה רחבה ובינלאומית, יכול להוביל למיטב שבשני העולמות.

עיקרון כפול זה נעוץ אף הוא במודל העולה מכמה פרקים מקראיים העוסקים בתיאור העתיד האידיאלי. בפרקים אלה לא מתואר ביטול מוחלט של העמים ושל ההבחנות ביניהם, אך בהחלט מתואר מרכז בינלאומי המבסס נקודת מבט מוסרית ורוחנית לעמים השונים. כך למשל בתיאור הידוע בישעיהו שלא לחינם נחקק באבן בכניסה למטה האו"ם בניו-יורק:

וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים וְכֹן יִהְיֶה הָרַב בֵּית ה' בְּרֵאשִׁית הַהָרִים וְנִשְׂא מִגְּבְעוֹת וְנִהְרֹוּ אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לְכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הָרַב אֵל הָרַב לְהִי יַעֲקֹב וְיִרְנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֵיתָיו... וְשִׁפְט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכָתְתוּ חֻבּוֹתֵם לְאַתֵּם וְחֻנִּיתוֹתֵיהֶם לְמִזְמֵרוֹת לֹא יִשָּׂא גּוֹי אֶל גּוֹי חָרֵב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה. (ישעיהו ב', ב-ד)

זאת ועוד, בנבואת זכריה (י"ד, יז) מכונים העמים השונים באחרית הימים בשם "משפחות הארץ". השימוש במינוח זה נועד להדגיש את החזרה למצב הבראשיתי של "אלה משפחת בני נח לתולדתם בגויהם" (בראשית י', לב) מקהה את הריחוק והעוינות שבין העמים במצב העתידי המתוקן, אף כי אינו מבטל את קיומן כחטיבות משפטיות נפרדות ועצמאיות.

דיון זה מוליד שורת שאלות על מקומה העכשווי ומקומה הרצוי של מדינת ישראל בסדר הבינלאומי המתהווה. כבר בערש התנועה הציונית חזה הרצל את ישראל כמרכז עולמי של צדקה ושל סעד, המקיים בתוכו שיח בינלאומי של חוכמה ומוסר, טכנולוגיה וקדמה המיוצגים ב"ספינת החכמים" שאליה נקבצים חכמי כל האומות לדיון על קידום הידע האוניברסלי. מקומה של ישראל העכשווית לנוכח החזון הזה הוא שאלה מרתקת ומורכבת. הדיון בה חורג מגבולות רשימה זו, אך אני מקווה שהיא מציעה פתח קטן ונאות לכניסה אליו.

ד"ר אסף מלאך הוא המנהל האקדמי של המכללה למדינאות ויו"ר ועדת המקצוע של לימודי האזרחות במשרד החינוך.

אריה גרין

ג'ון לוק כמבסס מודל המדינה המוגבלת

בעת העתיקה ובימי הביניים במה שהתפתח בבוא העת למה שהוא מכנה "המודל הפרוטסטנטי". את ניגודו של המודל הזה הוא מכנה "המודל הליברלי", שאביו הרעיוני היה, לדבריו, ג'ון לוק.

מאמרו של יורם חזוני מאיר עיניים, ומאפשר מבט רחב על הפילוסופיה המדינית מן המקרא ועד ימינו אנו. חזוני משרטט את התפתחות רעיון המדינה הלאומית כרעיון העולה מהמקרא וככזה שהתקיים

ראשית, התא המשפחתי כמו גם הסמכות ההורית אינם מוטלים בספק, אלא שהם אינם מהווים בסיס לשלטון פוליטי. שנית, לוק אינו כופר בעצם הרעיון שהמקרא מסוגל לשמש מודל סמכות בשאלות פוליטיות אקטואליות, שכן לידו האמונה הדתית הבסיסית ברורה מאליה – אלא הוא פוסל את המסקנות הספציפיות שפילמר הגיע אליהן.

ב"מסכת השנייה" מפתח לוק את הגותו הפוליטית העצמאית, ובתוך כך מציב הגות המתכתשת עם הובס, ההוגה האבסולוטיסט. העיקרון שעליו מבסס לוק את תורתו המדינית הוא "המצב הטבעי" הפסוודו-היסטורי, המחייב אמנה חברתית כדי להבטיח זכויות וחיים טובים יותר לכול. לוק גורס שמצב טבעי אכן התקיים בהיסטוריה, ושהיחידים בחברה קדומה זו שהתקיימה במצב הטבעי חיו בהרמוניה יחסית והגיעו מרצונם להסכמה כי טוב לכולם, באופן קולקטיבי, שיהיו נתונים למרותם של שליטים מסוימים, מפני שהדבר יבטיח לכלל הנתנים רווח מסוים. זוהי האמנה החברתית במובנה הבסיסי ביותר, שעליה מדברים הן הובס, הן לוק. הובס טען שבמקרה כזה על השליט להיות שליט אבסולוטי; לוק התנגד לכך, שכן לטעמו זכויות השליט מוגבלות על ידי עצם "חוק הטבע", וסמכויותיו הוענקו לו כפיקדון בלבד.

אין להסיק מכאן כי לוק היה דמוקרט. הוא האמין במונרכיה, אלא שהוא התעקש על מלוכה מוגבלת. בעיני לוק, מלך שפעל למען הציבור שהוא ממונה עליו הוא מלך חוקי, ואילו מלך שבחר לפעול למען תאוותו שלו, חוקיותו מתבטלת (ראו לוק, "המסכת השנייה על הממשל המדיני", מאנגלית:

אך האומנם לוק הביא ליצירת מחנה ליברלי ואוניברסליסטי אחיד? האם מוצדקת ההבחנה בין מחנה לוק ל"מודל הפרוטסטנטי"?

הגותו של לוק נטועה עמוק בעולם הפרוטסטנטי, ומחשבתו אינה אלא פיתוח של רעיונות אלו והכרה בעקרונות נוספים שראוי כי השלטון יתבסס עליהם – זכויות טבעיות. הגותו מניחה את היסודות למדינה המוגבלת, ההפך הגמור מחלק מההוגים שהוזכרו כממשיכיו כגון רוסו ורולס.

ג'ון לוק נולד ב-1632 באזור כפרי בדרום מערב אנגליה למשפחה פרוטסטנטית, קלוויניסטית או פוריטנית, והיה חבר בכנסייה האנגליקנית מ-1662 ועד מותו. בכתביו העוסקים בפילוסופיה פוליטית מבקש לוק לבסס באופן עיוני ומנומק את ההתנגדות שקמה בתקופתו לשלטון המלוכני של בית סטיוארט בבריטניה. בתוך כך מבקש לוק להתדיין עם הוגים קודמים שהציבו את השלטון האבסולוטי כשלטון אידיאלי שיש לשאוף אליו: סר רוברט פילמר ותומס הובס.

פילמר טען כי סמכותו של המלך כלפי נתיניו זהה לזו של אב כלפי ילדיו: סמכות השאובה הישר מן הסמכות של אדם הראשון כלפי ילדיו שהוענקה לו על ידי האל. כנגדו טוען לוק ב"מסכת הראשונה על הממשל המדיני" כי סמכותו של אדם הראשון כלפי בניו לא הייתה מוחלטת ואינה עוברת בירושה; וגם אם כן, אין חוק אלוהי מפורש המעניק את הירושה הזו לאחד הילדים על פני האחרים, ואיש לא יוכל להוכיח כי הוא היורש הזכאי לזכות בשררה. כאן נוכל לראות שני היבטים חשובים בהגותו של לוק העולים בקנה אחד עם המודל הפרוטסטנטי' כפי שהציגו חזונית:

יוסף אור, מאגנס: 1948, עמ' 150–151).

תפיסתו של לוק נטועה עמוק במחשבה הדתית של תקופתו. הנאורות שבה מתאפיינת מחשבתו והסובלנות הדתית הנשמעת בכתביו הן בבחינת ניסוח מפורש של הדעות הנאורות שהחלו להישמע בקרב האינטלקטואלים האנגלים בימיו. להלך רוח אינטלקטואלי זה תרמה רבות הרפורמציה הפרוטסטנטית שהתחוללה באירופה הקתולית במאה ה-16 ובמאה ה-17. מלחמות הדת השפיעו רבות על לוק, והביאו אותו להפנים את הצורך בסובלנות דתית ובהסדרת יחסי הכוחות שבין הכנסייה והמדינה. וכך כתב בכתביו המוקדמים ביותר, שני חיבורים על הממשל: "הלוואי שישתכנעו האנשים להיות אדיבים יותר כלפי דתם, מדינתם ועצמם, כדי שלא יסכנו שוב את הברכה הגדולה של שלום ורגיעה במחלוקת קנאית שהם עצמם מודים שאינה מהותית כמעט או בכלל ולרוב אינם מייחסים לה משמעות" (*John Locke: Political Writings*, Penguin Books, 1993, p. 148).

אמנם, לוק לא כתב חיבור ייעודי העוסק באופן מלא בדת ובדוקטרינה שבה האמין, אך בכל כתביו הפוליטיים, וביתר שאת באלו העוסקים בסובלנות, ניתן למצוא כי תפיסתו מעוגנת היטב בתחום הדתי, וללמוד על המקום שהוא ייעד לדת בממשל שהוא מבקש לכוון. ורד סקל מראה בעבודת הדוקטורט שלה על הגותו הדתית של ג'ון לוק כי הוא מבחין, ברוח הפרוטסטנטית בת זמנו, בין העבודה הדתית שבלב לבין הפולחן הדתי החיצוני. מהגיוון הגדול של אמיתות דתיות מסיק לוק כי התנאי לזכות בגאולה צריך להיות שימוש נאות בשכלם

ומצפונם של בני-אדם, ולא דוקטרינה דוגמטית שלטונית אחת ויחידה (ראו לוק, איגרות על הסובלנות, מלטינית ומאנגלית: יורם ברונובסקי, מאגנס 1990, עמ' 43–44). מתפיסה זו נובעים שני עקרונות חשובים מאוד בהגותו של לוק: הסובלנות הדתית והפרדת הדת מהמדינה. מרגע שאין אמת דתית נכונה אחת ויחידה, אין כל בסיס אובייקטיבי שעליו יכול הממשל להישען בבואו לכפות נורמות דתיות מסוימות על נתיניו – ואין זה תפקידו.

חופש דת מסוג זה היה תקווה משותפת לאנשים רבים בתקופתו של לוק, שביקשו חיים של "שלום ורגיעה" בעולם מלא מלחמות דת חסרות תכלית. לוק היה המתרגם הראשון של דוקטרינה פרוטסטנטית זו לכדי פילוסופיה פוליטית. וולונטריות זו מצאה עד מהרה את דרכה אל יתר תחומי החיים. היא נתנה מקום לחירות האישית של האדם, וכן אפשרה לו לדרוש מהשלטונות חופש מפני כפייה של ערכים שאינם ערכיו. בכתביו של לוק הגבלה זו מוסרת בעניינים שלגביהם קיימת הסכמה רחבה שהם הכרחיים ל"מוסריות הציבור", ובתוכם גם האמונה בקיומו של אל ובצורך לעובדו. אלמנטים אלה הם מה שהגדיר חזונו במאמרו "המינימום המוסרי הנדרש לממשלה לגיטימית", ובהם מעיד לוק על עצמו כמי שממשיך את המסורת הפוליטית הפרוטסטנטית.

אמנם, לפי לוק תכליתה העיקרית של המדינה קשורה בחופש הפרט: "המדינה (Respublica) נראית לי כחברה של בני אדם אשר נוסדה לשימור ולקידום של נכסיהם האזרחיים. בשם נכסים אזרחיים הריני מכנה את החיים, את החירות ואת

הראוי להשאירה ברשותו הבלעדית. תאמר על כך: ומה אם יזניח את הדאגה על נפשו? על זאת אני עונה: ומה אם יזניח את הדאגה לבריאותו? ומה אם יזניח את הדאגה לנכסיו, אלה הדברים הנוגעים הרבה יותר לממשל האזרחי? שמא יוציא הממשל צו מיוחד האוסר על אדם להיעשות עני או חולה? החוקים מגוננים ככל יכולתם על נכסיהם של הנתינים ובריאותם מפני אלימותו של הזולת, או מפני הרמייה, אך לא מפני ההזנחה או הבזבזנות של הבעלים עצמם" (עמ' 55-56).

הגותו של לוק הייתה בסיס חשוב מאין כמותו לרעיון המדינה המוגבלת והניחה יסודות חשובים לליברליזם. לוק אינו שולל את מדינות הלאום העצמאיות אלא רואה בהם מבנה פוליטי מובן מאליו. פתרונו של לוק למלחמות הדת של ימיו לא היה ביטול המדינה אלא הגבלת סמכותה. הוגים מאוחרים יותר אכן ביקשו לכונן סדר עולמי המבוסס על רציונל כלשהו הנפרד לחלוטין מהמסורת התרבותית ומהאתניות הפרטיקולרית. לא כן לוק. לב הגותו הפוליטית הוא הגבלת המדינה, ועל כך יש להוקירו.

שלמות הגוף". לעומתה הכנסייה היא "חברה חופשית של בני אדם המתקבצים מרצונם שלהם לשם עבודת האלוהים בציבור באופן שהם סבורים כי הוא מקובל על האלוהות ומועיל לגאולת נפשם. אני אומר שזו חברה חופשית ורצונית" (שם, עמ' 40-44). ההגות של לוק אינה מבקשת ליצור מרחב ציבורי חילוני, נטול דת. נהפוך-הוא: לוק אינו רואה בחילון אפשרות מוסרית קבילה. אלא שלדת שהוא מבקש לשלב בחייהם של אזרחי המדינה יש מאפיין אחד חשוב ביותר: היא וולונטרית לחלוטין.

הצניעות האפיסטמולוגית של לוק, הדוחקת בו להגיע למסקנות מרחיקות לכת בנוגע לסובלנות ולפלורליזם בתחום הדתי, מהווה למעשה מצע להוגים שמרנים שונים השוללים התערבות ממשלתית בתחומים נוספים. ניתן להבחין בדוגמאות לכך אצל האבות המייסדים של ארצות הברית, שהיו הראשונים לכונן ישות מדינית ברוח העקרונות שהנחיל לוק בכתביו.

לא זו בלבד, אלא שלוק בעצמו רומז להרחבה המתבקשת של הגותו, בדבריו באיגרת על הסבלנות: "הנה כי כן הדאגה של כל אדם לנפשו היא עניינו שלו, ומן

אריה גרין הוא סטודנט ללימודים הומניסטיים במרכז האקדמי שלם וכתב כלכלי באתר 'מידה' וב'ישראל היום'.

אריאל ליכטרמן

לאומיות של חירות ולאומיות של כפייה

השונים הקיימים במציאות אמפירית. חזוני מאשים את ההגות הליברלית בגלובליזם קיצוני עד כדי אבסורד ועד כדי

על פי יורם חזוני, המבנה הליברלי כפי שהגה אותו ג'ון לוק מתייחס רק לאדם היחיד ולחירותו, ומתעלם מהמבנים החברתיים

שתאוות הכבוד זרעה בעולם" כלשונו; לוק סובר שגם כאשר מלחמת כיבוש היא מוצדקת בפני עצמה, מיד בתומה אין לכוּבש זכות לשלטון על אף אדם חוץ מאלו שהשתתפו בפועל במלחמה מהצד הבלתי צודק. וכך כותב לוק:

הכובש קונה לו שליטה רק על אלה שעזרו בפועל, שיתפו פעולה או הביעו את הסכמתם לאותו הכוח הבלתי צודק שכוון נגדו. כי מאחר שבני העם לא ייפו את כוחם של מושליהם לעשות דבר בלתי-צודק, כגון לקדש מלחמה בלתי צודקת (כי הם עצמם לא היה להם מעולם כוח-סמכות כזה), על כך אין להטיל עליהם אשמה של מעשי אלימות ועוול הנעשים במלחמה בלתי צודקת. (ג'ון לוק, המסה השנייה על הממשל המדיני, סעיף 179)

המסקנה הבלתי נמנעת היא שלילה מוחלטת של האימפריאליזם. לדוגמה והמחשה, בפלישת ארצות הברית לעיראק, לוק היה סובר ככל הנראה שארצות הברית צריכה להביס את סדאם חוסיין, הצד שאינו צודק, אך מיד אחר כך – אין לארצות הברית שום זכות שלטונית על תושבי עיראק.

באופן דומה, חזוני טועה בהצגתו את ההוגה והכלכלן לודוויג פון-מיזס, מחשובי ההוגים הליברליים במאה ה-20, כתומך בממשלה עולמית; פון-מיזס אכן כתב שתיתכן מעצמה עולמית, ש"תהיה מסוגלת להבטיח לאומות את השלום שהן דורשות" (בספרו *Liberalism*, עמ' 150), אך אפילו בגוף הדרישה הזו הוא מכיר בקיומן הנחוץ של אומות. זאת ועוד, פון-מיזס כתב בפירושו שמשמעות אחדות החוק שהליברלים דורש – חירות לכל אדם באשר הוא – אין משמעותה בהכרח דרישה להקמת מעצמה

אימפריאליזם, וטוען שחלקם, כלודוויג פון מיזס, אף תמכו בקיומה של ממשלה עולמית. בשורות הבאות אציג כתב הגנה למסורת הליברלית. זו שיטה המתבססת על הבנה של המציאות לאשורה, ואין כל חפיפה בינה לבין שאיפות אימפריאליות או לרעיון הממשלה העולמית.

לוק מציב את שמירת הזכויות הטבעיות כתנאי לגיטימציה של כל שלטון – אך אין הוא מציב את הביטוי הלאומי כסותר את רעיון החירות. לוק לא שולל את הלאומיות – אך הוא סובר שהאינטרסים והערכים הלאומיים אינם צריכים לבוא לידי ביטוי בצורת הממשל. דווקא הקבלת הלאום למשפחה, כפי שחזוני מציג, יכולה לייצג נאמנה את התפיסה הליברלית בנושא: כפי שהמבנה המשפחתי הוא אורגני, והרגשות המשפחתיים באים לידי ביטוי באופן טבעי לחלוטין, מתוקף טבע האדם – כך גם הלאום מתפתח באופן טבעי, מתוך הרגשות הלאומיים הטבעיים של כל פרט ופרט. מבנה המשפחה המסורתי מתקיים לא בגלל המעמד החוקי שלו אלא כי טבע האדם מוביל אותו לבחירה בהשתייכות למשפחה, וכך גם יהיה עם הלאום. מתוך הקיום הזה, ומתוך היות לגיטימיות הממשל תלויה בבחירת התושבים עצמם, כאשר יתקיים לאום, אך טבעי יהיה שהוא יתכנס למדינה משלו – ללא צורך בפגיעה בחירות הפרט.

אין זה עניין תיאורטי בלבד; בפועל, ההוגים הליברליים השונים התנגדו נחרצות לאימפריאליזם. "על הכיבוש", הפרק הט"ז בספרו המפורסם של לוק "המסה השנייה על הממשל המדיני" עוסק בנושא הכיבוש והשלטון, ומסקנתו היא שלרוב מלחמת כיבוש אינה מוצדקת, ונובעת מ"הערבוביה

בלתי נפרד מן החברות הנורשת או הנרכשת בקולקטיבים מסוג זה, אחריות המציבות בפני היחיד דרישות שאינן נוצרות מתוקף הסכמה ואינן מתפוגגות בהיעדר הסכמה". אך מה פשר הקביעה לפיה ניתן להתבונן בהתחייבויות שכאלו באופן אמפירי? לפי אותו היגיון, נוכל להתבונן באיטליה בתקופתה הפשיסטית ולהבחין בהתבטלות מוחלטת של היחיד כלפי הכלל, או להתבונן ברוסיה הסובייטית ולהבחין שעל האיכר מוטלת האחריות להעביר את כל רכשו לקולקטיב. צורת התבוננות זו עוקרת את משמעות ההגות המדינית. אם המצב המצוי מלמד על המצב הרצוי, לא ניתן למתוח ביקורת על משטר כלשהו.

ועוד: חזוני מציין שברבות השנים, התיאוריה הליברלית כפי שניסח אותה לוק היוותה את הבסיס למגוון חיבורים דומים באותו נושא; אך ראיית ההוגים שחזוני הזכיר כממשיכיו של לוק רחוקה מלהיות מובנת מאליה. רוסו טוען ב"על האמנה החברתית" ש"כל מי שימאן להישמע לרצון הכללי, יכריחוהו לכך הגוף כולו" – בניגוד מוחלט לגישה של לוק, שבה עיקרון המפתח הוא חירותו של הפרט. גם ג'ון רולס בספרו "תיאוריה של צדק" אינו ממשיך את העקרונות הליברליים של לוק; בעוד האחרון הקדיש חלקים נרחבים מהגותו, ובכלל זאת מחיבורו הראשי "המסה השנייה על הממשל המדיני", לתפיסת הקניין כזכות טבעית, רולס מציב את הצדק החלוקתי, כלומר השוויון בחלוקת המשאבים, כאחד משני העקרונות הבסיסיים של תורתו. שוויון שאינו אלא רמיסה של זכות הקניין.

ואכן, הזרם השולט בחוגים האקדמיים, זה שחזוני מלין כי הצליח לדחוק הצידה

עולמית:

הליברליזם, שדורש חופש כלכלי מלא, מבקש להעלים את הקשיים שמגוון ההסדרים הפוליטיים מכביר על התפתחות המסחר באמצעות הפרדת הכלכלה מהמדינה. הוא שואף לאחדות החקיקה ברמה האפשרית הגבוהה ביותר, ובסופו של דבר לאחידות חוקית עולמית. אבל הוא אינו מאמין שכדי להגיע ליעד הזה צריכות להיווצר אימפריות גדולות או אפילו אימפריה עולמית. (*Nation, state and economy*, p. 64)

אחת הביקורות של חזוני כלפי גישתו המדינית של לוק מופנית כלפי ה"רציונליזם" וההפשטה של תליית ההשתייכות לאומות בהסכמת היחיד. גישה מדינית ראויה הייתה מתבססת, לדעת חזוני, על התבוננות במציאות ומתוכה הבנה של הכללים, קרי גישה אמפיריציסטית. חזוני טוען שבעולם הפוליטי האמפירי "נאמנויות הדדיות קושרות את בני האדם זה לזה במשפחות, שבטים ועמים, ודווקא מתוך כך כל אחד מאיתנו נוחל שפה ומורשת דתית ותרבותית מסוימת". אבל האומנם המורשת מכריעה את מחויבותו של היחיד? אכן, כל אדם נולד למשפחה שאין הוא בוחר בה ולתרבות שאין הוא בוחר בה; אבל אם בבגרותו יחליט אותו אדם להתנתק מהלאום, בחינה אמפירית של המציאות תגלה שהוא מסוגל לכך. נמצא שגם אם נקבל את ההנחה של חזוני כי ניתן להכליל מהפרטים המצויים אל הכללים הרצויים, הרי הפרט המצוי הוא שהיחיד יכול להתנתק מהתרבות – ולפיכך הכלל יהיה שאדם רשאי לשחרר עצמו מעול ההשתייכות לקולקטיב, אם יחפוץ בכך.

חזוני אמנם כותב על "אחריותו שהן חלק

"גישות אחרות לגבי הסדר המדיני", אינו ראוי להיקרא ליברליזם. ההמלצות הפוליטיות של הזרם הזה, פרוגרסיבי המכנה את עצמו שלא בצדק ליברלי, נוטות כמעט תמיד לסוציאליזם; אותו זרם פרוגרסיבי מבסס רבות מקביעותיו על תיאוריות מרקסיסטיות, ומתנגד לרבות מהנחות היסוד המוסריות של הזרם הליברלי המקורי.

מהותו של הליברליזם אינה טמונה בשלילת ההסדרים החברתיים האורגניים הקיימים בדמות הלאום, המשפחה והקהילה; מהותה של הגישה הליברלית היא האמונה הרדיקלית ש"כל בני האדם נבראו שווים, והותו של הליברליזם אינה טמונה בשלילת ההסדרים החברתיים האורגניים הקיימים בדמות הלאום, המשפחה והקהילה; מהותה של הגישה הליברלית היא האמונה הרדיקלית ש"כל בני האדם נבראו שווים,

אריאל ליבטרמן הוא תלמיד ישיבת הר עציון וסגן יו"ר נוער "זהות".

בתגובה ל"ביטקוין: הצצה לכלכלת העתיד" מאת דעאל שלו

יצחק מור

כלכלת העתיד עוד רחוקה

אלה, שוויו של ביטקוין יחיד הוא 3,000 דולר; בעוד שנה, ויש לשער שעוד קודם לכן, יהיה שוויו 6,000 דולר; בעוד שנתיים, 12,000...". ובכן, השנה הפכה לימים אחדים ושנתיים הפכו לחודשיים. למעשה, גם השורה המצוטטת שונתה במהלך העבודה על המאמר בגלל עלייתו המהירה של המטבע.

לפני כמה שבועות, שמח וטוב לב מהעלייה היפה בערכו של המטבע, החלטתי למכור חלק מהסכום שרכשתי. בניגוד למתואר

כשניגשתי לעריכת מאמרו של דעאל שלו לקראת פרסומו בגיליון הקודם של "השילוח", לא ידעתי רבות על הביטקוין. התלהבותו של שָׁלוֹ וביטחונו בעתיד המטבע החדש נראו לי מופרזים והתחלתי לחקור את הנושא ברצינות. לשם השעשוע שבדבר, ומתוך אמונה שהנושא עתיד לצבור תאוצה, רכשתי ביטקוין בסכום קטן.

ללא ספק, הייתה זו החלטה נכונה. במאמרו של שלו שהודפס אך לפני כחודשיים הופיעה השורה הבאה: "בעת כתיבת שורות

לנזקים בשווי של עשרות מיליוני דולרים. סיסמה לחשבון פרטי שאבדה או נשכחה אינה ניתנת לשחזור והמטבעות שבארנק אבודים לנצח; בעוד מניות, ניירות ערך ואגרות חוב קשה מאוד לגנוב – כזכור. הביטקוין שאמור להיות מאובטח במיוחד איננו עומד בציפיות.

שלו מדבר על יעילות טכנולוגית ועל מהירות ואיכות הרכישה בביטקוין; אך יש לדעת שעמלת העברה ברשת הביטקוין, בעבור העברות קטנות (באופן יחסי), זינקה לעשרות דולרים. עמלה כזו נדרשת כדי שההעברה תתרחש בפרק זמן סביר (כמה דקות; על שניות בכלל אין מה לדבר). מי שמנסה לחסוך ולשלם עמלה נמוכה יותר מסתכן בעיכוב משמעותי: ההעברה עשויה לארוך ימים מספר, וייתכן גם שהרשת "תשכח" את ההעברה (כלומר ההעברה לא תתרחש לעולם) בשל חוסר הכדאיות של הכורים. אם כן, דווקא הביזוריות והתחרותיות של רשת הביטקוין מעניקות עדיפות להעברות-ענק על חשבון העברות רגילות של אנשים פשוטים. בעוד הראשונות ייכנסו לבלוקצ'יין תוך דקות מספר, האחרונות עשויות לחכות שעות רבות.

ועוד לא דיברנו על הבזבזנות המדהימה של רשת הביטקוין עצמה, הנגרמת בעקבות צריכת החשמל של מכשירי הכרייה החותמים את העסקאות בבלוקצ'יין. ממדידות שנעשו עולה כי כמות החשמל השנתית שצורכת רשת הביטקוין גדולה יותר מצריכת החשמל של 19 מדינות אירופיות ובהן בולגריה, דנמרק ואירלנד; והיא גדולה פי שבעים בערך מצריכת החשמל של כלל העברות האשראי

במאמרו של דעאל הייתה זו חוויה ארוכה, מורכבת ומתישה, גם אם מעניינת ומלמדת במיוחד.

די בגלישה של דקות אחדות באתרי הקבוצות הישראליות למסחר במטבעות קריפטוגרפיים כדי לעורר אי-נוחות. המטבעות כולם נמכרים על בסיס גיאוגרפי. הודעות בסגנון "מוכר חצי ביט בירושלים", "קונה ריפל עד 30,000 שקלים באזור המרכז" ו"מוכר זיקאש רק בשעה הקרובה בנתניה", הן ההודעות המקובלות בפורומים הפייסבוקיים ובקבוצות הענק באפליקציית טלגרם. אנשים כמעט שאינם מוכנים למכור מטבעות כאלו ללא פגישה פנים אל פנים; לעיתים קרובות רק אחרי הצגת תעודות זהות ותוך חשדנות הדדית ניכרת. עם מוכרים רבים נאלצתי להפסיק את המשא ומתן בשל דרישות בעייתיות: להיפגש באיזו סמטה בשוק, להעביר סכומים גדולים ברחוב ובמזומן, וכן הלאה. אי-האפשרות של החזרת עסקה לאחור והיעדר גורם אחיפה שיכול להכריע בסכסוך אפשרי, יוצרים חשדנות רבה וגורמים טרחה רבה לשני הצדדים. הללו נאלצים עדיין, במאה ה-21, לטלטל את עצמם ממקום למקום לשם העברת כספים, ולעיתים קרובות אף זוכים להיפגש עם טיפוסים מפוקפקים. אומנם, כל פורום למסחר המכבד את עצמו מחזיק רשימה שחורה של רמאים; אך גם יעילותן של רשימות אלו מוטלת בספק בגלל האנונימיות המאפיינת בין כה וכה פורומים כאלו והודות לקלות שבהחלפת שם משתמש או פתיחת ארנק חדש.

כמות הגנבות מחשבונות ביטקוין והפריצות אליהם היא עצומה. רק לאחרונה דווח על כמה פריצות לבורסות גדולות שגרמו

בעולם (ראו במדד Bitcoin Energy Consumption באתר digiconomist). העברה בודדת ברשת הביטקוין צורכת יותר חשמל מצריכת החשמל של משק בית ממוצע במשך שבוע שלם.

האנונימיות שמאפשר הביטקוין, ואשר זוכה לשיר הלל במאמרו של שלו, היא כבר מזמן חלקית ביותר. מפאת קיומו של "ספר עסקאות" פתוח, מתועדות כל ההעברות שבוצעו בו מאז ומעולם. אומנם אין בהן קישור לזהות בעולם החוץ-וירטואלי, אך קישור כזה יכול להיעשות בדרכים רבות ומגוונות. נדמיין למשל מצב שבו עמדתי בתור מאחורי אדם שמשך כסף בכספומט בשגרירות הביטקוין בתל-אביב. אין קל יותר מלמשוך כסף אחריו, למצוא כך את כתובת הכספומט, לבדוק בספר העסקאות את פרטי ההעברות הקודמות מאותה הכתובת וכך ללמוד מהי הכתובת של האדם שעמד לפניי בתור ולקשר אותה לאחד מכן לכתובות נוספות. שיטות מתקדמות יותר, המבוססות על אנליזה ממוחשבת של ספר העסקאות, פותחו בשנים האחרונות והן מאפשרות מעקב אחר גורמים רבים המחזיקים בחשבונות ביטקוין. כדי לתת מענה לחוסר הפרטיות של הביטקוין פותחו מטבעות אחרים, אך המטבע המקורי עדיין סובל מן הבעיה הנזכרת.

כל הבעיות הללו נובעות מסיבות טכניות וייתכן שהן ניתנות לפתרון, אך הן מייצגות בעיה חריפה הרבה יותר: הביטקוין הוא אמצעי תשלום נוראי. הוא כה גרוע עד שמארגני כנס הביטקוין, המתקיים בימים אלו במיאמי, הודיעו כי הם סוגרים את האפשרות לתשלום להרשמה מאוחרת באמצעות הביטקוין – בעקבות העמלות

הגבוהות וזמן הביצוע. אפילו אנשי הצללים של ה"דארקנט", החלק הנסתר של האינטרנט, שהיו הראשונים לאמץ את הביטקוין כאמצעי תשלום, החלו לנטוש אותו לאחרונה לטובת אלטרנטיבות אחרות.

למעשה, הזינוק במחירו של הביטקוין איננו משקף את ערכו השימושי כמטבע אלא לכל היותר את היותו אפיק השקעה ספקולטיבי. העלייה בערכו משקפת בעיקר את ההערכה שערכו יעלה עוד ועוד, ואת הרצון שלא לאחר את הרכבת. מעטים מבין הרוכשים מבינים את הטכנולוגיה המונחת בתשתיתו ומעוניינים להשתמש בו כמטבע אי-פעם. רוב ככול המחזיקים בביטקוין אינם עושים בו שימוש כלשהו (שכן שימוש כזה, כאמור, הוא כמעט בלתי-אפשרי) אלא מחזיקים אותו לשם צבירת ערך. בכמה קבוצות מסחר בביטקוין הוצעה לאחרונה רכישת דירה באמצעות ביטקוין, אך רבים לגלגו על המוכר ואמרו: "מדוע שנשלם בביטקוין? הרי ערכו יעלה בוודאי בימים הקרובים ואנו נפסיד את העלייה. עדיף לשמור את הביטקוין קרוב לחוזה ולשלם בשקלים שערכם ידוע". אף אחד לא חש באירוניה. העובדה שכארבעים אחוזים מסך הביטקוין בעולם מצויים ברשותם של אלף בני אדם בלבד משקפת גם היא את הריכוזיות המאפיינת אותו ואת המרחק הרב שעליו לעבור כדי לשמש כאמצעי תשלום.

כדי שמטבע יוכל לשמש כאמצעי תשלום עליו להיות בעל ערך יציב. יציבות מאפשרת לבני אדם להעריך מחירים, לתכנן את הוצאותיהם, לקבל משכורות קבועות וכן הלאה. חנות שתמכור בביטקוין תצטרך לעדכן את מחירי מוצריה כולם עשרות פעמים ביום. לא רק אינפלציה, ששלו

העמים", הסביר אדם סמית את הסיבה להעדפה זו – מיסים. כל עוד אנו חיים במסגרת מדינתית ונדרשים לשלם מיסים, יכולה הממשלה לחייב אותנו לעשות זאת במטבע מסוים. הכרח זה יוצר מעגל שלם של תשלומים: הירקן ובעל המכולת יסכימו לקבל רק שקלים משום שרק באמצעותם יוכלו לשלם גם הם בכל התקשרות עם המדינה. נוסף לכך מספר עצום של עובדי מדינה (במיוחד בישראל) המקבלים את משכורתם בשקלים ונוכל להבין שהחלפתו של מטבע מדינתי איננה קלה כל כך. אין ספק, קל יותר להעלים מיסים באמצעות הביטקוין, אך עובדה זאת רלבנטית רק לשוליים; אדם רציני שעובד ומרוויח כסף אינו יכול לשקר למדינה באופן קבוע, וגם לא ראוי שיעשה זאת.

אין לדעת מה ילד יום, וכמובן גם הנכתב כאן איננו המלצה מעשית. מלבד זאת, לא עסקנו בטכנולוגיה המרתקת המונחת בבסיס הביטקוין, המתפתחת במהירות וכבר זוכה לכמה שימושים מעניינים. אכן, נדמה שהשמחה בביטקוין כמטבע העתידי עודנה מוקדמת.

ואם תשאלו מה בקשר אליי: האם הצלחתי לבסוף למכור את הביטקוין שרכשתי? ובכן, בזכות הפייסבוק גיליתי שאחד מאלה שהתעניינו ברכישה הוא מכר טוב של שותפי-לדירה לשעבר. בירור קצר על טיבו של האיש סייע להצלחת העסקה; ומלבד רווח כספי צנוע, הניבה לי המכירה, שהתקיימה בביתי על כוס קפה, גם ידיד חדש. מי יודע, אולי בכל זאת יש לביטקוין שימושים מעניינים שעדיין לא נחקרו...

יצחק מור

מתגאה כי הביטקוין מוגן בפניה, היא בעייתית; גם דפלציה, עליית ערך הכסף, תופעה שהביטקוין חווה במשך רוב הזמן, היא בעיה שאיננה מאפשרת שימוש בביטקוין כאמצעי תשלום. האבסורד הגדול הוא שחסידי הביטקוין מנהלים מאבק ברשות המיסים ודורשים שהביטקוין יוכר כמטבע וכי המשקיעים בו יהיו פטורים מתשלום מס רווחי הון; אולם בקבוצות הביטקוין השונות ברור לכולם שהמאבק מתנהל בעיקר כדי שיהיה קל להשקיע במטבע מבלי לשלם מיסים, ולא כדי שנוכל לקנות בו פלאפל.

סיבה נוספת המקשה על הביטקוין להפוך ל"הילך מקובל" היא דווקא ניתוק מהמדינה. מטבע מדינתי מייצג, לפחות בעקיפין, ערך אמיתי המיוצר בשטחה של המדינה או על ידי תושביה. עוצמתו של הדולר, לדוגמה, והשימושיות שלו ברחבי העולם (כמו גם עוצמתה של השפה האנגלית) קשורות להיותה של ארצות הברית הכלכלה המפותחת ביותר בעולם ובעלת העוצמה הצבאית הגדולה בעולם. העובדות הללו מקנות לה עוצמה מדינתית ויצורות אמון ציבורי כלפי הדולר המייצג ערך ריאלי שיש מאחוריו מוצרים וסחורות ממשיים. אין ספק כי במדינות מצוקה ובמצבי משבר, יעדיפו התושבים להמיר את כספם בכסף יציב יותר מזה של מדינתם המתפוררת – וייתכן שבעבורם יכול הביטקוין לשמש מענה מסוים; אך הרחבת המודל למדינות בריאות איננו בר-מימוש.

יש לכך סיבה נוספת. שלו מאריך ביתרונות השחרור מהחלטות הבנק המרכזי, מנטל הריבית ומס האינפלציה. אך העובדה היא שבני אדם מעדיפים כסף מדינתי באופן מובהק. כבר ב-1776, בספרו היסודי "עושר

בתגובה ל"קלקוליו של חקר המקרא" מאת יהושע ברמן

אלחנן שילה

האתגר של האורתודוקסיה

שכל ביקורת עניינית תתפרש כביקורת אינטרסנטית, ביקורת של אורתודוקס המנסה לשמר את הנחות המוצא שהוא מחויב להן, למרות שכבר אז לא הייתי מחויב להן וכל שרציתי היה לאמץ את היסודות המבוססים ולדחות את הספקולציות המתחזות למדע.

לצערי, במקום שיהושע ברמן יחליץ את הקביעות הברורות מתוך שלל התיאוריות והספקולציות, הוא השיב לסטודנט ששאל אותו בנוגע לתארוך התורה: "כנראה לא נוכל אף פעם לדעת מתי היא נכתבה" (עמ' 149). במקום לבקר את חוסר המדעיות של ביקורת המקרא, אבל לצד זה גם להציע יסודות רכים יותר ומבוססים מדעית, הוא הולך בדרך הקלה של פירוק. לא אתפלא אם עד מהרה מאמרו המדעי לכאורה – שהרי נכתב על ידי פרופסור באוניברסיטה שזה מקצועו – יהפוך כלי שרת בידי האורתודוקסיה. מעתה, אין היא צריכה לתת לעצמה דין וחשבון על אמונותיה. היא יכולה לפטור את עצמה באמצעות הקביעה שגם מדע המקרא לא מאפשר לנו לדעת שום דבר בנוגע לזמן חיבור התורה.

ברמן מבקר את חוסר היושר האינטלקטואלי של אותו סטודנט, שלמשמע דבריו על חוסר היכולת של המדע להפריך את האמונה האורתודוקסית אמר "אבל הם הורסים את המדינה". ואולם, אותו חוסר יושר אינטלקטואלי נמצא גם אצלו (ואצל חלק מסגל המחלקה לתנ"ך של אוניברסיטת

כשקראתי את מאמרו של פרופ' יהושע ברמן חשתי אמביוולנטיות עמוקה. כשלמדתי ביקורת המקרא, קביעות רבות נראו גם לי כספקולציות. אילו הן היו מוצגות כספקולציות ניחא, אבל הן הוצגו כקביעות מדעיות. לדוגמה, מגוחכת היא הקביעה המדעית שיש לקשר בין זמן מציאת ספר התורה בימי המלך יאשיהו לזמן כתיבת ספר דברים, כשם שמגוחך יהיה אם בעוד אלפיים וחמש מאות שנה ייכתב מאמר שיתארך את מגילת המקדש שנמצאה בקומראן או לחלופין עלילות גלגמש, לזמן מציאתם – המאה ה-19 והמאה ה-20. היו חוקרי מקרא שהעלו טיעונים רבים נגד קביעה זאת (ראו 'עולם התנ"ך' על מלכים ב כ"ב, ח), אולם ככל הידוע לי טרם נכתב מאמר הדן בכשל הבסיסי וחוסר המדעיות שיש בחקר המקרא, ולכן חשוב שקול ביקורתי כמו זה של יהושע ברמן ישמע. עד כאן דברי השבח.

הבעיה היא שמאמרו מפרק בלי לבנות שום דבר חלופי מדעי יותר. אפילו קביעות רכות וכלליות יותר, כגון "העריכה הסופית של התורה היא לכל המוקדם מתקופה זאת וזאת", לא נזכרות אצלו.

כשלמדתי את ביקורת המקרא ניסיתי לחליץ מתוך המכלול קביעות כלליות מבוססות: את ה"תוך" בעל הראיות המדעיות שאפשר לדלות מתוך ה"קליפה" – ספקולציות המציגות את עצמן כמדע. אני זוכר כיצד בשיעורים מסוימים, בהיותי סטודנט חובש כיפה באוניברסיטה העברית, חשתי

האורתודוקסית לברוח מלתת דין וחשבון לעצמה כיצד עליה להתמודד עם הפער שבין מה שהיא אומרת בבית הכנסת בזמן הגבהת ספר התורה: "זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל על פי ה' ביד משה", ורואה בו אחד מי"ג עיקרי האמונה שלה, לבין הידיעה המדעית שמילים אלו אינן עומדות במבחן הביקורת והאמת ההיסטורית.

בר-אילן). בתור חוקר דתי, במודע או שלא במודע, הוא מציג את הדברים באופן שלא יסתור את אמונתו. אילו היה ישר עם עצמו, היה עונה לסטודנט שאמנם תיארוך מדויק לא ניתן לדעת, אבל ברור לכל החוקרים שהעריכה הסופית הייתה לכל המוקדם בימי הממלכה המאוחדת.

ברגע שכך יוצגו הדברים, לא תוכל החברה

ד"ר אלחנן שילה הוא מרצה להגות יהודית וציונית והוגה דעות. ספרו "יהדות קיומית" (שנסקר בגיליון 7 של 'השילוח') ראה אור בשנה האחרונה בהוצאת שוקן.

הכרוניקה: מה קורה כאן

יהודה יפרח

תזכיר חוק יסוד: החקיקה שהוצג בכנסת תואר על ידי שרת המשפטים איילת שקד ושר החינוך נפתלי בנט כמהלך אסטרטגי לשיקום הפרדת הרשויות במדינה. הוא גובש כחצי יובל לאחר חקיקת שני חוקי היסוד – "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ו"חוק יסוד: חופש העיסוק" – שהפכו בידי בית המשפט למעין חוקה אלטרנטיבית, זו שעמדה בבסיס "המהפכה החוקתית" שעליה הכריז הנשיא דאז אהרן ברק. חוק יסוד החקיקה החדש אמור להתמודד עם פסילת החוקים הסיטונתי מצד בג"ץ, ועם הרמיסה המתמשכת של הגדר שאמורה הייתה להפריד בין הרשות השופטת לממשלה ולכנסת. // החוק מבוסס על פשרה. בית המשפט יקבל הכרה סמכותית ביכולתו לפסול חוקים, והממשלה תקבל בתמורה רגולציה: פסילת החוקים תצומצם, תפוקה, ותעמוד תחת מגבלות. על פי החוק החדש לא כל שופט ולא כל ערכאה יוכלו לפסול חוקים של הכנסת. פסילת חוקים תהפוך לסמכות ייחודית של בית המשפט העליון, והיא תיעשה רק בהרכב של תשעה שופטים וברוב של שני שלישים. בית המשפט לא יוכל לפסול חוק יסוד (וכך למשל לא יוכל לפסול את חוק הלאום או את חוק התקציב), וכן לא יוכל לפסול חוקים על סמך ענייני פרוצדורה (כפי שנעשה בחוק המס על דירה שלישית). // החלק החשוב בחוק מבחינת הכנסת הוא פסקת ההתגברות: הרשות המחוקקת תוכל לחוקק מחדש חוק שנפסל אם תגייס לצורך כך רוב של 61 ח"כים, ותציין כי החוק החדש נחקק "על אף האמור בחוקי היסוד". חוק כזה ייחקק לתקופה של חמש שנים בלבד, אך הכנסת תוכל להאריך את תוקפו בכל פעם בחמש שנים נוספות. הרציונל של פסיקת ההתגברות הוא ליצור "שיחה" בין בית המשפט לבין הכנסת. כשבית המשפט פוסל חוק בטענה שהוא סותר זכויות אדם הכנסת אינה מתעלמת ממנו אלא בוחנת את קביעתו, מנהלת דיון פנימי, ומחליטה האם לפי שיקול הדעת שלה יש כאן סתירה או לא. מרכיב נוסף בחוק הוא הקביעה שמעשה ואילך יוכלו חוקי יסוד להיחקק רק ברוב של 61 ח"כים, ולא ברוב מזדמן כפי שנחקקו חוקי היסוד של 1992. הצד השני של המטבע הוא שגם שינוי או תיקון לחוק יסוד קיים יוכל להיעשות רק ברוב זה. // ארגוני ימין העוסקים בתחום המשפטי מתחו ביקורת על החוק

החדש. הם הצביעו על כשלים שונים בניסוח החוק שלדעתם יאפשרו לשופטים להמשיך לפסול חוקים של הכנסת בהיקף נרחב. מנגד טענו התומכים בחוק שהביקורת החוקתית על חוקים היא עובדה קיימת שאי אפשר להתעלם ממנה, ושבלא התערבות מרסנת של הכנסת כרשות המכוננת (כותבת החוקה) ילך האקטיביזם השיפוטי ויחריף. ברק הניח את היסודות לאקטיביזם השיפוטי אבל השתמש בו במשורה, ואילו בשני העשורים האחרונים קפץ התהליך מדרגה. // חמישה גבולות נפרצו בשנים האחרונות: בג"ץ הרשה לעצמו לפסול הוראה בחוק יסוד (בתקציב הדו-שנתי); בג"ץ הרשה לעצמו לפסול חוקים גם כשאין פגיעה ברורה בחוקי יסוד, אלא רק טענה כי הוראה מסוימת בהם היא "תיקון חוקי לא חוקתי" – ביטוי מכובס למשהו שאינו מתאים לאג'נדה של השופט; בית המשפט הרשה לעצמו לפסול חוק על בסיס בעיה בפרוצדורה של החקיקה (בחוק המס על דירה שלישית); בית המשפט הרשה לעצמו להמציא פרשנות בניגוד זועק לטקסט מפורש של חוק חקוק (בעניין מינוי מנכ"לית לבתי דין רבניים); פריצת הגבול החמישית, הטרייה, היא פסילת פעולה המצויה בליבת הסמכות של הקבינט המדיני-ביטחוני (בעניין החזקת גופות מחבלים), תקדים היכול – לפחות תאורטית – לאפשר לבית המשפט לבטל גם החלטה על יציאה למלחמה או הכרזה על הפסקת אש. // במצב שנוצר אין חסינות לשום פעולה של נבחרי הציבור, וגם חוק הלאום שעליו עמלה הכנסת בחודשים האחרונים עשוי להיות מטורפד באמצעות עתירה לבג"ץ. כל אלו, לדעת התומכים בחוק, מובילים למסקנה שאין מנוס מעצירת הדימום וההידרדרות גם במחיר של הכרה מסוימת בפריצת הגבולות של בג"ץ. ■ ענקית התרופות טבע הודיעה על פיטורי כ-14 אלף עובדים מסיבי לעולם, כרבע מכוח האדם הכללי של החברה. כ-1,750 מתוכם יפוטרו מתוך עובדי טבע בישראל. המנכ"ל החדש קאר שולץ הודיע לראש הממשלה בנימין נתניהו ולשר האוצר משה כחלון על כוונתו לדבוק בתוכנית ההבראה בעקבות המשבר הכלכלי הקשה שפקד את החברה, ודחה את בקשתם לצמצם את היקף הפיטורים בארץ. "אם תקשו על טבע בדרכים נוספות, זה רק יחמיר את מצב החברה וירחיב את תוכנית הפיטורים", אמר המנכ"ל. // צמצום כוח האדם בישראל ייעשה באמצעות סגירת יחידות מטה ומשרדים בכל

המתקנים של טבע, סגירה או מכירה של אתרי מחקר ופיתוח, מכירת המפעל בקריית-שמונה, וסגירתם של שני מפעלי טבע בירושלים במהלך 2019. צעדי ההתייעלות אמורים לחסוך לחברה כ-3 מיליארד דולר מההוצאות השנתיות עד סוף שנת 2019, כשהמטרה לייצב את מצבה הפיננסי של החברה, המצויה בגירעון של כ-35 מיליארד דולר. מניית טבע, אגב, רשמה עלייה נאה בשוקי העולם בעקבות פרסום פרטי תוכנית ההבראה. // אלא שהצעד לא

עבר בקלות. ראשי ההסתדרות הציגו את הפיטורים כקטסטרופה כלכלית, והודיעו על השבתה כללית של המשק למשך שעות מספר "כהזדהות עם עובדי טבע". חברי כנסת דרשו מהמדינה לגבות מענקית התרופות את שווי הטבות המס שהוענקו לה לאורך השנים. כתוצאה מהלחצים הציבוריים החליט שר הכלכלה והתעשייה אלי כהן להקצות מענקים בסך 70 מיליון שקל למפעלים שיקלטו את מפוטרי החברה. // אך כאן מתבקשים כמה נתונים: שיעור האבטלה בישראל עומד על כ-4.7 אחוז, מהנמוכים ביותר במערב. במספרים מוחלטים, מדובר בכ-140 אלף שכירים המפוטרים מדי שנה מעבודתם, ומוגדרים כמובטלים עד למציאת עבודה חדשה. עליהם יש להוסיף עוד עשרות אלפי בעלי עסקים עצמאיים הסוגרים את העסק ואינם רשומים כמפוטרים. מפוטרי טבע מהווים אפוא פחות מאחוז (!) מכלל המפוטרים במשק בכל רגע נתון, ומרביתם בעלי השכלה טכנולוגית אשר תקל עליהם להשתלב בתעשיות עתירות ידע. // הטבות המס שקיבלה טבע במשך השנים היו אינטרס ישראלי ציבורי מובהק – בזכותן לא רק זכו אלפי עובדים לתעסוקה, אלא הוטב מצב המשק בכללו. הטבות כאלה מביאות חברות רב-לאומיות להקים מפעלים ומרכזי מו"פ בישראל, להעסיק אלפי עובדים באופן ישיר, ולהניע כלכלה של אלפי נותני שירותים נוספים במעגל שני ושלישי. ■ "ישראל היא מדינה ריבונית שלה הזכות, כמו למדינות ריבוניות רבות אחרות, לקבוע מה תהיה בירתה. הכרה בכך כעובדה היא תנאי הכרחי להשגת שלום", הכריז נשיא ארה"ב דונלד טראמפ. "לפני שבעים שנה, ארה"ב בהנהגת הנשיא טרומן הכירה במדינת ישראל. מאז ביססה ישראל את בירתה בעיר ירושלים, הבירה שהקים העם היהודי בזמנים עתיקים. היום ירושלים היא מקום מושבה של ממשלת ישראל המודרנית. היא ביתו של הפרלמנט הישראלי, הכנסת, וגם של בית המשפט העליון. היא מקום מושבם של ראש הממשלה הישראלי והנשיא ושל משרדים ממשלתיים רבים. // במשך כל השנים האלה הנשיאים שייצגו את ארה"ב סירבו להכיר רשמית בירושלים כבירת ישראל. למעשה סירבנו להכיר בכל בירה ישראלית שהיא. אבל היום אנחנו סוף סוף מכירים במובן מאליו. בכך שירושלים היא בירת ישראל. הכרה במציאות, לא פחות ולא יותר". // אלא שלהכרזה הזו נלווה תג מחיר מדיני כבד, בדמות הקפאה כמעט מלאה של הבנייה ביהודה ושומרון. הכתב המדיני של מקור ראשון, אריאל כהנא, פרסם את נתוני התחלות הבנייה ביו"ש, ועולה מהם כי שנת 2017 תיזכר כאחת השנים השחונות והמצומקות ביותר. ממשלת הימין הצרה של נתניהו מקפאיה את הבנייה באזורי לב הארץ יותר מכל קודמותיה. // ראש הממשלה מתאמץ להסתיר את העובדות: בינואר הכריז נתניהו על פרסום מכרזים לבניית 2,500 יחידות דיור בגושי

ההתיישבות, ובהמשך עדכן את המספר ל-3,000. שום דבר מזה לא קרם עור וגידים. במרוץ שעבר הודיע ראש הממשלה כי "ישראל תנקוט צעדים משמעותיים לצמצם את ההרחבה של השטח הבנוי מעבר לקו הבנייה ביישובים הקיימים", והנחה לצמצם את ישיבות מועצת התכנון העליונה לארבע בלבד בשנה כדי להימנע מרעש תקשורתי. הוא ביקש מראשי ההתיישבות את תוכניות הבנייה שלהם וקיציץ אותן באופן דרמטי. אפילו המכרז לבניית 300 יחידות בבית-אל, שעליו התחייב ראש הממשלה באופן פומבי פעמים מספר, ממשיך להיות תקוע אי שם בוועדות. // מתוך ההבטחות הגדולות נשארו רק פירורים. על פי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מספר התחלות הבנייה ביו"ש צנח בשנה האחרונה ב-25 אחוז, מה שהפך את אזורי לב הארץ ליחידים שבהם התפתחות הבנייה נמצאת במינוס חסר תקדים. כל זאת בתקופת כהונתו של הממשל הידידותי ביותר לישראל מאז ומעולם. // בנימין נתניהו נחשב למאמין גדול בציונות מדינית, שעוברת דרך טרקליני מנהיגים ברחבי העולם ובטריבונלים בינלאומיים. הבעיה היא שאת שיטת ה"עוד דונם ועוד עז" הוא זנח כמעט לחלוטין. ראש מועצת בית-אל התראיין לגלי צה"ל ודיווח על נטישה המונית של זוגות צעירים. הללו נקלטים ביישוב בשכירות, אולם עוזבים לאחר שתקוותם לבנות את ביתם במקום נכזבת. לטווח הארוך ההקפאה פוגעת אנושות בחוסן של ההתיישבות, ומציבה אותה בעמדת נחיתות מובהקת לעומת הבנייה הפלסטינית הנרחבת בשטחי סי בעידוד האיחוד האירופי. ■ העיסוק הפרלמנטרי והמשפטי במוסד המשפחה אינו חדל לרגע. שתי התפתחויות מעניינות התרחשו לאחרונה: הראשונה היא פסק דין תקדימי של בית המשפט המחוזי בתל-אביב הצועד צעד נוסף לקראת הגדלת השוויון בנטל המזונות בין הורים במקרה גירושין. לפני חודשים מספר קבע בית המשפט העליון כי במקרה של משמורת משותפת על הילדים וכושר השתכרות דומה, הגבר יהיה פטור מתשלום מזונות לאישה. בית המשפט המחוזי בתל-אביב לקח את הדברים הלאה: השופט שאול שוחט קבע כי הלכת העליון בעניין השוויון

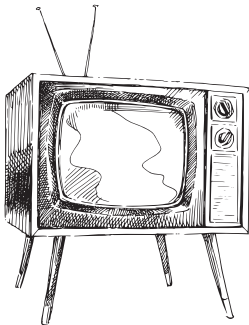
בנטל המזונות אינה מוגבלת למקרה של מזונות של ילדים המצויים במשמורת משותפת בלבד, אלא תשפיע גם על מקרי ביניים נוספים לפי נוסחה מיוחדת. // בית המשפט קבע נוסחה מתמטית המשקללת כמה פרמטרים, כמו זמני השהות של הילדים אצל כל אחד מההורים, היכולת הכלכלית של כל אחד מהם, צורכי הילדים ועוד. התוצאה של הנוסחה היא שבמקרים שבהם האישה מרוויחה יותר מהגבר הדבר יובא בחשבון גם במצבי ביניים שבהם המשמורת אינה מחולקת בצורה שווה לגמרי. // במקביל, הכנסת מקדמת גרסה חדשה של חוק הורים וילדיהם, שנפל בשלהי 2015. על פי החוק הישראלי הקיים ("חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות") ההורים מוגדרים כאפוטרופסים הטבעיים של ילדיהם הקטינים. הם הממונים עליהם, והחלטותיהם לגבי חינוכם,

מגוריהם ואופן חייהם מחייבות. "חוק הורים וילדיהם" המקורי ביקש לעקור את מושכלת היסוד הזו ולהעמיד את הילד במרכז, כאישיות משפטית עצמאית ובעלת זכויות. מעתה ואילך על ההורים מוטלת החובה לממש את הזכויות המשפטיות של הילד, ואם הם לא יממשו אותן בסטנדרט משפטי ראוי ניתן יהיה לתבוע אותם, ואולי אף להפקיע מהם את המשמורת על הילדים. // החוק התבסס על מסקנות ועדת רוטלוי שהוקמה בעקבות אימוץ אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד. הוועדה, שישבה בהרכב מומחים חד-צדדי, ביטלה את מושג "האפטרופסות הטבעית" של ההורים, והמירה אותו ב"אחריות הורית" המקנה לילד מעמד משפטי אוטונומי חדש תוך כיוון סמכויות ההורים. // בין היתר נקבע בהצעת החוק כי אם "התגלעו חילוקי דעות בין הורה לילדו... יפעל ההורה להגיע להסכמה עם הילדה או הילד בדרכי שלום, בעצמם או באמצעות צד שלישי, ובכלל זה מטפל מקצועי או מגשר". משמעות הדברים היא שהילד יכול לדרוש מהוריו להתייצב להליך בוררות במקרה של מחלוקת בינו לבניו. // החוק כלל רשימת זכויות חדשה שממנה ייהנו הילדים: "הזכות לחופש מחשבה, ביטוי, מצפון ודת. הזכות לחינוכם לחיי אחריות בחברה ולכיבוד זכויות היסוד של כל אדם ללא הבדל גזע, מין, דת, לאום או מוצא". לא קשה לדמיין אילו מטעמים היו עושים מזה עובדות סוציאליות ושופטים במקרה של בני זוג שאחד מהם דתי והאחר לא. זה הזמן גם להיזכר בריאיון העוועים של ח"כ מרב מיכאלי בטלוויזיה האוסטרלית, ולראות איך חוק כזה היה מכין את הקרקע לחלק מהרעיונות הביזאריים שהועלו בו. "החלפת אפטרופסות באחריות הורית פוגעת בזכות הילד לפיקוח, השגחה, הדרכה, חינוך והצבת גבולות, ומערערת את מוסד המשפחה", סיכם שופט הנוער אהרן מלמד בדיון על החוק. // ההצעה היא הוגשה על ידי ח"כ יואב קיש. קיש עצמו כנראה לא התעניין באג'נדות החותרות תחת מוסד המשפחה, אלא נרדם בשמירה בזמן שגורמים במשרד המשפטים כרכו את מסקנות רוטלוי עם סוגיה אחרת שלטייס בדימוס היה חשוב מאוד לקדם – שינוי חזקת הגיל הרך כדי לשפר את מצבם של אבות גרושים בהתאם למסקנות ועדת שניט. // ההצעה הנוכחית מרוככת אומנם, אולם ביטול האפטרופסות ההורית והמרתה ב"אחריות הורית" – נשארה. כך גם הקביעה שההורים חייבים להתחשב ב"רצונם, רגשותיהם ודעותיהם" של ילדיהם בכל הקשור ב"מימוש האחריות ההורית", ואף הקביעה כי הורה שיפר את מחויבותו עלול לשלם פיצויים לילד. הדיונים בוועדה נתקעו בגלל מחלוקת בין חבריה על הגיל שעד אליו תהיה המשמורת בידי האם – שנתיים או שלוש. התקווה היא שכל הצדדים יבינו שחייבים לנתק סופית בין שניט לרוטלוי, כלומר בין סוגיית הגיל הרך לבין מהפכות רדיקליות בנוסח רוטלוי שבאות להפוך את המשפחה האחת לאוסף של ישויות משפטיות התובעות ונתבעות זו את זו וזו מזו.

■ ההחלטה על הקמת חמישה ערוצי טלוויזיה ייעודיים התקבלה בסוף שנות ה-90. היא דיברה על ערוץ ברוסית, ערוץ בערבית, ערוץ מוזיקה ישראלית, ערוץ

חדשות וערוץ למורשת ישראל ("ערוץ יהדות"). ערוץ 20 הוקם רק כעשור וחצי לאחר ההחלטה ההיא, ביוני 2014, אלא שליזמים שהקימו אותו היה חזון גדול יותר. הם חלמו על ערוץ שלא יתבייש בערכים הלאומיים שלו, שייתן במה ופה למחנה הרוב בישראל ויהווה מעין מקבילה לפוקס-ניוז האמריקני. // הרעיון צרם מאוד לפקידי המועצה לשידורי כבלים ולוויין, וזו השיתה על הערוץ קנסות כבדים בגין גלישה לתחומים שאינם "מסורת יהודית". ביוני 2015 נקנס הערוץ במאה אלף שקלים על שידור עצרת בחירות, וב-150 אלף שקלים על שידור מבוקי חדשות. // קברניטי הערוץ הפעילו לחצים בכנסת במטרה להרחיב את תנאי הרישיון, והאישור המיוחד לשידורי חדשות הגיע בדצמבר 2016. במאי 2017 אף זכה הערוץ במכרז להפעלת ערוץ הכנסת, ונראה היה שדרכו להפוך לערוץ טלוויזיה לגיטימי שיש לו חופש יצירה נסללה. // אבל מאז נחתו עליו רק צרות: הערוצים הגדולים פצחו במאבק משפטי אגרסיבי, ובסופו פסלה מועצת הכבלים והלוויין את זכיית ערוץ 20 במכרז על שידורי הכנסת. ביולי השנה גם נפתחה חקירה נגד הערוץ בגין פרסום ריאיון אוהד עם ראש הממשלה בנימין נתניהו. // במשך השנים סבל הערוץ גם מעתירות קנטרניות, כמו זו של ארגוני הרפורמים שמחו על אי קבלת ביטוי שוויוני, אף שמדובר ברכיסי פרומיל מאוכלוסיית הצופים. יו"ר המועצה, ד"ר יפעת בן-חי שגב, המליצה לחלט 4 מיליון שקלים מכספי הערבויות שהפקיד הערוץ, כצעד מקדים לפני ביטול מוחלט של הרישיון שלו. // בחודש שעבר נמאס לאנשי ערוץ 20, והם הודיעו כי הם נערכים להחזרת רישיון השידור והפסקת השידורים בטענה שמועצת הכבלים מצרה את רגלי הערוץ. עובדי הערוץ שקיבלו מכתבי הזמנה לשימוע לפני פיטורין הפגינו, ושר התקשורת איוב קרא הצהיר כי בכוונתו לחוקק חוק שיצמצם את הדרישות הרגולטוריות המושתות על הערוץ כדי לאפשר לו להמשיך להתקיים. "אני נמצא במשרד התקשורת כדי לאפשר את חופש הביטוי. לא אאפשר לערוץ 20 להיסגר", הצהיר בריאיון ברדיו. // אפשר לדבר על האיפה ואיפה בהתנהלות הרגולטור כלפי ערוץ 20 בהשוואה להתנהלות כלפי ערוץ 10. כזכור, ערוץ 10 נקלע בעבר לחובות עתק של 60 מיליון שקלים למדינה, כשהחוק קובע במפורש שאין להאריך את רישיונו של ערוץ שלא שילם את חובותיו למדינה. כל זה לא הפריע למשנה ליועמ"ש אבי ליכט לכופף את הכללים ולהאריך את הרישיון.

הערך שהנחה אותו אז היה שחופש הביטוי עומד מעל הכול. ערוץ 20, לעומתו, אינו סוחר חובות אלא רק חורג מהנחיות שרירותיות של המועצה, והקנסות שהושתו עליו הם בלתי סבירים ובלתי מידתיים, אך באופן לא מפתיע שום פקיד משפטי בכיר לא נחלץ להצלתו. // אך הבעיה האמיתית היא החנק המבני שכפתה הרגולציה על שידורי הטלוויזיה. במקום לתת לכוחות השוק להוביל את הזכייניות לשדר תוכן הקולע לטעם הצופים, היא יצרה סד

בלתי אפשרי של תנאים ותקנות שגורם לזכייניות להשקיע מאמץ-על בניסיון לקלוע לטעם הפקידים. כללי הרגולציה כוללים אינספור פרטים מתישים שרק הפקידות המשפטית שולטת בהם, והתוצאה היא שהכוח נמצא כולו בידה ולא בידי הציבור. // כך, למשל, אחד הסעיפים בחוק הרשות השנייה קובע כי "הרשות תהיה אחראית לוודא שהערוצים משדרים חדשות מהימנות, מאוזנות, אובייקטיביות ושעובדי החדשות לא יתנו ביטוי לדעתם האישית". שחור על גבי לבן. מלבד ערוץ 20, מעולם לא נחקר אף ערוץ ותיק על מידת האיזון בשידוריו; הטיה, כך מסתבר, היא עניין גאוגרפי או תרבותי. // הפקידים שכנעו את הח"כים לצמצם מעט את רשימת הכללים וההתניות, אולם הפתרון האמיתי לבעיה הוא לבטל אותן כליל ולתת לציבור לנווט את יצרני התוכן באמצעות כוחות השוק. רוצים תקשורת חופשית באמת? שחררו אותה מהרגולטור.

המספרים

יצחק מור

שביתה זה לחזקים

השביתה הכללית במשק לאות הזדהות עם עובדי טבע הוגדרה כשביתה סולידריות. אקט חברתי של סיוע לחלשים, לאלה שגורלם לא שפר עליהם. הרטוריקה הזו עומדת בבסיס רעיון השביתה כולו: אחת ההצדקות המרכזיות ל"זכות השביתה" היא תפיסת העובד כמצוי בעמדת נחיתות מובנית כלפי מעסיקו, וראייתו כמי שאין בידו אלא כלי נשק זה. אך האומנם העובדים המאוגדים בישראל, ובמגזר הציבורי בפרט, הם הצד החלש במשוואה? האם הסולידריות היא אכן סולידריות של הרוב החזק כלפי המיעוט החלש?

חוקי העבודה בישראל מעניקים כוח עצום לארגוני העובדים – ובראשם להסתדרות הכללית, ארגון העובדים החזק במשק.¹ ההסתדרות מוגדרת כאגודה עות'מאנית: אין עליה חובת שקיפות והיא איננה מחויבת בדיווח כלשהו לרשויות. לא על אודות תקציבה, על אודות דמי החבר שהיא גובה או על אודות הוצאותיה. החוקים המגנים על התאגדות העובדים מעניקים לארגונים כוח רב מזה הניתן לעובדים עצמם: בניגוד לעיקרון הדמוקרטי של הכרעת הרוב, עובדי חברה מחויבים להצטרף להתארגנות ולשלם לוועד העובדים גם אם רק שליש מהם מעוניינים בכך. אין מדובר בעניין סמלי אלא בהשלכה כספית ממשית בדמות דמי הטיפול הנגבים מכל העובדים, גם אלו השייכים לרוב שהתנגד להתאגדות. בחברות הביטוח מנורה והראל, בחברת התוכנה אמדוקס ובחברת התקשורת הוט התנהלו מאבקים מתוקשרים על זכות העובדים שלא להתאגד, או להתאגד שלא במסגרת ההסתדרות – זכות שמשום מה איננה מוכרת בפועל.

עוצמתם של הוועדים גורמת לכך שבארגונים רבים נוצרים פערי עמדות של ממש בין עובדים חזקים לחלשים – או, במינוח מקובל, בין דור א' לבין דור ב'. דור א' הם העובדים הוותיקים יותר, הקשורים לוועד, ואילו הצעירים, דור ב', הם

1. "ארגוני עובדים בישראל: ניתוח כלכלי והמלצות חקיקה", מאת אמיר פדר, מיכאל שראל וצביה זיכרמן, פורום קהלת, 2016, עמ' 44. על נייר מדיניות זה מושתת חלק ניכר מהנתונים המובאים בעמודים אלה.

כוחם של העובדים המאוגדים

דמוקרטיה
די בשליש מכמות העובדים כדי לכפות התאגדות על העובדים כולם

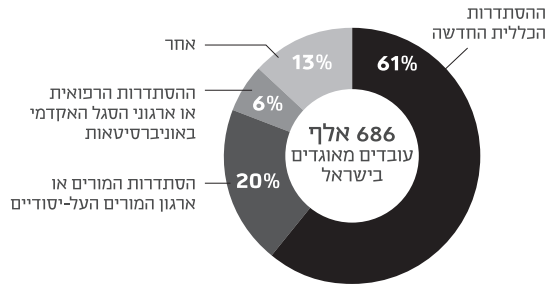
חופש ביטוי
אין למעסיק זכות לדבר עם העובדים בנושא ההתאגדות

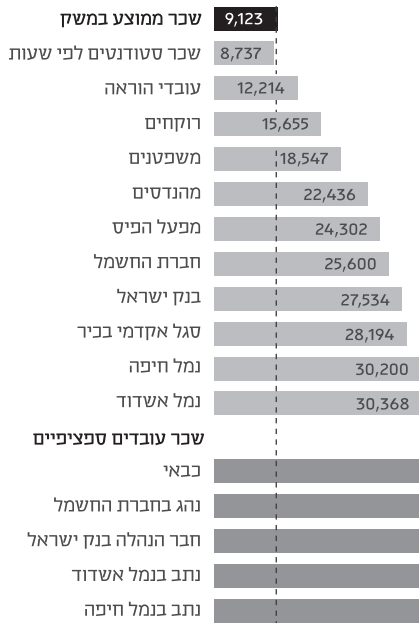
זכות הקניין
גם עובדים שלא הסכימו להתאגד מחוייבים לשלם דמי טיפול בסך של כמעט אחוז משכורת

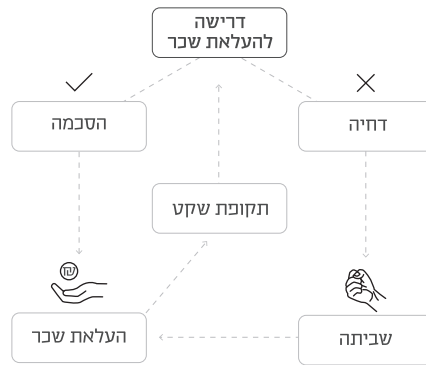
שייכות לארגוני עובדים, באחוזים, 2014

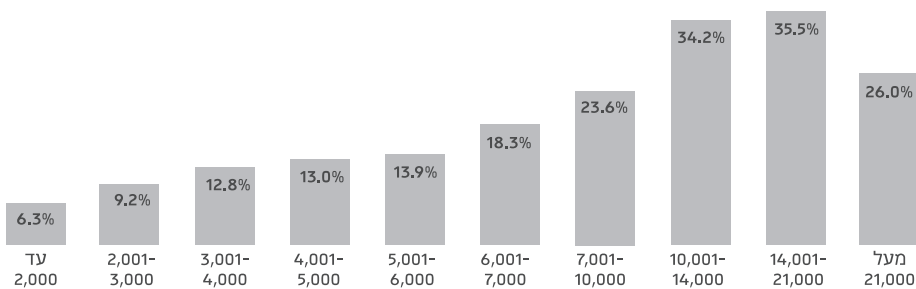
שכר ממוצע במשק, בשקלים, 2015

דינמיקת יחסי עבודה בחברות המאוגדות במגזר הציבורי

שיעור הייצוג לפי שכר חודשי בשקלים, 2012

מקורות לתרשימים: הממונה על השכר במשרד האוצר, פורום קהלת למדיניות, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

אלה שהצטרפו מאוחר והיחס אליהם הוא כאל מעמסה מיותרת. כך למשל, בבנק ישראל אושרה דחייה של הבחירות לוועד רק כדי למנוע מעובדי דור ב', המופלים לרעה על ידי ההסתדרות, להיבחר.² כשאוחדו חברות פרטנר והוט ביקשו עובדי פרטנר לקבל את התנאים הטובים יותר של עובדי הוט, ואף שההנהלה הסכימה דווקא ההסתדרות סירבה.³ תופעות דומות קיימות בוועדי הנמלים, בארגוני המורים ובחברות רבות נוספות.

אכן, הקשר בין התאגדות לבין דאגה לעובדים חלשים מוטל בספק. כפי שניתן לראות בתרשים, ההסתברות להיות חבר בוועד עובדים עולה עם השכר: שיעורי ההתאגדות הגבוהים ביותר במשק מצויים בחברות שבהן השכר גבוה במיוחד. קשה לקבוע אם החזקים מתאגדים או המתאגדים מתחזקים. כך או אחרת, ברור שהעבודה המאורגנת בישראל היא מעוזם של העובדים החזקים במשק. הדבר משתקף גם ברשימות שיאני השכר במשק. בדו"ח השנתי של הממונה על השכר מככבים דרך קבע, מלבד רופאים ובכירים באקדמיה, גם נתבים בנמל אשדוד, סוורים בנמל חיפה, נהגים בחברת החשמל ושאר פונקציונרים שכישרונם העיקרי מתבטא ביכולת לאחוז במקומות רגישים וכואבים של המגזר הציבורי.

נראה שיש מתאם מדויק בין היכולת של שביתה לפגוע במשק לבין עוצמתם של העובדים המאוגדים. זוהי דינמיקה ידועה מראש. כל צעד של המדינה שאיננו מוצא חן בעיני האיגודים הגדולים במגזר הציבורי זוכה מיד לאולטימטום: היכנעו או שנשבות שביתה כואבת שתסב נזקים עצומים למשק כולו. בעבר הממשלה עוד ניסתה את כוחה כנגד השובתים אך בשנים האחרונות די באיום כדי להשיג תנאים מפליגים על חשבון החברה כולה. זה אולי ההסבר לירידה בכמות ימי השביתה בשנים האחרונות המקבילה לעלייה בשכרם של עובדי הגופים המאוגדים, בעיקר בתחום התשתיות, החשמל והמים. כך למשל, אף כי בחברת החשמל כמעט לא התקיימה שביתה משנת 2000, עובדי החברה השיגו הטבות שכר מפליגות.⁴

היטיב לבטא זאת פנחס עידן, יו"ר ועד רשות שדות התעופה, כשדרש העלאת שכר של 4 אחוזים ללא כל סיבה נראית לעין: "אני מקווה שהפעם יבינו שאין טעם בשביתות כי בסוף תמיד אנחנו מקבלים את מה שמגיע לנו – אז מה הטעם לריב".⁵ גם יוסי קוצ'יק, לשעבר הממונה על השכר במשרד האוצר, הסביר שפערי השכר במגזר הציבורי נובעים בעיקר מיכולת הנזק של העובדים החזקים לכלל המשק.⁶

2. טלי חרותי-סובר, "כשמדובר בדור ב', ההסתדרות שותקת", *The Marker*, 20.6.2012.

3. טלי חרותי-סובר, "עובדי פרטנר: 'ההסתדרות יוצרת דור א' ודור ב'", *The Marker*, 23.6.2015.

4. "ארגוני עובדים בישראל", עמ' 25.

5. ספיר פרץ, "יו"ר ועד עובדי רש"ת: דורשים 4% העלאת שכר. מגיע לנו", *גלובס*, 16.6.2015.

6. עידו אפרתי, "הישרדות - גרסת מדינת ישראל", *The Marker*, 8.3.2012.

חוקי העבודה בישראל ופסיקות בתי הדין לעבודה מעניקים כוח עצום לארגוני העובדים – בשם אידיאלים של הגנה על החלש ועל בעל הנחיתות. אך יד פתוחה, מסתבר, איננה פוגשת יד אחות, אלא דווקא אגרוף קמוץ הסוחט את הציבור בעלויות שכר מופרזות ובשביתות הרסניות. ארגוני העובדים הגדולים במשק בגרסתם בת זמננו הם המעמד המנצל – ולא המעמד המנוצל.

על גלגלים חלודים ושמן אסור

הליכי התכנון והבנייה במדינת ישראל עמוסים ברגולציה ונגועים גם בפרשות שחיתות. עיון שיטתי בעשרים פרשיות מן השנים האחרונות שופך אור על מאפייני התופעה ומרמז על פתרונה הנכון. ולא, השחיתות אינה מתחילה בקבלנים

בישראל מתקיים שיח ציבורי רחב וער על שחיתות שלטונית. אחת הסיבות לקיומו היא סדרת פרשות שחיתות שנחשפו בשלטון המקומי; ואחרת – שורת פרשות שחיתות מתוקשרות מאוד ברמה הארצית. למרות זאת, השיח המחקרי העוסק באפיון השחיתות בישראל והיקפה, בגורמים המבניים העומדים בבסיסה ובבחינת השלכותיה, דל להפתיע. כתבי העת המשפטיים עוסקים בהיבטיהן המשפטיים של עבירות השחיתות אך דיון בהיבטי מדיניות ציבורית כמעט שאינו מתקיים, ואף מכוני המחקר השונים נמנעים מלעסוק בהם.¹ גם העיסוק הציבורי בתופעת השחיתות ממעט לגעת בהיבטיה המבניים של השחיתות. כלי התקשורת וגופי החברה האזרחית הנאבקים בשחיתות – דוגמת התנועה לאיכות השלטון, אומ"ץ והתנועה לטוהר המידות – ממקדים את פעילותם בביקורת מקומית-אפיונית של מקרי שחיתות: הם מחזקים את ידיהם של חושפי שחיתויות, מנסים להביא לסיום כהונתם של גורמים מושחתים, ומבקשים להיפרע מהם באופן משפטי; אך בדרך כלל פעולתם נעשית ללא מבט מבני-כולל על התופעה. ההצעות של גופים אלה בנוגע למיגור השחיתות מתמקדות בקריאה להגברת השקיפות ולחיזוק הרגולציה והפיקוח על נבחרי הציבור – מתוך הנחה שרגולציה מונעת שחיתות.

במאמר שלפניכם אני מבקש להעמיד הנחה זו למבחן, לאור עיון מדוקדק בפרשות השחיתות מן העשורים האחרונים בתחום התכנון והבנייה בשלטון המקומי – התחום

אריאל פינקלשטיין הוא דוקטורנט במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן ובוגר תוכנית צוערים לשלטון המקומי. המאמר מבוסס על עבודת תזה שנכתבה בהנחייתו של ד"ר דורון נבות. תוכן הדברים משקף את עמדת הכותב בלבד.

המזוזה יותר מכול עם השחיתות השלטונית. חשיבותו של ענף התכנון והבנייה כמקרה בוחן לנושא נובעת גם מהמוסכמה כי ענף זה סובל מריבוי בירוקרטיה ורגולציה. בחינת פרשות השחיתות בתחום זה, בכוחה לחשוף בפנינו באופן אמפירי את קשרי הגומלין המתקיימים במדינת ישראל בין רגולציה ובירוקרטיה לבין שחיתות, ולהצביע על הדרכים האפקטיביות להתמודדות עם האחרונה.

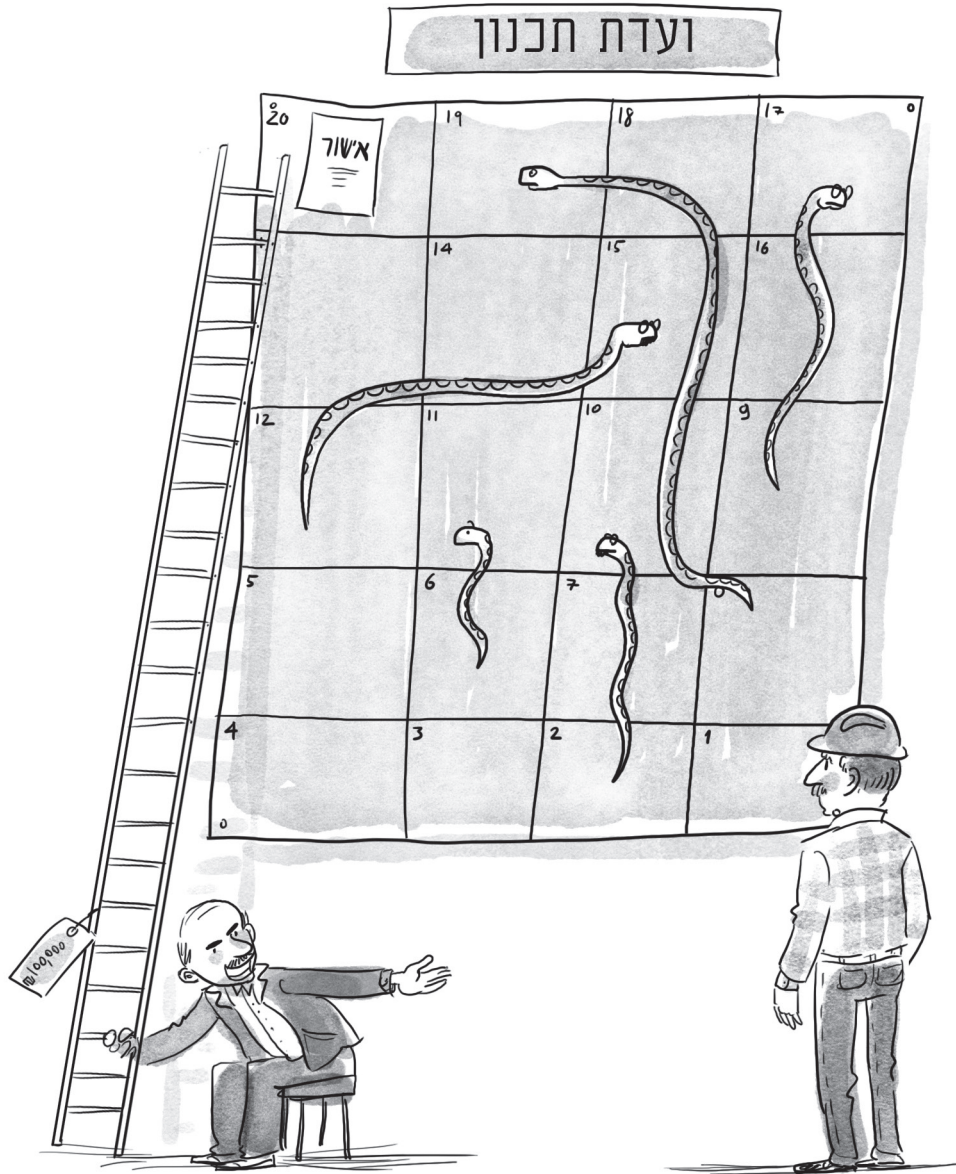
הרבה תכנון, מעט בנייה: דילמת הרגולציה

בשלושה תחומים מרכזיים בולטת תופעת השחיתות בשלטון המקומי: מינויים, התקשרויות, וענף התכנון והבנייה. להלן נתייחס לשחיתות המתבצעת בענף התכנון והבנייה, ובפרט בוועדות המקומיות, משום שסביבה נטו פרשות השחיתות הבולטות ביותר: בין אם מדובר בפרשות שכבר נידונו בערכאות משפטיות (דוגמת פרשת הולילנד ופרשת צבי בר), בין אם מדובר בפרשות הנחקרות בימים אלו – דוגמת החשדות לשחיתות בעיריית נתניה, עיריית ראשון-לציון ועוד.

סיבה נוספת להתמקדות בתחום התכנון והבנייה היא שענף זה מאופיין בריבוי הליכים בירוקרטיים ורגולטוריים. כידוע, ישנם חוקרים המייחסים להליכים אלו את העלות הגבוהה של מחירי הדיור בישראל,² וכך טען בעבר גם ראש הממשלה בנימין נתניהו.³ אורך ההליך הכולל לבניית דירה בישראל עומד על 13.5 שנים בממוצע, אף על פי ששלב הבנייה עצמו אורך שנתיים בלבד (!). כל השאר הוא רישוי: ההליך בוועדה המחוזית אורך חמש שנים בממוצע; וההליך בוועדה המקומית אורך שלוש שנים. על פי נתוני הבנק העולמי, משך הזמן הנדרש לקבלת היתר בנייה בישראל הוא מהארוכים שבמדינות המפותחות: בעבור היתר לבניית מבנה מהסוג הפשוט ביותר נדרשים למעלה מ-200 ימי המתנה; וזמן זה ארוך בשליש ממשך הזמן הנדרש גם במדינות שיש בהן נוהל מורכב וארוך לקבלת היתר, דוגמת שווייץ והולנד.

עם זאת, הוויכוח על דרכי ההתמודדות עם שחיתות בשלטון המקומי אינו קשור לתכנון ולבנייה דווקא. באפריל 2014 מינה היועץ המשפטי לממשלה הקודם, יהודה ויינשטיין, צוות בראשות המשנה ליועמ"ש, דינה זילבר, שיבחן את הדרכים לחיזוק שלטון החוק וטוהר המידות בשלטון המקומי. בינואר 2016 הגיש הצוות דו"ח מסכם הכולל 133 עמודים, ובהם המלצות רבות שרובן המוחלט ממוקד בחיזוק הרגולציה על השלטון המקומי: הן רגולציה מבחוח, הן רגולציה פנימית של המכונים "שומרי הסף" (יועץ משפטי, גזבר ומבקר פנים) על מקבלי החלטות ובראשם נבחר הציבור.

היועמ"ש הנוכחי, אביחי מנדלבלטי, התייחס לדו"ח ולכמה מהמלצותיו באופן חיובי, בנאום ציבורי שנשא בספטמבר 2016; ואף רמז בדבריו לדבריה של שרת המשפטים, איילת שקד, שטענה כמה ימים קודם לכן כי ישראל "סובלת מעודף משפטיזציה ורגולציה בגופים השונים במדינה. הן מגבילות את כוחה של הממשלה

למשול". מנדלבלט טען כי "לעיתים רגולציה עשויה להיות נחוצה ומבורכת, מאחר שהיא בעלת פוטנציאל עצום לחיסכון בכספי הציבור, למניעת שחיתות ולתרומה משמעותית לעלייה באמון הציבור בממשלה, בחברות הממשלתיות ובשלטון המקומי. הכול שאלה של איזונים בין הצורך למנוע שחיתות ולסתום פרוצדורות, לבין שמירה על יעילות תפקודית ויכולת משילות מזה".⁴

בדברים אלו הציגו שקד ומנדלבלט את שתי העמדות המרכזיות בנוגע לרגולציה בישראל: מחד גיסא, הטענה כי ישראל סובלת מעודף רגולציה הפוגע ביכולת המשילות והתפקוד של הממשלה; ומאידך גיסא, הטענה כי במקרים רבים יש לחזק את הרגולציה, אף שהיא פוגעת בתפקוד המערכות הציבוריות, כדי למנוע מקרי שחיתות המביאים לפגיעה בכספי הציבור. באשר לשלטון המרכזי נראה כי עמדתה של שקד מקובלת יותר, ובהתאם להחלטת ממשלה מאוקטובר 2014 פועלים כלל משרדי הממשלה להפחתת הנטל הרגולטורי והבירוקרטי. מאידך גיסא, באשר לשלטון המקומי גוברים הקולות הקוראים לחיזוק הרגולציה, וזאת על רקע ריבוי פרשות השחיתות.

האומנם ישנו מתאם בין רגולציה למניעת שחיתות? תיאוריה מרכזית בחקר השחיתות, הקרויה "התיאוריה הפונקציונליסטית", טוענת כי ההפך הוא הנכון. לפי תיאוריה זו, דווקא ריבוי הרגולציה והבירוקרטיה הוא הגורם לשחיתות – הנובעת מהצורך להתגבר על קשיים תפקודיים שלא-אחת קשורים לכשל מוסדי ולמנגנונים בירוקרטיים ורגולטוריים לא-יעילים. ניתן להבחין בין שתי וריאציות של תיאוריה זו.

הווריאציה הראשונה, העולה בשיח הציבורי בעיקר על ידי גורמים מהימין הליברטריאני, שוללת את הרגולציה מן היסוד. תפיסה זו טוענת כי רגולציה היא שלילית בהגדרתה, כיוון שהיא גורמת להקצאת משאבים שלא על בסיס כללי השוק החופשי. למשל, המצדדים בתפיסה זו יטענו כי העובדה שוועדות התכנון והבנייה מקבלות החלטות באשר להיקף אחוזי הבנייה המותרים בכל שטח פוגעת בקניין הפרטי של בעלי השטח; ובאופן דומה אין צורך שהמדינה תקבע כללי בטיחות למבנים, מכיוון שהשוק החופשי יסדיר כללים אלו לבדו. לכן, כל מעשה שחיתות שנועד לעקוף את כללי הרגולציה הללו תורם לאינטרס הציבורי כיוון שהוא גורם להקצאה יעילה ונכונה יותר של המשאבים. לטיעון מסוג זה לא נתייחס כלל כיוון שהוא אינו מבטא עמדה "אמפירית" על תופעת השחיתות, אלא עמדה עקרונית-אפריורית על אופייה של הרגולציה.

הווריאציה השנייה אינה טוענת שרגולציה היא שלילית בהגדרתה, אלא סבורה כי ריבוי כללים רגולטוריים ובירוקרטיים מעודד מעשי שחיתות – שנועדו לעקוף את הרגולציה, לעיתים קרובות באופן שאינו פוגע באינטרס הציבורי שעליו היא מגינה. למשל, יזם ששיחד פקיד על מנת שיקדים את הדיון בעניינו אומנם ביצע מעשה

שחיתות, אך בפועל לא קיבל שום תמורה שלא היה אמור לקבל; וזאת בניגוד ליוזם שמבקש לחרוג מכללי הבנייה ומשחד פקיד על מנת שיעלים עין או ייתן לו אישור שלא כדין.

גם טיעונים ברוח זו, ובפרט כלפי השחיתות בענף התכנון והבנייה, הועלו בשיח הציבורי בישראל בעיקר על ידי גורמים מן הימין הליברטריאני דוגמת אמיר וייטמן ממקימי התנועה הליברלית החדשה, או קורין סאוור מנכ"לית מכון ירושלים לחקר שווקים.⁵ כך למשל כתב וייטמן:

מדוע השחיתות שכיחה דווקא בענפים מסוימים, כמו יזמות נדל"ן, ולא באחרים? מדוע אנחנו לא שומעים לדוגמא על יזמי היי-טק מושחתים... עבור היוזם, השחיתות מאפשרת בסך הכול לקדם פרויקטים ולקצר תהליכים... אי לכך, ככל שההתנהלות מול המדינה כרוכה ביותר זמן, כסף וחוסר ודאות, כך הצורך בתשלומים בלתי-לגיטימיים גדל, וכך גם התמריץ של איש העסקים לשלם את "מס הבירוקרטיה והרגולציה" המכונה על ידינו "שחיתות" גדל אף הוא.⁶

בהמשך דבריו הפנה וייטמן לסקירת מחקרים של הבנק העולמי משנת 2009 שהצביעה על קורלציה בין קושי לעשות עסקים לבין שחיתות; ולדבריו, "על פי המחקרים, הפחתה של כל 25 ימים בתהליך הנדרש לפתוח עסק מורידה את מדד השחיתות ב-1%". מחקרים רבים מצאו מתאם גבוה בין קושי לעשות עסקים ובין שחיתות.⁷ מחקרים אחרים הראו כי אומנם עצם מעורבותה של המדינה במתן שירותים אינה מתואמת בהכרח עם שחיתות; אולם כאשר מעורבות זו כוללת היקף נרחב של רגולציה על הפעילות הכלכלית, ההתאמה מובהקת.⁸

עם זאת, קשה לקבוע כי מחקרים אלו מאששים את טענותיו של וייטמן. אף על פי שהמחקרים מצאו קורלציה בין היקף הרגולציה לבין שחיתות, קשה להצביע על קשר סיבתי בין השניים. "הקשר בין רגולציה לשחיתות עדיין לא נחקר במלואו", נטען במחקר של הבנק העולמי עצמו משנת 2009, "ויש צורך בבדיקות אמפיריות קפדניות יותר על מנת להוכיח קיום סיבתיות".⁹ אל מול התיאוריה הטוענת כי הסיבה לקשר בין שחיתות לבין ריבוי רגולציה היא שהשחיתות מבקשת לעקוף את הרגולציה, ניתן להציב תיאוריה נגדית ולפיה המחוקק או הרגולטור מרחיב את פעולתו דווקא במקומות המועדים לשחיתות; ואם כן, המתאם שבין שחיתות לבין ריבוי רגולציה אינו מלמד דבר על מקורות השחיתות.

יתרה מזאת: גם אם החוקרים יצליחו להוכיח סיבתיות כלשהי שלפיה ריבוי רגולציה הוא הגורם לשחיתות, אין זה אומר כי רצוי לוותר על הרגולציה. כהדגמה נשווה באופן היפותטי בין שתי מדינות שבאחת מהן אין כלל כללי רגולציה המחייבים יזמי נדל"ן לשמור על איכות הסביבה, ואילו בשנייה יש כמה חוקים מגבילים בתחום זה. ברי כי במדינה השנייה, המשייתה רגולציה על נושא שמירת איכות הסביבה, כמות מעשי

השחיתות מצד יזמים המבקשים לחמוק מן הרגולציה ולבנות בזול תהיה גבוהה יותר. במדינה הראשונה מקרי השחיתות יהיו נמוכים במידה ניכרת, אולם ייבנו מבנים רבים הפוגעים בסביבה. במילים אחרות, היעדר שחיתות אינו מעיד בהכרח על שמירת האינטרס הציבורי.

שחיתות פונקציונלית או שחיתות פשוטה?

את שאלת היחס בין שחיתות לבין רגולציה ניתן להעמיד במבחן אמפירי (גם אם סובייקטיבי במידה רבה) על ידי הסטת הדיון מדיון על טיבה של הרגולציה לדיון על טיבה של השחיתות. השאלה החשובה אינה האם הוספת רגולציה תגדיל את היקף השחיתות, אלא מה מבקשים מעשי השחיתות להשיג: האם הם נובעים מהצורך להתמודד עם בירוקרטיה וריבוי רגולציה לא-יעילה, כך שבפועל הם אינם פוגעים באינטרס הציבורי שעליו הרגולציה מבקשת להגן (מה שייקרא להלן "שחיתות פונקציונלית"); או שמא הם נובעים מרצון "לחתוך פינות" תוך עבירה על החוק, כפי ההנחה הרווחת בשיח הישראלי כיום (מה שייקרא להלן "שחיתות פשוטה")?

מאמר זה מבוסס על סקירה מעמיקה של מקרי השחיתות שהתגלו בענף התכנון והבנייה בשלטון המקומי, מתוך ניסיון לעמוד על מאפייני השחיתות. השחיתות מטבעה נעשית במחשכים והדבר מקשה מאוד על חקירתה השיטתית;¹⁰ לפיכך, הסקירה והמאמר מתבססים אך ורק על מקרי שחיתות שנחשפו והתבררו במערכת אכיפת החוק – כלומר מקרים שבהם הייתה הרשעה פלילית של עובדי ציבור (נבחרי ציבור ופקידים) בבית משפט בין השנים 1990–2016 בעבירות שחיתות הנוגעת לתחום התכנון והבנייה בשלטון המקומי בישראל. לאחר חיפוש מקיף במאגרים משפטיים נמצאו 20 פרשות שחיתות¹¹ רלבנטיות: עשר מתוכן עוסקות במעשי שחיתות של פקידים העובדים במחלקות ההנדסה ובוועדות לתכנון ובנייה, ועשר עוסקות במעשי שחיתות של נבחרי ציבור, רובם ראשי ערים.¹² ניתוח מעשי השחיתות ייעשה באמצעות חילוץ הפרטים והעובדות בדבר מעשי השחיתות, כפי שהם עולים מפסקי הדין השונים. ההיבטים המשפטיים הנידונים בפסקי הדין לא יהיו מעניינים כל עוד הם אינם נוגעים לבירור העובדות.¹³

בכל פרשת שחיתות ביקשתי להבין מי יזם את מעשה השחיתות: האם היה זה היזם שרצה להיטיב את מצבו באמצעות פיתוי עובד הציבור, או שמא היה זה עובד הציבור שניסה לנצל את מעמדו לטובת רווח אישי; ומה הייתה המטרה שלשמה היה צורך לפעול באופן מושחת. באופן קונקרטי יותר ביקשתי לבדוק האם עובד הציבור חרג מן החוק וסטה מן השורה (בכל הנוגע להליכי תכנון ובנייה תקינים) במסגרת מעשה השחיתות. אין ספק כי קבלת שוחד וטובת הנאה, או פעולה תוך ניגוד עניינים, הן בכל מקרה חריגה וסטייה מן השורה, מבחינה מוסרית ומנהלית, אך מטרתן כאן היא לבחון האם גם בתמורה שהעניק עובד הציבור (או שביקש להעניק) הייתה חריגה כלשהי מן

השורה – מן ההיבטים של תכנון ובנייה. בהמשך לכך בחנתי גם האם הייתה פגיעה ממשית-קונקרטית באינטרס הציבורי בעקבות מעשה השחיתות, נוסף על הפגיעה המהותית באמון הציבור.

בפסק דין שעסק בשוחד שקיבל עובד משרד הפנים בתמורה לטיפול בבקשות של קבלנים, ערך שופט בית המשפט העליון לשעבר, יצחק זמיר, אבחנה חשובה.¹⁴ זמיר הבחין בין סטייה מהותית, אישור בקשה של קבלן בניגוד לנהלים ולהנחיות, ובין סטייה דיונית – טיפול בבקשות הקבלנים "באופן אישי, מחוץ לתור, במהירות" אך לא מעבר לכך. במקרים מהסוג השני, כפי שהסביר זמיר, הסטייה מן השורה היא מנהלית-טכנית בעיקרה, והגם שיש בה פגם מוסרי אין בה פגיעה ממשית באינטרס הציבורי מלבד קיומה של אפליה בין אזרחים שונים. אבחנה זו תואמת את האבחנה שערכנו לעיל בין שחיתות פונקציונלית לשחיתות פשוטה.

שחיתות פונקציונלית: מבר ועד גלבו

דוגמה ראשונה לשחיתות פונקציונלית היא עניין צבי בר, ראש עיריית רמת-גן ויו"ר הוועדה המקומית לתכנון ובנייה בעיר בשנים 1989–2013, שהורשע בארבעה אישומי קבלת שוחד משלושה קבלנים ויזמי נדל"ן שונים. במסגרת הדיונים בבית המשפט, ביקשה הפרקליטות להוכיח עד כמה ההחלטות שקיבל בר בתמורה לכספי השוחד היו סטייה חמורה מן השורה באופן שפגע באינטרס הציבורי; אך בית המשפט שלל כמעט לחלוטין את טענות הפרקליטות ואף קבע כי ההפך הוא הנכון. בית המשפט דן בהרחבה בכל אחד מפרטי האישומים השונים ומצא כי כל החלטותיו של בר היו לגיטימיות, מלבד פרט בודד באישום השני שלגביו טען בית המשפט כי התרחשה סטייה מן השורה – "אף אם לא מהחמורות שידענו" כדבריו.

התיאור העולה מפסק הדין הוא של ראש עירייה המקבל אומנם שוחד בסכומים גבוהים (סך הכול, כמעט שני מיליון שקלים), אך בתמורה מקדם פרויקטים שונים שמרביתם תקועים שנים ארוכות בגלגלי הבירוקרטיה – על אף ההסכמה הנרחבת כי מדובר בפרויקטים חשובים וטובים, לעיר ולתושביה.

נפרט כמה מן הדוגמאות: האישום הראשון עוסק בבניין שעמד תקוע במשך שנים, כאשר כל גורמי התכנון סברו שהוא פיל לבן המכער את העיר ויזמים רבים בורחים מהפרויקט. הפרויקט קודם רק לאחר שיזמי נדל"ן, שרכשו את השטח בשנת 2005, העניקו שוחד בהיקף של מאות אלפי דולרים לבר. בית המשפט קבע באופן מפורש כי אנשי המקצוע פעלו בהנחייתו של בר לזרו את הפרויקט, אך לא נעשתה כל פעולה המנוגדת לחוקי הבנייה, וזירוז ההליכים נעשה לטובת העיר. בית המשפט ציין בהקשר זה כי "בר הוא איש מעשה המעוניין לקדם פרויקטים שלא ייתקעו בגלגלי הבירוקרטיה. תכונה זו לגיטימית ואף חיובית כאשר קיימת בירוקרטיה המקשה על

פיתוח העיר".¹⁵ עם זאת נקבע כי אין לשלול "כי כספי השוחד אף הם הניעו את בר להעמיד את המיזם בראש סדרי העדיפויות",¹⁶ ומכאן שכספי השוחד סייעו לכך שראש העיר קידם פרויקט חיובי ביותר.

האישום השלישי עוסק בקרקע בתחומי רמת-גן שהייתה בבעלותה של חברת "נפוליאון". במהלך השנים 1987–2003 ניסתה החברה לקבל היתר בנייה במקום, ולחילופין להגיע להסכם החלפת קרקעות עם העירייה. בשנת 2004 שכרה החברה את שירותיו של איש העסקים חיים גייר שיפעל לקידום העניין. בית המשפט קבע כי בר קיבל מגייר שוחד ובתמורה קידם הסכם להחלפת קרקעות בין החברה לבין העירייה, שהניב לגייר רווחים. בית המשפט קיבל את טענותיו של בר כי לא רק שהמהלך לא גרם נזק לציבור אלא הוא אף תאם את האינטרס הציבורי. התוכנית הראשונית הייתה להפוך את השטח לפרויקט נדל"ני, אך בר קידם את תוכנית חילופי השטחים שהציעו גורמי המקצוע בעירייה ומטרתה הייתה לשמור על המקום כ"ריאה ירוקה" בלב רמת-גן. בית המשפט קבע כי זכויות העירייה כלל לא נפגעו מחילופי השטחים ואף להפך. "חשיבותה של תוכנית חילופי השטחים אינה מוטלת בספק", קבע בית המשפט, "ומדובר בתוכנית מצוינת לעיר... החלטתו של בר לקדם את הפרויקט היא החלטה נכונה המועילה לעיר".¹⁷

מקרה אחר הוא פרשת הרשעתו של אהוד קינמון, ראש עיריית בת-ים ויו"ר הוועדה המקומית לתכנון ובנייה בעיר בשנים 1983–1993, בעבירה של קבלת שוחד ממשפחת מזרחי, שלה חברה קבלנית העוסקת בבנייה בתחומי בת-ים.¹⁸ בית המשפט הבחין בין שני רכיבים של תמורה שהוענקו לחברת מזרחי כנגד כספי השוחד: רכיב כללי ורכיב קונקרטי. באשר לרכיב הקונקרטי ביקשה הפרקליטות להצביע על ארבעה תיקי בנייה שונים שבהם אישר קינמון לחברת מזרחי היתרי בנייה חריגים מהמקובל. לגבי שלושה מן התיקים הללו קבע בית המשפט כי לא הוכחה כל העדפה ולא ניתנו היתרי בנייה חריגים. רק במקרה אחד הוכח שניתן היתר חריג; הגם שבית המשפט קבע כי הדברים אינם חמורים וכי ייתכן לראות בהם טעות סטנדרטית יותר מאשר החלטה חריגה. השופט אף התבטא בגיחוך על שאף ש"התובע, כמדומני לפי הצהרתו, לא הותיר תיק בניין אחד של חברת מזרחי, מן התקופה הרלוונטית, שלא הפך והפך בו לגלות את כל נגעיו", הרי ש"שללו" היה דל מאוד.¹⁹

לאור זאת, מיקד בית המשפט את דבריו ב"רכיב הכללי" של התמורה שהוענקה לחברת מזרחי: העדפה כללית של החברה בעירייה באמצעות זירוז ענייניה. לדברי אליהו מזרחי עצמו, זו הייתה סיבה מרכזית למתן הכספים: "כל מקום שפנית, גם במחלקת הנדסה, כל הדלתות היו פתוחות כי הייתי משמן את הגלגלים... אני שימנתי את ראש העיר והכל היה הולך לי חלק".²⁰ כך סיכם בית המשפט את מה שכונה על ידו "עדיפות בירוקרטית" שלה זכו בני מזרחי:

בתוך שתי תקופות הכהונה של קינמון כראש עיריית בת-ים התגבשה גישה של העדפה כללית של בני מזרחי וחברת מזרחי בכל הקשור ל"זוטות" מנהליות... הדבר נקשר במיוחד בטיפול מהיר בבקשות, בבדיקה מהירה של תוכניות, בהקדמת מועדי דיון בוועדת המשנה ובהסכמה לכך שדרישות ניהוליות מקדמיות לא יעכבו את הטיפול בבקשות... המתבונן, חוזר והתבונן, בטיפוסי טובת ההנאה שהנאשמים (בעיקר קינמון) העניקו לבני מזרחי, יגלה כי לא מדובר בהפרת חוק גסה ובוטה למען בני מזרחי, לא מדובר בשפעת ממון ולא מדובר ב"עקירת הרים" ובהפיכת עקוב למישור. טובת ההנאה כמעט אינן נראות, לכאורה, כחריגה מיוחדת מן השורה; דיון בו ביום בבקשה להיתר, פה; ויתור על חתימה פורמלית של איזה גורם, שם; בחירת "אופציה" מקלה, מזה; האטת הליכי אכיפה, מזה. כל מיני פעולות ומחדלים שבדודאי נמצאו, זעיר פה וזעיר שם, גם ביחס לקבלנים אחרים.²¹

בהערת השוליים הבחין בית המשפט בין סטייה מן הנהלים מבחינה דיונית לבין סטייה מהותית, והצביע על כך שבמעשיו של קינמון לא התבצעה סטייה מהותית. גם באשר לפגיעה באינטרס הציבורי הרי שהציבור הרחב והקונים הפוטנציאליים של בני מזרחי לא נפגעו (ואולי אף יצאו נשכרים) מכך שענייניהם של בני מזרחי טופלו באופן מהיר וזריז יותר שהרי הדרישות המהותיות של החוק (ובכללן דרישות בטיחותיות שונות) יושמו באופן מלא.

עם זאת, חשוב לציין כי ההתייחסות לתמורה שהוענקה לחברת מזרחי כ"זוטות" מכוונת לחוסר החשיבות של ההחלטות הללו מבחינה מנהלית, אך לפי בית המשפט עצמו ערכן הכלכלי בעבור חברת מזרחי היה רב. דומה כי הערך הכלכלי הרב שמרוויח הקבלן מזירוז עבודתה של המערכת הבירוקרטית מעיד על צדקת טענותיה של הגישה הפונקציונליסטית – בדבר שימוש בשחיתות ככלי להתמודדות עם חוסר היעילות המובנה של המערכות השלטוניות.

פרשה נוספת המאירה את תופעת השחיתות בענף היא פרשת הרשעתו של סיני גלבו, לשעבר סגן ראש עיריית פתח-תקווה ומ"מ יו"ר הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, בעבירה של מרמה והפרת אמונים. מעשה שהיה כך היה: בשנת 2001 נערך דיון בוועדה המקומית בפתח-תקווה בעניין תוכנית מתאר מקומית שחלה גם על שטח רחב ידיים ששימש את חברת "דן" כחניון לאוטובוסים. עם פרסום התוכנית, הגישה דן התנגדות לתוכנית וטענה כי החלוקה אינה משקפת את השווי הנכון של זכויותיה במקום, אך ההתנגדות נדחתה. באוקטובר 2002 פנה מנכ"ל דן אל גלבו – שבחיי הפרטיים, לצד כהונתו במועצה, היה עורך דין המתמחה בענייני נדל"ן – וביקש כי ייצג את דן כעורך דין במסגרת ההתנגדות האמורה; בעבור ייצוג זה קיבל גלבו שכר של 9 מיליון שקלים. לאחר שהחל לעבוד בעבור דן, הפסיק גלבו להשתתף בדיוני הוועדה בנושא אך ערך לגבי שיחות עם בכירים בוועדה ובעירייה, והזהיר כי אם ההתנגדות לא תתקבל עלולה דן לנקוט בצעדים משפטיים שיביאו לעיכוב התוכנית. סיכומם של דברים היה שבמהלך שנת 2003 החליטה הוועדה המקומית להמליץ לוועדה המחוזית

לקבל את ההתנגדות, וחברת דן זכתה בעלייה ניכרת בזכויות הבנייה למגורים.

לאחר פרסום הפרשה עתרה התנועה לאיכות השלטון כנגד החלטת הוועדה המחוזית, בטענה שזו הושפעה ממעורבותו הלא-תקינה של גלבוע. בית המשפט המחוזי סבר כי ככל הנראה החלטת הוועדה הושפעה "במידה מסוימת ממעורבותו של גלבוע",²² אך בחר שלא לבטל את החלטת הוועדה. בניגוד לטרוריקה של מבקר המדינה – שחשף את ניגוד העניינים והתייחס אליו כ"חציית קווים" של גלבוע: מדאגה לאינטרס הציבורי לדאגה לאינטרס שלו ושל חברת דן²³ – בית המשפט קבע כי מבחינה תכנונית לא הייתה כל חריגה או סטייה מן החוק. להבנת בית המשפט, עלה בידיה של חברת דן להוכיח, על סמך תוכניות עירוניות ישנות, כי נפלה שגגה בהחלטות הראשונות שניתנו על ידי הוועדה המקומית וכי יש לה זכויות מוקנות בנכסים הרלבנטיים. לא עוד אלא שאף התביעה עצמה טענה באופן חריג כי יש להקל בעונשו של גלבוע כיוון ש"הסתבר כי הנאשם לא השיג עבור דן דבר שלא ראוי היה להשיג עבור החברה והסתבר כי הזכויות שהושגו עבור החברה היו התשובה המשפטית הנכונה, זוהי התוצאה הצודקת".²⁴

מהזווית של חברת דן בולט מאוד המאפיין הפונקציונלי של מעשה שחיתות זה: החלטה מוטעית של המערכת הבירוקרטית המקומית הייתה עלולה לגרום לחברה נזק כלכלי עצום. ההתנגדות שהגישה החברה לא התקבלה, ורק לאחר ששכרה את שירותיו של סגן ראש העיר וחבר הוועדה, הצליחה דן להביא לשינוי ההחלטה באופן התואם את זכויותיה בנכס.

התמונה המעורבת של שחיתות הפקידים

עד כה עסקנו במאפיינים פונקציונליים של פרשות שחיתות של נבחרי ציבור, אך ישנן דוגמאות למקרים כאלו גם בפרשות שחיתות של פקידים. מקרה בולט כזה הוא פרשת הרשעתו של גנאדי אליאסוב, פקח בנייה בעיריית ירושלים, בגין שלוש עבירות שונות שביצע במהלך השנים 1997–1999.

מרבית האישומים שבהם הורשע אליאסוב דומים באופיים, ובכל אחד מהם נכללים מספר מקרים בעלי דפוס שחיתות דומה. אליאסוב סיפק (באמצעות שלושה שותפים שאינם עובדי עירייה) "שירותי ייעוץ" לתושבים בתחום הבנייה, שהיו למעשה תשלום בעבור זירוז הליכים להיתר בנייה או תוספת בנייה. "כל אלה ששילמו לנאשם היו אמורים לקבל שירות מן העירייה ללא תשלום נוסף כלשהו לנאשם", כתב בית המשפט, והוסיף כי "הנאשם ניצל את רצונם להחיש הטיפול בעניינם, ואת מעמדו ותפקידו כדי לקבל מהם כספים שלא הגיעו לו".²⁵ על פי דברים אלו, הרי שה"שירות" שנתן אליאסוב לא הביא לחריגה וסטייה מן השורה בתחומי התכנון והבנייה, אלא רק לזירוז הטיפול. בית המשפט ציין בעצמו כי "אפשר שרעיונות מן הסוג שהגו הנאשם

וחבריו... נובטים במצב בו השירות כסדרו אינו מספק את צרכי הציבור ביעילות ובהגינותו.²⁶ במילים אחרות, אליאסוב ניצל – ואולי אף העצים בכוונה תחילה – את חוסר היעילות במחלקת פיקוח הבנייה בעיריית ירושלים, על מנת להרוויח כסף מזיוזום הליכום. דוגמה לחוסר יעילות בירוקרטית כזו היא הודאתו של אליאסוב כי אין תאריך יעד להוצאת טופס 4 (טופס אישור אכלוס²⁷), כך שלאדם אחד הוצאת הטופס יכולה לארוך שלושה חודשים ולאדם אחר עשר שנים. באופן דומה, גם באישום השני בפרשת חפץ נמצא כי "מאכער" – כלומר גורם שלישי המתמחה בהנעת המערכת הביורוקרטית, בדרכים כשרות או כשרות פחות – נתן שוחד לפקח בנייה על מנת שיזרוז את מתן טופס 4.²⁸

לעומת המקרים שנותחו עד כה ותאמו את התיאוריה הפונקציונליסטית, בחלק ניכר מפרשות השחיתות שבהן היו מעורבים פקידים ממערך התכנון והבנייה העירוני, הוענקו לאזרחים הטבות שלא הגיעו להם כלל: פקחי בנייה העניקו לתושבים טופס 4 תמורת שוחד, ניתן רישיון עסק שלא כדין, תושבים הודרכו כיצד להערים על פקחי בנייה, וניתן פטור מאגרות והיטלים שונים על חשבון קופת הציבור ועוד. במקרים אלה השחיתות לא נועדה "לזרוז את טחנות הצדק" אלא למנוע את פעולתן.

באחד מפסקי הדין התייחסה השופטת מיכל אגמון-גונן לחומרת העבירות הללו וכתבה:

יש מקרי שוחד בהם עובד הציבור עושה פעולה שממילא היה עליו לעשותה כדין, אלא שמקבל בגינה טובת הנאה... לא זה המקרה שלפנינו... טופס 4 ניתן לאחר שנתקבלו כל האישורים הדרושים ולאחר שהרשות הרלוונטית בדקה כי הבניין עומד בכל התקנים, הבדיקות וההיתרים הנדרשים. על כן זהו הטופס החשוב ביותר, שכן הוא מאשר שכל יתר הבדיקות, ההיתרים והאישורים נעשו וניתנו כדין. עצם העובדה שטופס זה זויף וניתן ע"י הנאשם 1 לבניין שבנייתו כלל לא הסתיימה... מעידה שלא ניתן היה לדעת כלל ועיקר אם המבנה עומד בדרישות הבטיחות אם לאו.²⁹

בתי המשפט אינם נוהגים להתייחס לסיבות שבגינן לא היו זכאים נותני השוחד לטופס 4, ולכן ייתכן כי מדובר במקרים שבהם הטופס לא ניתן רק בשל היבטים שוליים. כך או כך, ברור שבמקרים אלו מעשי השחיתות לא נעשו על מנת לזרוז רגולציה אלא על מנת לעקוף אותה – דבר שעשוי לפגוע באינטרס הציבורי כפי שהגדיר אותו המחוקק.

גם בקרב נבחרי הציבור נמצאו מקרים של מעשי שחיתות המנוגדים באופן מובהק לאינטרס הציבורי. המקרה הבולט ביותר הוא עניין דודי אפל שבמסגרתו הורשע יום הבנייה ופעיל הליכוד בשני מקרים של שוחד לנבחר ציבור בשלטון המקומי בשנת 1998. אפל ביקש להביא לאישור פרויקטים בגבעת-שמואל ובלוד באמצעות מימון מערכת הבחירות לשלטון המקומי של מועמדים לראשות הערים הללו. בלוד לא נבחר ראש העיר "של" אפל, אך בגבעת-שמואל נבחר זמיר בן-ארי, שאפל מימן את מערכת

הבחירות שלו. אפל החזיק בשטחים לבנייה בגבעת-שמואל, ולאחר הבחירות ביקש להכפיל ולשלש את כמות יחידות הדיור המאושרות לבנייה בהם. אנשיו של אפל הפנו אל ראש העיר החדש "דרישות אין ספור" בנוגע לקידום הפרויקטים הללו, ו"דרשו במפגיע כי ייכנע לדרישותיהם וכך ביקשו 'לממש' את השקעתם בו".³⁰ בן-ארי לא נעתר לדרישות אלו, ולפיכך זוכה מאשמת קבלת שוחד. גורמי המקצוע השונים – אדריכל המחוז, בכירים במנהל מקרקעי ישראל וכן ראש העיר הקודם – העידו בפני בית המשפט על ההשלכות ההרסניות שהיו לתוכנית זו לו הייתה מתקבלת. מסקנתו של בית המשפט הייתה כי "קבלת ההצעה לבניית 3,568 יחידות דיור, כמות כהפיכת השכונה ל-'סלאמס'",³¹ וכי "לו היה [הפרויקט] יוצא לפועל, עלולות היו להיות לו השלכות קשות ביותר על צביונה של גבעת שמואל".³²

מקרה נוסף שבו הורשע נבחר ציבור בגין מעשה שחיתות שביקש לפגוע באינטרס הציבורי היה בעניין חליל קאסם, ראש עיריית טירה לשעבר, שהורשע בשני אישומים של שחיתות. באישום אחד נמצא כי קבוצת יזמים (ובניהם סגן ראש העיר) ביקשה לקדם פרויקט מסחרי בעיר טירה באופן לגיטימי, אך ראש העיר, כדברי בית המשפט, "דרש מהם 10% מרווחיהם מהפרויקט", וחברי הקבוצה "שידעו אודות כוחו של הנאשם ומעמדו בוועדת התכנון, לרבות יכולתו לקדם את הפרויקט, הסכימו לדרישתו".³³ לאחר שהובטח לו כי יקבל אחוזים מהרווחים בפרויקט, הוא קידם אותו באופן שכוונה על ידי בית המשפט "שערורייתי" כיוון שסתר בבירור את האינטרס של תושבי העיר בפרויקט ונעשה מתוך רצון להעלות את רווחי היזם וכמובן גם את רווחי של קאסם.³⁴

בשל מי הרעה הזאת?

לעיל כינינו בשם "שחיתות פונקציונלית" את המקרים שבהם ניתן שוחד לפקיד על מנת לזרז הליכים לגיטימיים; אך לעיתים השחיתות הפונקציונלית לא באה להתגבר על מנגנון בירוקרטי מסורבל, אלא על מכשולים מלאכותיים שמוערמים על ידי פקידים לשם גביית שוחד.

עיון בפסקי הדין מלמד שהתפיסה המקובלת בציבור בנוגע למעשי שחיתות מוטעית. הציבור סבור שמקור השחיתות הוא בקבלנים וביזמים המעוניינים לקדם את עסקיהם ומציעים שוחד לעובדי הציבור, ואלו האחרונים מתקשים לעמוד בפיתוי. האמת הפוכה: מבין עשרים פרשות השחיתות שבדקנו, רק בפרשה אחת יוחסה יוזמת השחיתות באופן ברור ובלעדי לנותן השוחד.³⁵ לעומת זאת, ב-14 פרשיות שחיתות (70% מהמקרים שבחנו) היוזמה למעשי השחיתות הייתה של עובד הציבור.³⁶

נניח בצד מקרים שבהם עובדי ציבור פעלו מיוזמתם כדי לקדם אישורים לנכסים שלהם, של בני משפחתם או של מכריהם;³⁷ ונתרכז במקרים שבהם עובדי הציבור

קיבלו טובת הנאה מגורם חיצוני: יזם, קבלן או אדם פרטי אחר. מבין מקרים אלו, שלוש פרשות כללו אישומים שבהם נמצא כי פקחי בנייה פגשו בתושבים שעברו עבירות בנייה, או בתושבים ש"הסתבכו" עם היבטים שונים בתחום התכנון והבנייה, והציעו להם לשלם שוחד בתמורה לסידור עניינם באמצעות עקיפת החוק, ובכלל זה זיופים וחווות דעת שקריות בנושאי טופסי 4 ואישורי רישיון עסק.³⁸ במקרים אלו התושבים היו יכולים לסרב להצעה ולעמוד בדרישות החוק, וכמה מהם אכן סירבו לשלם את כספי השוחד.³⁹

עם זאת, במרבית המקרים לא היה מדובר רק בהצעה של עובד הציבור אלא בדרישה על סף הסחיטה, ולעיתים בסחיטה ממשית. במקרים אלה נותן השוחד (או זה שאמור היה לשלם) כלל לא התכוון לפעול באופן לא-חוקי; הוא ביקש לקדם את ענייניו בצנינות המקובלים ובאופן תקין, אך נתקל בדרישה של עובד ציבור לתשלום שוחד, על פי רוב בתמורה לקבלת אישורים שהיו מגיעים לו כדין.

המקרה המובהק ביותר של סחיטה על ידי עובד ציבור התרחש בעניין עופר שרון. פרשה זו עסקה ביזם נדל"ן שביקש לקדם פתרון תכנוני לחריגת בנייה בפרויקט בנייה שקידם בעיר חיפה. הוועדה המקומית מינתה שניים מחבריה שיצאו לסוור במקום כדי לבחון את הבקשה. בעקבות הסוור תמך חבר אחד תמך בפתרון התכנוני, בעוד השני, חבר המועצה שרון, דרש מהיזם לשלם לו מאה אלף דולר בתמורה לתמיכה. לאחר שהיזם סירב לשלם, טען שרון בוועדה כי אין לאשר את החריגה וש"מדובר במקרה החמור ביותר [של חריגת בנייה] ב-20 השנים האחרונות",⁴⁰ אף שבתחילה, לפני הסוור, הוא עצמו היה מהתומכים בפתרון התכנוני. חברי הוועדה, שלא ידעו על דרישת השוחד של שרון, החליטו ברוב קולות לאשר את הפתרון התכנוני – בניגוד לעמדתו של שרון. מאוחר יותר, כאשר התגלתה דרישת השוחד, הורשע שרון בעבירת שוחד. מקרה זה הוא מקרה ברור של סחיטה שכן כפי שקבע בית המשפט: "הנאשם ניצל את מצוקתו של המתלונן שהיה בלחץ כלכלי אדיר בשל המצב שאליו נקלע פרויקט הבנייה שלו והפעיל עליו לחץ על מנת שישלם לו".⁴¹

מקרים מובהקים של סחיטה נמצאו גם בפרשות אחרות. עניין קאסם, שבו עסקנו לעיל, כלל הרשעות בשני אישומים מרכזיים: במקרה אחד דרש ראש עיריית טירה עשרה אחוזים מרווחי פרויקט נדל"ני שקודם אל מול העירייה; ובמקרה השני יזם ביקש לקנות מחברה פרטית שטח בתחומי העיר טירה, אך בשל מעורבותו של ראש העיר והשפעתו על אותה חברה, נדרש היזם לשלם "עמלות" לראש העיר ולשותפיו בעירייה. הרשעה דומה מצויה גם בעניין יצחק שאולי, יו"ר הוועדה המרחבית שרונים, שכמענה לפנייתו של יזם שביקש לקדם פרויקט "התנה את קבלת האישורים בתשלום כסף".⁴² סחיטה נמצאה גם בעניין אליאסוב שכאמור לעיל סיפק לתושבים (באמצעות שלושה שותפים שאינם עובדי עירייה) "שירותי ייעוץ" בתחום הבנייה לאחר שיצר בציבור את הרושם (הלא-מוטעה) כי רק מי ש"ישמן את המערכת" – בקשתו תטופל

במהירות הראויה. במצב שנוצר, התושבים נאלצו, כדברי בית המשפט, "להיכנע לסחטנות של בעלי תפקידים המנצלים את מעמדם".⁴³

סחי ודומן: פרשת הולילנד

עם זאת, הדפוס המקובל יותר של סחיטה נעשה בתחום רב יותר ולא באופן מפורש. אבטיפוס של דפוס זה ניתן למצוא בעניין הולילנד, הפרשה המרכזית מבין כלל פרשות השחיתות בענף התכנון והבנייה.⁴⁴ האישיומים בפרשה זו מתייחסים למעשי שחיתות שנעשו במשך למעלה מעשור, בין השנים 1994–2007. במסגרת הפרשה הורשעו חמישה עובדי ציבור בעיריית ירושלים בעבירות של קבלת שוחד; ואהוד אולמרט, ראש העיר וראש הממשלה לשעבר, זוכה מחמת הספק. בשל מרכזיות הפרשה נרחיב על אודותיה.

בבעלות משפחתו של הלל צ'רני היו זכויות במקרקעין הידועים בכינוי "מתחם הולילנד" ומתפרסים על פני שטח בשיעור של כ-121 דונם בדרום מערב ירושלים. בראשית שנות התשעים החליט צ'רני (שהיה חסר ניסיון וידע בתחום המקרקעין) לקדם פרויקט בנייה רחב היקף במקום, ולשם כך שכר את שירותיהם של אנשי מקצוע שונים בתחום – ובכללם את שירותיו של שמואל דכנר, מי שהיה ידוע באותה עת כבעל מומחיות רבה בענף הנדל"ן ולימים הפך לעד המדינה בפרשה. חלק מהסכומים שהעביר צ'רני לדכנר הפכו לכספי שוחד שהוענקו לחמישה עובדי ציבור – נבחרים ופקידים. בית המשפט המחוזי סבר כי לאורך כל השנים 1994–2007 היה צ'רני מודע לכך שהכספים שהוא מעביר משמשים כשוחד; ואילו בית המשפט העליון קבע כי ניתן לקבוע זאת בוודאות רק לגבי השנים 2005–2007. נוסף על שוחד זה, הורשע צ'רני גם בגין שוחד שנתן לאורי לופוליאנסקי, לשעבר ראש עיריית ירושלים ויו"ר הוועדה המקומית לתכנון ובנייה בעיר, באמצעות תרומה שהעביר בעצמו ל"יד שרה". על כל פנים, גם בית המשפט המחוזי שהרחיב לכאורה את היקף מעורבותו של צ'רני בפרשה טען כי צ'רני לא היה יוזם מתן השוחד:

הנאשם 1 [צ'רני] לא היה סוטה מאורחותיו לולא פגש בעד המדינה, שהסבירו כי לא יוכל להקים את פרויקט הולילנד, שכן מולו מערכת ציבורית מושחתת מראש ועד תחתית. עד המדינה, שנשכר על-ידי נאשם 1 כאיש מקצוע ששמו הלך לפניו, הסבירו כי רק בשיטותיו הנלוות ניתן לפעול מול מוסדות הציבור המסואבים מיסודם. נאשם 1 העביר כספי שוחד לעד המדינה. ברם, נאשם 1 לא היה היוזם והמוביל ב"תעשיית השוחד" שנחשפה במהלך המשפט. הנאשם 1 הובל על-ידי עד המדינה.⁴⁵

כדי להבין יותר את אופן הפעולה של "מוסדות הציבור המסואבים מיסודם", יש להבין כיצד ניתן השוחד לכל אחד מעובדי הציבור. אחד המורשעים, חבר הוועדה אליעזר שמחיוף, דרש כסף מדכנר באופן מפורש – הדומה למקרי הסחיטה שתוארו לעיל.

מורשעים אחרים ביצעו את הדברים בדרך מתוחכמת יותר: הם לא דרשו את השוחד באופן מפורש אלא כ"בקשה" המרמזת על כוונתם האמיתית. בהקשר זה בולט במיוחד אורי לופוליאנסקי, שהרשעתו מתייחסת לכספים שתרום צ'רני לארגון "יד שרה" שהקים לופוליאנסקי. בשנת 2000 פנה דכנר לצ'רני והעביר לו בקשה מלופוליאנסקי ומגורמים ב"יד שרה" לתרום לארגון מיליון דולר (שהיו שווי ערך לכארבעה מיליון שקלים). צ'רני סבר שהבקשה שערורייתית, בשל הסכום הגבוה שהתבקש לתרום, אך העביר 1.25 מיליון שקלים. סכום זה, אף שעמד על פחות משליש מהתרומה שהתבקש צ'רני לתרום, היה גבוה מאוד מסכומי התרומה המקובלים ל"יד שרה"; למרות זאת, מגייסת התרומות לארגון, שפעלה בתיאום עם לופוליאנסקי, פנתה לצ'רני פעמים מספר ואמרה לו כי "יד שרה" נפגעה מהיענותו החלקית. בנסיבות אלו טען בית המשפט כי מעשיו של לופוליאנסקי מתקרבים לכדי סחיטה: "מול נאשם 6 [לופוליאנסקי] חש נאשם 1 [צ'רני] כי הדרישה לתרום סכום של מיליון דולר הינה דרישה מעל למידה... נאשם 1, הבז לכל סחיטה, נענה חלקית לבקשה, מן הסתם, נוכח חוסר רצונו להגיע לכלל סכסוך או עימות עם האדון לו היה זקוק באותה תקופה בקידום פרויקט חייו, פרויקט הולילנד".⁴⁶

באופן דומה פעל גם מורשע אחר בפרשת הולילנד, חבר המועצה והוועדה המקומית שמואל פיינר, שהורשע בקבלת שוחד משום שביקש מדכנר וצ'רני שיעבירו תרומות למוסדות המקורבים אליו. דפוס פעולה דומה נמצא גם בפרשיות נוספות, דוגמת עניין שמעון אלגריסי, סגן ראש עיריית אילת ויו"ר ועדת המשנה לתכנון ובנייה בעיר, שביקש מיזמי נדל"ן שקידמו פרויקטים שונים בעיר לתרום לקבוצות ספורט בעיר אילת שבהן היה אלגריסי מעורב ואף שימש בהן יו"ר; שני הצדדים היו מודעים לכך שהקבלנים נזקקים לשירותיו בעירייה.⁴⁷ במקרים אחרים שנידונו לעיל, בקשתו הכספית של יוזם השוחד אף נגעה באופן ישיר למקבל השוחד. למשל, בעניין קינמון, השוחד הראשוני ניתן לראש עיריית בת-ים בעקבות בקשה שלו מהקבלן להשתתף במימון סקר בחירות. כך גם באישום השלישי בעניין בר, שבמסגרתו ביקש ראש עיריית רמת-גן הלוואה מחברו היזם, אך לימים לא החזיר אותה מתוך ידיעה שהיזם תלוי בהחלטותיו בעירייה.

אופן אחר של בקשת שוחד הוא לא באמצעות "תרומות" אלא על בסיס שכירת שירותים וסיוע לקרובי משפחה. כדוגמה יש לציין את אורי שטרית, לשעבר מהנדס העיר ירושלים, שהורשע בפרשת הולילנד על כך שדכנר העביר סכומי כסף נכבדים לאחיו של שטרית, אך גם על ששכר את שירותי משרד האדריכלות ששטרית היה מבעליו. כך גם בנוגע לאהוד אולמרט, שאומנם זוכה בערעור מחמת הספק, אך ההרשעה בערכאה הראשונה הייתה על שביקש מדכנר שיעביר כספים לאחיו. דפוס פעולה זה מוכר מפרשות נוספות שבהן היו מעורבים פקידיים בדרגות שונות: כך בעניין ארמון אטיאס, לשעבר מנהל נפה במחלקת הפיקוח בעיריית ירושלים,

שאמר לתושב שהעסיק בתום לב את בנו (של אטיאס) כיועץ בתחום התכנון והבנייה כי "כדאי לו להיות מרוצה מעבודתו" של הבן ולשלם סכומים נכבדים;⁴⁸ וכך גם בעניין אהוד זקסנברג, לשעבר מהנדס עיריית רמלה, אשר המליץ/הציע לארבעה יזמים וקבלנים שונים שפעלו מולו בעירייה לשכור את שירותיה של אשתו אפרת כאדריכלית, והם אכן עשו זאת "למרות שאין לה את ההכשרה המתאימה לצורכיהם", כיוון שהסיקו מהמלצתו של זקסנברג שהדבר רצוי אם הם מעוניינים שבקשותיהם לא יעוכבו ויטופלו במהירות הראויה.⁴⁹

המשותף לרובם המוחלט של המקרים הללו הוא שנותן השוחד לא ביקש לעצמו מלכתחילה דבר שאינו חוקי: במקרים רבים נמצא שעובדי הציבור ביקשו לעצמם שוחד תמורת קידום עניינים לגיטימיים לחלוטין; במקרים אחרים – כגון בפרשות בר וקינמן – בית המשפט ערך בירור יסודי ומצא כי השוחד הביא לזירוז הליכים בלבד; ובפרשת זקסנברג, על ארבעת אישומיה, לא נמצא אפילו זירוז הליכים חריג. גם בפרשת הולילנד, שדימויה הציבורי הוא סטייה מובהקת בתמורה לשוחד, לא התקבלה הכרעה חד-משמעית: בדיוני בית המשפט המחוזי ניטשה מחלוקת בין התביעה לבין ההגנה בשאלה אם מקבלי השוחד סטו מן השורה והעניקו לפרויקט הולילנד אחוזי בנייה גבוהים במיוחד ולא-סבירים לצד קידום וזירוז הליכים (כפי שטענה התביעה), או שמא הגדלת אחוזי הבנייה הייתה לגיטימית וסבירה וכך גם התמשכות ההליכים (כפי שטענה ההגנה). בית המשפט בחר שלא להידרש לשאלה זו מכיוון שתשובתה לא הייתה מובהקת והצריכה דיונים תכנוניים רחבים, ובגזר הדין התחשב בכך שלא הוכח שהנאשמים סטו מן השורה.

על כל פנים, אין כל ספק שהיזם צ'רני לא ביקש מלכתחילה לקדם דבר שאינו לגיטימי וחוקי. בית המשפט המחוזי, שהחמיר בעונשו של צ'רני יותר מבית המשפט העליון, טען בעצמו שצ'רני ביקש לקדם את הפרויקט משום "שהיה עבורו פרויקט חיים, ולא דווקא משיקולים כלכליים",⁵⁰ וכאשר נתקל פרויקט החיים שלו במערכת המושחתת, הפך צ'רני לקורבן שלה:

הנאשם פגש במערכות המסואבות, רוויות סחי ודומן, שהיו זרות לו ולאורחותיו ונכנע להן, ובכך פשע... יש במערכות אלה כדי לפגוע במישרין באזרחים המבקשים לתרום ולפעול במדינה בצורה נאותה, לקדם ולפתח פרויקטים, ולעשות לטובת המדינה ולשגשוג חברתי ואישי. נאשם 1 הינו דוגמה חיה בתיק זה למי שנפגע והושחת על-ידי אותן מערכות. הנאשם 1, שחי והתפתח במדינה כאזרח נורמטיבי, מלח הארץ, אזרח שניתן רק להתברך בו ובשכמותו, אזרח לתפארת, שבנסיבות אחרות ראוי היה לשמש אות ודוגמה פגש... במערכות המסואבות, נלכד בהן והסתבך בביצוע עבירות שוחד נקלות וחמורות.⁵¹

תיאור דומה המציג את נותני השוחד כקורבנות מצוי גם בפסיקתו של בית המשפט בפרשת אלגריסי:

חומרת המעשים באה לידי ביטוי... בעיקר כלפי האזרח הקטן או הזים, אשר היה מעוניין לקבל שירותים מהגופים הציבוריים בעירייה, ומצא עצמו נאלץ לשלם לצורך כך סכומי כסף גדולים או שמצא עצמו מעורב בכל מיני "תרגילים" שנועדו להשביע את רצון הפונקציונר שבו היה תלוי.⁵²

רגולציה - מועיל ומזיק

התמונה הכללית המצטיירת היא מרתקת: ברוב מוחלט של המקרים, היוזמה למעשי השוחד הייתה של עובדי הציבור, שמולם עמדו תושבים ויזמים שביקשו לקדם פרויקטים באופן לגיטימי וענייני. עובדי הציבור ביצעו סחיטה ברורה (או "בקשה" שהיא דרישה על סף הסחיטה) של יזמים ותושבים שהתחבטו אם להסכים לדרישתם של עובדי הציבור או לסרב ובכך לסכן את האפשרות שהעניין שהם מבקשים לקדם יטופל כראוי. אם כן, לא היוזמים הם המשחיתים את המערכת מתוך רצון לקדם את האינטרסים שלהם על חשבון הציבור; אלא להפך, חמדנותם של עובדי הציבור היא אשר "גורמת לנכונות – במצב של לית-ברירה – להיכנע לסחטנות של בעלי תפקידים המנצלים את מעמדם".⁵³ הבנת המורכבות של דילמה זו היא ככל הנראה הסיבה לכך שבחלק ניכר מהפרשות שבהן דנו, גם כאשר עובדי הציבור הורשעו בקבלת שוחד, הרי שנותני השוחד כלל לא הואשמו במסגרת כתב האישום.

הנה לנו גרסה מעט שונה של התיאוריה הפונקציונליסטית: אם נביא התיאוריה טוענים ששוחד ניתן בשל חוסר היעילות המובנה של הרגולציה, הנה הדוגמאות שראינו מלמדות כי סיבת השוחד היא הכוח הנתון בידיהם של הבירוקרטים – שהוא כמובן פועל-יוצא של כל רגולציה. כך או אחרת, הממצאים מחזקים את הטענות על כך שהשחיתות היא במקרים רבים דרך של תושבים ויזמים להתמודד עם עורך רגולציה ובירוקרטיה, שבמקום למנוע שחיתות הפכו לגורמי שחיתות.

אולם זוהי תמונה חלקית בלבד. אפשר בהחלט לטעון כי לרגולציה תפקיד חשוב בצמצום מעשי שחיתות, אך באופן טבעי הדבר לא בא לידי ביטוי במקרים שבהם התרחשו מעשי שחיתות אלא דווקא במקומות שבהם נמנעו מעשי שחיתות. למעשה, גם בפסקי הדין עצמם ניתן לראות כיצד הרגולציה משמשת ככלי אפקטיבי למניעת שחיתות, או לכל הפחות ככלי לצמצום הפגיעה באינטרס הציבורי במקרי שחיתות.

ראשית, ברמה הקונקרטית נמצא כי לפרטי הרגולציה ישנה השפעה ישירה על האפשרות לתת שוחד. למשל, האישום הראשון בעניין אליאסוב מתייחס להענקת טופס 4 תמורת שוחד. במסגרת הדיון בבית המשפט הובהר כי התאפשר מתן שוחד למפקח במקרה זה, משום שהסיבה שלא הוצא טופס 4 באופן תקין הייתה "חריגת בנייה מזערית יחסית"; ולפיכך נדרש אישור של מפקח הבנייה, ללא פיקוח של הרמה הממונה. מן הדברים הללו עולה שבמצבים אחרים, כאשר חריגת הבנייה משמעותית

יותר והפיקוח על המפקח הדוק יותר, ישנו קושי גדול לאשר חריגה בתמורה לשוחד. במקרים אחרים נמצאו עובדי ציבור שאומנם הסכימו לקחת שוחד, אך הדבר נעשה רק כאשר עבירות הבנייה היו "קטנות" והחשש להיתפס היה קטן אף הוא. למשל, באישום החמישי בעניין ביטון נמצא כי "מאכער" היה יוצר קשר עם מנהל מחלקת הפיקוח בעיריית ירושלים בנוגע לעבירות בנייה שונות, והלה היה משיב באילו מקרים אפשר לבצע עבירות בנייה, מכיוון שמחלקת הפיקוח תוכל להעלים עין, ובאילו מקרים לא כדאי לבצע אותן, שכן אכיפת חוקי הבנייה תהיה בלתי-נמנעת. דפוס פעולה דומה נמצא באישום הרביעי בעניין אטיאס, שבמסגרתו מנהל מחלקת הפיקוח בעיריית ירושלים ביקש לשתף פעולה עם מתן היתר לחריגת בנייה בתמורה להעסקת בנו, אך לאחר שביקר במקום, ויתר על העיסוק בנושא מכיוון שהגיע למסקנה שהעניין מסובך מכפי שסבר בתחילה והעבירה "גדולה מדי", כלשונו.⁵⁴

שנית, הממצאים מצביעים על הבדלים משמעותיים ברמת הסטייה מן השורה וברמת הפגיעה באינטרס הציבורי בין מעשי השחיתות של נבחרי הציבור לבין מעשי השחיתות של פקידים. מרבית מעשי השחיתות של הפקידים היו זיופים והונאות תוך סטייה ברורה מן השורה, וככל הנראה אף פגיעה באינטרס הציבורי; ואילו ברוב מעשי השחיתות של נבחרי הציבור לא נמצאה סטייה מהותית מן השורה ולא ניתן להצביע על נזק ממשי לציבור.

ההבדל, לדעתי, אינו נובע מאיכותם המוסרית הגבוהה יותר של נבחרי הציבור אלא מכך שמרבית הפקידים הם בדרגים נמוכים באופן יחסי ולפיכך השפעתם נוגעת לעניינים שוליים וצדדיים (שוב באופן יחסי); ואילו נבחרי הציבור עוסקים בפרויקטים של בנייה בהיקף עצום בעלי השלכות כלכליות ומרחביות ארוכות טווח. לכן, במקרים רבים החלטותיהם של פקידים זוטרים אינן עומדות לביקורת של גורמים נוספים, וודאי שאינן עומדות בביקורת ציבורית כמו זו המלווה את החלטותיהם של נבחרי הציבור ושל פקידים בכירים. בכל ועדה מקומית יש חברים רבים, ובמקרים רבים החלטות הוועדה אינן סוף פסוק והן זקוקות לאישורם של הוועדה המחוזית ושל יועצים משפטיים, וחשופות להתנגדויות של הציבור ועוד. במילים אחרות, הפער בין נבחרי ציבור לבין פקידים הוא פער מוסדי, ברמת הפיקוח על החלטותיהם, ופער זה מלמד על כוחה של הרגולציה ועל יעילותו של הפיקוח בכל הנוגע לריסון שחיתות.

על הקשיים בביצועם של מעשי שחיתות במסגרת הוועדה המקומית עמד עו"ד יצחק ברוש, לשעבר היועץ המשפטי של עיריית בת-ים, במסגרת עדותו בעניין קינמון, וכפי שסוכם בפסק הדין: "מתן יחס מועדף לפלוני, במסגרת הליכי פעולה של ועדת תכנון, הוא מהלך בלתי-אפשרי. צריך, לשם כך 'קונספירציה כוללת מראש העיר ועד אחרון הפקחים'... אם ראש העיריה חפץ בהענקת הטבה מיוחדת לפלוני, עליו לעשות את הדבר מחוץ למסגרת הפעילות הרגילה של המערכות העירוניות שבהן 'כל אחד צריך לשבת על הזנב של השני כדי שישגרו מעגל'".⁵⁵

גם בשני המקרים הבולטים שהזכרנו לעיל, שבהם ניתן שוחד לנבחר ציבור על מנת שיקבלו החלטות שהשופטים הגדירו "פוגעות באינטרס הציבורי" – עניין אפל והאישום השני בעניין קאסם – ההרשעות היו רק בשל יוזמת השוחד, אך מעשי השחיתות לא יצאו אל הפועל, ככל הנראה בשל הקושי לקדם החלטות מסוג זה במסגרת הרגולציה הקיימת. כיוצא בזה מצאנו בעניין שרון, שבו הדרישה של חבר המועצה לתשלום שוחד לא צלחה והיזם הצליח להעביר בוועדה את היתר חריגות הבנייה הלגיטימי שלו – למרות התנגדותו של חבר המועצה דורש השוחד ובזכות תמיכתם של מרבית חברי הוועדה האחרים.⁵⁶

הממצאים, אם כן, מציגים תמונה מורכבת באשר ליחס שבין שחיתות לבין רגולציה. אולם על אף התמונה המורכבת, נראה שניתן לחלץ מהם כמה תובנות והמלצות כלליות.

ראשית, נראה כי במצב הנוכחי הוספת רגולציה נוספת על הוועדות המקומיות כלל לא תסייע למיגור השחיתות, ומנגד תסרב את ההליכים ואולי אף תגביר את מעשי השחיתות המבקשים להתמודד עם עודף רגולציה. בתחילת דברינו הזכרנו את הדו"ח שהגיש הצוות לבחינת דרכים לחיזוק שלטון החוק וטוהר המידות בשלטון המקומי (בראשות המשנה ליועמ"ש, דינה זילבר). המלצות הדו"ח הן דוגמה למדיניות של העמסת רגולציה ללא הבחנה, כעין חייל היורה בנשק אוטומטי לכל עבר. לדוגמה, ההמלצה המרכזית בדו"ח, בנוגע לוועדות המקומיות לתכנון ובנייה, נוגעת לביזור הסמכויות לוועדות המקומיות, שעליו הורה תיקון 101 לחוק התכנון והבנייה. תיקון זה אפשר לוועדות מקומיות לקבל מעמד של ועדה עצמאית ולהכריע בשאלות תכנוניות רבות ללא אישור הוועדה המחוזית. הצוות אומנם כותב על "החשיבות הרבה בהרחבת עצמאותם של נבחר הציבור המקומיים" אך מדובר במס שפתיים בלבד. בפועל, הצוות טוען כי ביזור הסמכויות "מצמצם את מנגנוני הבקרה של השלטון המרכזי בעניינין ומפחית את הפיקוח המוטל"; ולאור זאת ממליץ הדו"ח לחזק את מעורבותו של היועמ"ש בהחלטה (הנתונה כיום בעיקר בסמכות שר האוצר) המאשרת את עצמאותה של ועדה מקומית, ולהרחיב את האפשרות של היועמ"ש לחוות דעה לא רק בשאלת טוהר המידות אלא גם בשאלות אחרות ובהן "התנהלות מקצועית לקויה או רשלנית" של הוועדה המקומית.⁵⁷

אך האם ההמלצה אפקטיבית למניעת מעשי שחיתות בוועדות המקומיות? נראה שלא. הנחת המוצא של ההמלצה היא שיש צורך בחיזוק הפיקוח של הוועדה המחוזית על הוועדה המקומית כדי למנוע קבלת החלטות לא-תקינות. אך למעשה, כפי שהראינו, במרבית מקרי השחיתות שהתקיימו בוועדות המקומיות נמצא כי מעשי השחיתות לא גרמו לקבלת החלטות לא-ראויות, ולכן הוספת פיקוח של הוועדה המחוזית על תקינות ההחלטות כלל לא הייתה מונעת את מעשי השחיתות. בעניין גלבו, למשל, ראינו כי בית המשפט סירב לבטל את החלטת הוועדה המחוזית, אף

שקיבל את הטענה כי מעשה השחיתות בוועדה המקומית השפיע על קבלת ההחלטה – כיוון שבסופו של דבר ההחלטה הייתה נכונה וראויה.

יתר על כן, כלל לא ברור אילו כלים יש ליועץ המשפטי לממשלה לנתח את התנהלות המקצועית של הוועדות המקומיות ומדוע בכלל יש צורך שהוא ייתן בנושא "ייעוץ" (שברור לכול שהוא מחייב לחלוטין) לשר האוצר ולמנהל התכנון. אין ספק שהמלצה זו, אם תתקבל, תביא לעיכוב הליכי התכנון והבנייה בוועדות המקומיות, שהרי היועץ המשפטי ימנע מוועדות מסוימות לקבל מעמד עצמאי (או לכל הפחות יעכב את קבלתו של מעמד זה) והליכים תכנוניים רבים יידרשו לאישור הוועדה המחוזית. זוהי דוגמה ברורה למצב שבו חוסר חשיבה ובחינה שיטתית מוליד המלצות הפוכות במאה ושמונים מעלות מהנדרש. אדרבה, ייתכן שדווקא חיזוק סמכותן של הוועדות המקומיות – המתאפיינות בפיקוח הדדי המקשה מאוד על ביצוע מעשי שחיתות הפוגעים באינטרס הציבורי – והפחתת נטל הפיקוח עליהן, יוכל לתרום לייעול תחום התכנון והבנייה וממילא גם להפחתת השחיתות.

שנית, באשר לרגולציה מפקחת בתוך העיריות והוועדות המקומיות, נראה שחשוב להבחין בין סוגים שונים של שומרי סף. הדו"ח של הצוות הנזכר לעיל התייחס באופן כללי לחיזוק כלל שומרי הסף בשלטון המקומי והרחיב בעיקר באשר ליועץ המשפטי. אך קשה לראות כיצד חיזוק סמכויותיו של היועץ המשפטי, הממונה בעיקר על תקינותם החוקית של ההליכים, תאפשר למנוע פרשות שחיתות שבהן ההליכים עצמם היו תקינים ורק השוחד היה מנוגד לחוק. מנגד, דווקא חיזוק העצמאות והסמכויות של מבקר הרשות המקומית (הרבה מעבר למומלץ בדו"ח) יוכל לסייע מאוד בהרתעה מביצוע מעשי שחיתות מסוג זה. למבקר סמכויות נרחבות יותר מאשר בחינת חוקיות ההליכים, וכדמות חוקרת יש סיכויים גבוהים יותר שהוא יוכל לחשוף שחיתויות מהסוג הנזכר, כפי שנעשה למשל על ידי מבקר המדינה בעניין גלבו. יתרון נוסף של הצעה זו הוא שהמבקר מבצע את הביקורת לאחר קבלת ההחלטות, ולפיכך חיזוק מעמדו לא יביא לעודף רגולציה שיקשה על המערכת לפעול – כפי שעשוי לקרות לו היועמ"ש יקבל לידי סמכויות נרחבות.

לצד זאת, אחת המסקנות הברורות הנובעות מן הבחינה שערכנו היא כי הנושאים שעליהם מופקד פקיד יחיד הם המועדים ביותר לשחיתות לא-פונקציונלית, שכן הפיקוח עליו מינימלי. במקרים מסוג זה אין ספק שרגולציה נוספת תוכל למנוע שחיתות, אך יש לבחון אותה אל מול חסרונותיה: עיכוב בהליכי התכנון והבנייה הפוגע בתפקוד המערכת ומועד להגביר מעשי שחיתות; וכן עלויות גבוהות של מפקחים נוספים. זוהי למעשה הדילמה שהוצגה בתחילת המאמר על ידי היועמ"ש מנדלבליט: ההתלבטות בין הצורך לשמור על האינטרס הציבורי מפני מעשי שחיתות, לבין הצורך לשמור על יעילות תפקודית של המערכת השלטונית. אני סבור שבמצב זה יש לבחון את היקף הפגיעה באינטרס הציבורי שיצרו מעשי שחיתות, וככל שיימצא שמקרי

השחיתות של פקידי הביאו לפגיעה משמעותית באינטרס הציבורי (למשל, מתן טופס 4 למבנה המסכן את הציבור באופן ממשתי) תתחזק ההצדקה להשית עליהם רגולציה נוספת, גם במחיר עיכוב הליכים.

הרושם הכללי המתקבל מקריאת פסקי הדין⁵⁸ הוא שבמרבית המקרים, מעשי השחיתות של הפקידים הזוטרים לא פגעו באינטרס הציבורי באופן משמעותי, אף שבוצעו תוך סטייה ברורה מן השורה.

אחרית דבר

הנחת היסוד המקובלת בישראל ביחס לשחיתות מתוארת יפה בחזונה של התנועה לטוהר המידות, תנועה חדשה שחרתה על דגלה את המאבק בשחיתות: "שחיתות שלטונית היא פשיעה שאינה מכוונת כלפי קורבן אחד. הקורבן הוא הציבור כולו, בין אם מדובר בקופת הציבור, ובין אם מדובר באינטרס הציבורי במובנו הרחב".⁵⁹ למעשה, הראינו במאמר כי הזיהוי בין שחיתות לבין פגיעה באינטרס הציבורי איננו מובן מאליו. אף שניתן להבין את מקורותיה של תפיסה זו, הנובעת לדעתי מהרתיעה המוסרית המוצדקת ממעשי שחיתות, דומה כי כאשר מבקשים לעסוק בניתוח מדיניות חייבים להשתחרר ממנה ולבחון כל מעשה שחיתות לגופו.

השחרור מתפיסה זו עשוי לסייע לנו להבין את מה שנדמה כאנומליה העומדת בניגוד גמור לדימוי שרכש השלטון המקומי כמוקד של שחיתות שלטונית. כוונתי ליחס האוהד של האזרח הישראלי לרשויות המקומיות ולעומדים בראשן. על אף השם הרע שיצא לו, השלטון המקומי זוכה באופן עקבי לאמון הציבור הרואה בו מערכת שלטונית יעילה. סקר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שבחן את אמון הציבור במוסדות המדינה השונים מצא כי מלבד צה"ל, אזרחי ישראל נותנים את האמון הרב ביותר ברשות המקומית שבה הם מתגוררים – בפרע ניכר מהמפלגות, הכנסת והממשלה, ובעדיפות על המשטרה, מערכת המשפט ומבקר המדינה.⁶⁰ ממצאים דומים למדי עלו גם מ"מדד הדמוקרטיה הישראלית" של המכון הישראלי לדמוקרטיה.⁶¹

תחושות אלו באות לידי ביטוי גם בקלפי. בשנת 2013, למשל, זמן קצר לפני הבחירות לרשויות המקומיות, קבע בג"ץ כי יש להדיח שלושה ראשי ערים – בבת-ים, ברמת-השרון ובנצרת-עילית – משום שהוגשו נגדם כתבי אישום בגין מעורבות במעשי שחיתות. שלושת ראשי הערים הללו נבחרו מחדש בבחירות של שנת 2013 באופן שהפתיע רבים. בעוד גורמים בימין ביקשו לראות בכך "הצבעת אי-אמון" של התושבים בבג"ץ, הרי שבפועל ניתן לתת הסבר פשוט יותר לדברים: תושבים רבים סברו כי גם אם השלושה ביצעו מעשי שחיתות, הרי באופן כללי תפקוד העירייה משביע רצון ולפיכך בחרו בהם שוב. כפי שאמרה תושבת בת-ים לערוץ 2 בנוגע

להאשמות כנגד ראש העיר: "אם הוא משקיע גם בעיר עצמה, זה לא מפריע".⁶² ניתן כמובן לבקר עמדה זו מבחינה מוסרית, ואף לטעון כי יש לה השלכות קשות על תפקודם של נבחרים הציבור, אך קשה להתעלם מנוכחותה הרבה בציבור בישראל. לכן, כאשר התנועה לאיכות השלטון עותרת לבג"ץ בטענה כי יש להדיח את ראשי הערים הללו מיד לאחר שנבחרו כדי למנוע "ריסוק טוטלי של אמון הציבור בנבחריו ומוסדותיו",⁶³ היא לא רק מגחיכה את המושג "אמון הציבור", אלא גם מביעה חוסר הבנה עקרוני של עמדת הבוחר הישראלי.

אין ספק כי השחיתות היא תופעה שמוטל עלינו, כחברה, למגר. היא פסולה מבחינה מוסרית, פוגעת בשוויון בין התושבים והיזמים, ו"מביאה לאובדן כללי של אמון הציבור בפעילותן של מערכות השלטון, ולמתן לגיטימציה לאי-כיבוד החוק מצד האזרחים".⁶⁴ על כן, דומני, אין חולק. השאלה היא כיצד להתמודד עם תופעה זו. כפי שראינו, התגובה השגורה של רבים חותרת להעמיס עוד רגולציה על מערכת הסובלת בין כה וכה ממורכבות בירוקרטית, אך זו אינה בהכרח התרופה הנכונה.

עוד ראינו כי ניסיון לחזק את הרגולציה, ללא חשיבה ובחינה שיטתית וכמובן מבלי לערוך ניתוח מבני של השחיתות, ברי שיוביל לכינון רגולציה באופן לא-אפקטיבי ולפגיעה ניכרת ביעילותה של עבודת השלטון המקומי. אם איננו רוצים שיוקם בעתיד אגף לטיוב רגולציה בשלטון המקומי (כמו האגף שהוקם במשרד ראש הממשלה, לצורך טיוב הרגולציה בממשלה) מומלץ לבחון היטב האם וכיצד הוספת רגולציה תוכל למנוע מעשי שחיתות.

אין כאן פתרונות קסם; אך נראה שדווקא הפחתת רגולציה והפקדת סמכות ועצמאות בידי גופים רבי-משתתפים היוצרים באופן טבעי פיקוח הדדי, תוך כדי חיזוק מוסד הביקורת הפנימית על חשבון מוסד הפיקוח החיצוני, הם המפתח הנכון למזעור אפקטיבי של שחיתות בענף התכנון והבנייה.

-
1. יוצא הדופן הבולט הוא ספרו של דורון נבות, **שחיתות פוליטית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.
 2. נעם גרובר, "שוק הדיור בישראל", בתוך: **דוח מצב המדינה: חברה כלכלה ומדיניות 2014**, עורך: דן בן דוד, ירושלים: מרכז טאוב, 2014, עמ' 87.
 3. צבי לביא, "נתניהו: 50 אלף דירות יאושרו תוך 18 חודשים", *ynet*, 7.3.2011.
 4. ראו: טובה צימוקי, "הוויכוח בין היועמ"ש לשרת המשפטים", **ידיעות אחרונות**, 15.9.2016; נעמי צורף ומשה גורלי, "היועמ"ש: רגולציה עשויה להיות נחוצה ומבורכת למניעת שחיתות", **כלכליסט**, 14.9.2016.
 5. Corinne Sauer, "Regulation and
 6. אמיר וייטמן, "מאולמרט ועד אלון חסן - מדוע השיטה הישראלית מולידה שחיתות?", *nrg*, 31.5.2014.
 7. ראו: IMF, *Corruption: Costs and Mitigating Strategies*, may 2016; Jorge Mongay and Diana A. Filipescu, "Are Corruption and Ease of Doing Business Correlated? An Analysis of 172 Nations", *International Business*, Palgrave Macmillan: UK, 2012, pp. 13-26; Dorsati Madani and Martha Licetti, "Business Regulation, Reform and Corruption", *PREM*, 155 (2010), Notes
 8. Jonathan Hopkin and Andres Rodriguez-

- מחוזית לתכנון ובנייה ואח', עמ' 11. הסוגריים במקור.
23. מבקר המדינה, דוח ביקורת על הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה פתח תקווה: ניגוד עניינים, ירושלים: אייר התשס"ו, עמ' 10-11.
24. ת"פ (פתח-תקווה) 28512-04-12 מדינת ישראל נ' סיני גלבע, עמ' 7.
25. פ' 003093/00 מדינת ישראל נ' איליאסוב גנאדי, גור דין, עמ' 2.
26. שם, עמ' 1.
27. טופס 4, המכונה גם "טופס אישור אכלוס", הוא אישור של הוועדה המקומית הניתן בסיום הבנייה ומעיד כי המבנה בטוח וראוי למגורים ונבנה בהתאם להיתר הבנייה. ללא אישור טופס 4 לא ניתן להחבר מבנה לתשתיות חשמל, מים ועוד.
28. פ' 2834/00 מדינת ישראל נ' שמעון חפץ ואח'.
29. שם, גור דין, עמ' 5.
30. ת"פ 8116-03 מ.י. פרקליטות מחוז ת"א-מיסוי וכלכלה נ' אפל ואח' גור דין, עמ' 7.
31. שם, הכרעת דין, עמ' 173.
32. שם, גור דין, עמ' 7.
33. הכרעת דין, קאסם, עמ' 117.
34. ת"פ 30737-09-10 מדינת ישראל נ' חליל קאסם, הכרעת דין, עמ' 131. נוסף על מקרה זה יש לציין את פרשת הרשעתו של עודד המאירי, ראש עיריית צפת לשעבר, המציגה מקרה מורכב. מחד גיסא, אין ספק כי בתמורה לשוחד שקיבל העניק המאירי (מתוקף תפקידו בוועדה) היתרי בנייה שלא היה מקום לאשרם, וסטה באופן ברור מן השורה. מאידך גיסא, הפרויקט שנבנה היה מרכז קליטה ליוצאי אתיופיה שאף הורחב לאחר סיום כהונתו של המאירי, וייתכן אפוא שבסופו של דבר האינטרס הציבורי רק נתמך מביצוע מעשי השוחד – בייחוד על רקע העובדה שהתביעה ציינה כי לולא השוחד הפרויקט לא היה קם. עם זאת, בשל מיעוט המידע על המשמעות של היתרי הבנייה שניתנו שלא כדין, קשה לגבש עמדה סדורה על פרשה זו (ראו ת"פ 1397-07 מ.י. פרקליטות מחוז הצפון-פלילי נ' המאירי ואח', וכן בערעור).
35. במקרה נוסף, עניין בר, שיער בית המשפט שבמחצית מהמקרים, השוחד היה ביוזמתם של נותני השוחד.
36. בפרשיות שלא נמנו, היוזמה הייתה משותפת לגורם חיצוני ("מאכער"), או שמפירטי פסק הדין קשה להסיק באופן מדויק מי יזם את מעשה השחיתות.
37. נציין כי גם במעשי שחיתות אלו נמצאה מגמה דומה לזו שנמצאה בשאר המקרים, ולפיה מרבית מעשי השחיתות של נבחרי הציבור לא נעשו תוך סטייה מן השורה – בניגוד למעשי השחיתות של הפקידים. כך
- Pose, "Grabbing Hand' or 'Helping Hand'? -corruption and the economic role of the .state", *Governance*, 20.2 (2007), pp. 187-208
9. Simeon Djankov, "The regulation of entry: A survey", *The World Bank Research Observer*, 24.2 (2009), p. 199
10. ככלל, מרבית המקרים האמפיריים הבוחנים את הקשרים שבין שחיתות ותופעות אחרות מתבססים על מדדים של תפיסת שחיתות, ובפרט על מדדי תפיסת השחיתות של ארגון השקיפות הבין-לאומי ושל הבנק העולמי. מדדי תפיסת שחיתות מבוססים בעיקר על חוות דעת של מומחים, פקידות מקצועית ואנשי עסקים לגבי מידת השחיתות במדינות שונות בעולם. לשיטת מחקר זו ישנם יתרונות, אך במסגרתה קשה מאוד להצביע על קשרים סיבתיים שהובילו למעשי שחיתות מסוימים. לעומת זאת, דווקא שיטת מחקר איכותנית שבמסגרתה מנותח מספר קטן של מקרי שחיתות באופן מעמיק, מאפשרת להעמיד תובנות משמעותיות על השאלות שהעלינו, גם אם יש צורך לסייגן בשל קבוצת המגם הקטנה ובשל האלמנטים הסובייקטיביים הכרוכים בה.
11. השימוש במונח "פרשות שחיתות" ולא "פסקי דין" נובע מכך שבחלק מהפרשות, הנאשמים השונים (למשל: נותן השוחד ומקבל השוחד) לא נידונו באותו פסק דין אלא בפסקי דין שונים שניתנו על ידי שופטים שונים. במקרים כאלו אדון בפסקי הדין השונים כפרשת שחיתות אחת.
12. במקרה אחד, פרשת הולילנד, היו רוב הנאשמים והמורשעים נבחרו ציבור, אך הורשעו גם כמה פקידים.
13. במסגרת העבודה הסתמכתי על כלל החומרים המשפטיים הנוגעים לכל פרשה ובכללם: הכרעות דין, גורי דין, ערעורים, ובמקרה של הסדרי טיעון – אף כתבי אישום מתוקנים. על מנת שלא להלאות את הקורא בהפניות מרובות, הפניתי לחומרים המשפטיים המרכזיים של כל פרשה.
14. ע"פ 1877/99 מדינת ישראל נ' חיים בן עטר.
15. ת"פ 61784-01-13 מדינת ישראל נ' בר ואח', הכרעת דין, עמ' 82.
16. ע"פ 4506/15 צבי בר נ' מדינת ישראל, עמ' 8.
17. ת"פ 61784-01-13, הכרעת דין, עמ' 138.
18. סגנו בעירייה שלמה בינשטוק נמצא אשם גם הוא, אך לא הורשע מטעמים פרוצדוראליים.
19. ת"פ 168/95 מדינת ישראל נ' אהוד קינמון ואח', הכרעת דין, עמ' 73.
20. שם, עמ' 50.
21. שם, עמ' 103-105. הסוגריים במקור.
22. עת"מ 1574-07 התנועה למען איכות השלטון נ' ו. ערר

50. שם, גזר דין, עמ' 5.
51. שם, שם. עם זאת, דכנר עצמו לא היה תמים, וככל הנראה יצר את הרושם שבאפשרותו לשלם בעבור קידום הפרויקט, ובכל זאת הדבר נבע מהיכרותו עם המערכת המושחתת.
52. פ' 008091/02, הכרעת דין, עמ' 10.
53. פ' 003093/00 גזר דין, עמ' 1.
54. פ' 001194/01, הכרעת דין, עמ' 24.
55. ת"פ 168/95, הכרעת דין, עמ' 58.
56. נוסף על הטענות שהעלינו כאן, אפשר להצביע על סיבה אפשרית נוספת לפעור בין מעשי השחיתות של הפקידים לאלו של נבחרים הציבור: בעוד החלטות של פקחי הבנייה מתקבלות במסגרת נורמטיבית ברורה (באופן יחסי), כך שקל להגדיר אם פקח סטה מן השורה בהחלטתו ופעל בניגוד לחוק, הרי שהחלטות של ועדת התכנון שבהן יושבים נבחרים הציבור, עוסקות בנושאים שבהם מרחב קבלת החלטות גדול יותר ויש קושי גדול לקבוע אם החלטה מסוימת הייתה סטייה מן השורה ופגעה באינטרס הציבורי; לעיתים קרובות, מדובר בקביעה סובייקטיבית מאוד.
57. הצוות לבחינת דרכים לחיזוק שלטון החוק וטוהר-המידות בשלטון המקומי: דין וחשבון, ירושלים: משרד המשפטים, 2016, עמ' 65.
58. בתי המשפט נמנעים בדרך כלל מלחוות דעה על השלכותיהן של עבירות הבנייה במקרים אלו, כך שקשה לקבוע עמדה ברורה בנושא.
59. חזון התנועה לטוהר המידות (זמין במרשתת).
60. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לתקשורת: לקט נתונים חדש מתוך הסקר החברתי 2015 – אמון הציבור במוסדות, בגופים ובארגונים שונים, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2016, עמ' 4.
61. תמר הרמן ואחרים, מודד הדמוקרטיה הישראלית 2016, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016, עמ' 110.
62. ראו "אחרי בג"ץ: לחיאני, גפסו ורוכברגר נבחרו", **חדשות 2**, 23.10.2013.
63. "ראשי העיר הנאשמים: רק נבחרו ושוב בבג"ץ", *nrg*, 23.10.2013.
64. מתוך חזון התנועה לטוהר המידות (זמין במרשתת).
- ראינו לעיל בעניין גלבוש שהורשע בניגוד עניינים וכך גם עולה מעניין דוד בוסקילה, לשעבר ראש עיריית שדרות, שהודה במסגרת הסדר טיעון כי השתתף בישיבות הוועדה המקומית שבהן התקבלו החלטות שהיטיבו עימו ועם שכניו. בית המשפט קבע כי ההחלטות עצמן היו תקינות כך "שלמעשה הנאשם יכל שלא להשתתף בישיבות הוועדה ואי השתתפותו לא הייתה משנה דבר" (ת"פ 2200/95 מדינת ישראל נ' דוד בוסקילה, עמ' 13).
38. שלוש הפרשות הן: מרבית האישומים בעניין לוסקי (ת"פ 0101-10 פרקליטות מיסוי וכלכלה נ' לוסקי), שני האישומים בעניין דורי (ת"פ 14-01-12044 מדינת ישראל נ' ערן דורי) ואישום 1 בעניין עוזי (פ' 003078/00 מדינת ישראל נ' גל עזרא עוזי).
39. מקרים מסוג זה מתוארים באישום השני בעניין לוסקי ובאישום הראשון בעניין דורי.
40. ע"פ 10-02-203 מ.י. פרקליטות מחוז חיפה-פלילי נ' שרון, עמ' 34.
41. ת"פ 1585-04 מ.י. פרקליטות מחוז חיפה-פלילי נ' שרון, גזר דין, עמ' 3.
42. ת"פ 3576-08 מדינת ישראל נ' עזרא קריגר, הכרעת דין, עמ' 4.
43. פ' 003093/00 גזר דין, עמ' 1.
44. פסקי הדין בפרשה זו עוסקים ברובם בפרשת הולילנד אך מתייחסים בנפרד גם לשתי פרשיות נוספות – פרשת חברת הזרע ופרשת תעשיות מלח – שאינן רלבנטיות לשלטון המקומי, ולפיכך אינני דן בהן.
45. ת"פ 12-01-10291 מדינת ישראל נ' צרני ואח', גזר דין, עמ' 24.
46. שם, עמ' 360.
47. פ' 008091/02 מדינת ישראל נ' שמעון אלגריסי; פ' 040421/01 פרקליטות מחוז ת"א-מיסוי וכלכלה נ' אלגריסי שמעון. באישום נוסף כלפי אלגריסי "קופצים" אנשיו על יום המגיע לדיון בוועדה המקומית ואלגריסי מציע לזום לשתף פעולה עם אחד מהם. נראה כי גם באישום זה ישנם מאפיינים מסוימים של סחיטה.
48. פ' 001194/01, הכרעת דין, עמ' 17.
49. ת"פ 10-10-40276 פרקליטות מחוז מרכז נ' זקסנברג, הכרעת דין, עמ' 7, עמ' 46.

והים איננו מלא

כשמפזרים את ערפל המיתוס וחושפים את תיקוני הנתונים, מגלים שלתחזיות האימה על עליית מפלס פני הים אין בסיס מדעי. קובעי המדיניות מוזמנים לשחיית היכרות במימיה המלוחים של הגיאופיזיקה

זה שני עשורים ויותר שהציבור בישראל, ובעולם כולו, מוצף בהתרעות קולניות על הצפה עתידית של אזורי החוף במהלך המאה הנוכחית. מאחורי התחזיות האפוקליפטיות הללו עומדת תפיסה המקובלת כיום בקרב רבים בקהילה המדעית, בארגונים האזרחיים ובציבור, ולפיה אנו מצויים בעיצומה של התחממות גלובלית חסרת תקדים. התחממות זו נובעת מהצטברותם של "גזי חממה", בעיקר פחמן דו-חמצני, תוצר לוואי של שריפת דלקים המניעים את העידן התעשייתי שלנו; והיא עתידה, כך רגילים לחשוב, להביא לעלייה דרמטית במפלס מי הים – כתוצאה מהמסת קרחונים באנטארקטיקה (הקוטב הדרומי) ובאזור הארקטי (ים הקרח ואזורי היבשת שסביב הקוטב הצפוני), וכתוצאה מהתרחבות נפח מי האוקיינוסים בשל התחממות המים. לפי תפיסה זו, העלייה במפלס פני הים כבר הורגשה במהלך המאה העשרים, והיא צפויה להתעצם פי כמה וכמה אם תימשך מגמת הגידול בשריפת הדלקים, בעקבות התיעוש ההולך וגובר במדינות המתפתחות. עלייה כזו במפלס מי הים, מזהירים מומחים רבים, תביא עד סוף המאה הנוכחית להצפה ולהחרבה של אזורי היישוב השוכנים סמוך לימים ולדלתאות נהר. המסקנה המעשית של תפיסה זו היא כי שומה על ממשלות העולם ליישם תוכניות מדיניות שיגבילו את כמות גזי החממה שבני האדם מייצרים, על מנת למתן את מגמת ההתחממות ואת תרחישי האימה הקשורים בה; וכן לגבש תוכניות שיבטיחו את המוכנות של המדינות לאותם תרחישים ויגנו עליהן מפניהם.

אולם ישנם כאלו, בקרב הקהילה המדעית ומחוצה לה, שאינם שותפים למוסכמות אלה וסבורים כי ככל קביעה מדעית גם הן אמורות לעמוד במבחן המציאות ולהשיב לשאלות שראוי לשאול על אודותיהן. למעשה, על כל אחת מהנחות אלו ניתן וראוי לשאול סדרת שאלות: האומנם כבר כיום ישנה מגמת עלייה במפלס פני הים? האומנם

מיכה קליין הוא פרופסור אמריטוס בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת חיפה. המאמר מבוסס על נייר עמדה והרצאה שעובדו על ידי אלון שלו ממערכת 'השילוח' יחד עם פרופ' קליין.

צפויה בהמשך המסה מסיבית של קרחונים? האומנם המסה כזו תעצים את עליית המפלס? ומילא: האומנם נמצאים אנו בסכנת הצפה בסדר גודל קטסטרופלי כפי שמציגות התחזיות? שאלות אלו (שבחינתן המדויקת מורכבת ביותר) הן רק דוגמה לתהיות הרבות שניתן וראוי לשאול באשר למוסכמות המדעיות העומדות בבסיס תזת העלייה בגובה פני הים.

בניגוד למחלוקות בתחומים מדעיים אחרים, למחקר המדעי בתחום האקלים נודעות השלכות רחבות היקף על חיי הפרט והחברה בכל מדינות העולם; לכן הוא מעניין את כולנו ונוגע בנו. אולם תחום זה הוא מן התחומים המורכבים והסבוכים ביותר, שכן הוא עוסק בתופעות בסדר גודל ענק המושפעות מריבוי גורמים. מסיבה זו, הוא בלתי-נגיש לאדם מן השורה האמור לצעוד עם מסקנותיו לקלפי, וגם לאיש הממשל האמור לעצב מדיניות לאורו. אין זה פלא כי נוח לו לאדם להישען על מה שמדווח לו בתקשורת ובתעמולה של ארגונים אזרחיים ובינלאומיים כקונצנזוס מדעי – במיוחד לאור רמת הסיכון הכרוך לכאורה באי-אימוצן של עמדות אלו.

במאמר זה אני מבקש לעסוק בנושא העלייה במפלס פני הים. מסקנתי היא שאין ראיות מובהקות למגמת עלייה משמעותית במפלס פני הים; וככל שישנה, היא רחוקה מרחק מילין רבים מהנתונים והתחזיות המושמעים חדשים לבקרים. מטרתו במאמר זה כפולה: לקרב את הסוגיה לדעתו של הקורא באופן שיקנה לו יכולת חשיבה וביקורת על שאלת מפלס פני הים, ובאופן כללי על מדעי האקלים באקלים המדעי הנוכחי; וכן להתריע מפני בזבוז המשאבים הפוטנציאלי הנכון לחברה הישראלית בשל אימוץ מדיניות הנגזרת מהנחות בלתי-מבוססות – מבית מדרשם של ארגונים ממשלתיים ואזרחיים שנשבעו אמונים לאמונות רווחות הנדמות כקונצנזוס מדעי.

דור הולך ודור בא

בני האדם משקיעים משאבים רבים בניסיון לחזות את התנהגותו של הטבע, הן לטווח הקצר הן לטווח הארוך, ויכולתם לעשות זאת הולכת ומשתכללת מדי דור. התחזיות האקלימיות לטווח הקצר מסייעות לאדם למגן את עצמו מפני אסונות כבדים, לכלכל את צעדיו ואף לרתום את הטבע לצרכיו. התחזיות לטווח ארוך, מטרתן לסייע למדינות וממשלות לגבש מדיניות רב-תחומית שתבטיח את חוסנה ושגשוגה של החברה העתידית; ולתוכניות הנגזרות ממדיניות זו השלכות רחבות היקף – כלכליות ואזרחיות. בעוד התחזיות לטווח הקצר מתבררות לאלתר – וככל שעובר הזמן, הן מוכיחות את עצמן ואת שיטות המדידה והחישוב שעליהן הן מתבססות – נכונותן של התחזיות לטווח הארוך (והצדקתן של התוכניות המדיניות הנגזרות מהן, על השלכותיהן כבדות המשקל) מתגלה רק בדיעבד, זמן רב לאחר שנהגו התוכניות, בשלב שבו מאוחר מדי לתקן. על כן ראוי לבחון, ולשוב ולבחון, את מידת מהימנותן – עד היכן שהיד משגת.

”אמרו שלפי החישובים אנחנו כרגע מתחת לגובה פני הים”

עצה זו עשויה להישמע טריוויאלית, אולם הניסיון מלמד כי עיתים שהאדם נחפו ומסיק מסקנות (חלקן בעלות משמעות מעשית) שעין שלוה וביקורתית הייתה מבחינה בתפלותן. בתלמוד מסופר כי כאשר ראה האדם הראשון – שלפי המסורת נברא בראש השנה,¹ סמוך ליום השוויון, היום שבו הימים והלילות שווים באורכם – שהימים הולכים ומתקצרים

אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו, וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים. עמד וישב שמונה ימים בתענית ובתפלה. כיון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא, הלך ועשה שמונה ימים טובים, לשנה האחרת עשאן לאלו ולאלו ימים טובים.²

אם כן, האדם הראשון הסיק מסקנה חפוזה וקבע כי בגלל חטאו העולם הולך ונמוג והיום הולך ומתקצר; אך אז הגיע יום היפוך החורף והימים שבו והתארכו. או אז הבין האדם כי הסיק מסקנה חפוזה על פי תקופה קצרה מדי וחגג.³ מתברר כי דרך הסקת המסקנות שחז"ל ייחסו לאדם הראשון נמשכת עד ימינו, כפי שניתן ללמוד מן העבר הקרוב וכפי שאבקש להראות – גם מן ההווה.

במכתב לנשיא ניקסון משנת 1972 כתבו שני גיאולוגים אמריקנים, ג'ורג' ג' קולקה ורוברט ק' מתיוס, את הדברים הבאים:

התדרדרות אקלימית גלובלית, בסדר גודל שטרם ידע האדם המתורבת, הינה אפשרות ממשית ביותר, וייתכן שתארע בקרוב מאוד. התקררות זו היא בשל סיבות טבעיות ודומה לתהליכים שהביאו את עידן הקרח האחרון... הקצב הנוכחי של ההתקררות נדמה מהיר מספיק על מנת להגיע לטמפרטורות קרחוניות בעוד כמאה שנים, אם קצב זה יתמיד. ההשלכות המעשיות שעלולות להיות להתפתחויות אלו... כוללות בין השאר: (1) ירידה משמעותית בתפוקת המזון... (2) תדירות ועוצמה גבוהה יותר של תופעות טבע קיצוניות כגון שיטפונות, סופות שלגים, הכחדת יערות וכיוצא באלו.

במכתבם קראו שני הגיאולוגים לנשיא לכנס את מנהיגי העולם ולפעול על מנת להכין את בני האדם לעידן קרח נוסף הממשמש ובא. המכתב נשלח בעיצומה של המלחמה הקרה, ושולחיו לא שכחו לציין כי המדענים הרוסים כבר חוקרים את העניין. זמן לא-רב לאחר מכן פרסמו שני הגיאולוגים את טענתם במאמר מדעי שהתפרסם באחד מכתבי העת המדעיים המובילים בעולם, ה-Science.⁴

במשך שנות השבעים של המאה הקודמת הלכה והתקבלה התפיסה על אודות התקררות גלובלית ורבים אחזו בה – הגם שנחלקו על היקפה – עד שב-1979 פרסם כתב העת היוקרתי Nature מאמר שקבע כי קיים קונצנזוס עולמי שאנו בתחילתה של תקופה קרה.⁵ קביעה זו, יש לומר, הייתה הפרוזה. אדרבה, באותה תקופה מאמרים מדעיים רבים דיווחו על מגמות מתונות ואפילו הפוכות; אולם בשיח הציבורי זכו

לבכורה התפיסות בדבר התקררות גלובלית והן לוו במסע הפחדה לא מבוטל. עיתונים וכתבי עת פופולריים, כולל כתבי עת איכותיים דוגמת מגזיני "טיים" ו"ניוזוויק", פרסמו כתבות עם כותרות זועקות על עידן הקרח שעתיד להחריב את העולם, וניירות עמדה קראו ליצירת צוותי מחקר שיגבשו תוכניות מדיניות שיקדמו את פני הרעה; חלקם אף תיארו את חלקו של האדם באסון הקרב – זיהום האוויר שגרם.⁶

למותר לציין כי תחזיות אלו הופרכו לחלוטין, ואת מקומן תפסו תחזיות ההפוכות ב-180 מעלות – ובעוד כמה מעלות צלזיוס... בשנים האחרונות יש הסכמה כמעט גורפת על כך שאנו בעיצומה של התחממות גלובלית, וכי עד לתום המאה ה-21 יעלו הטמפרטורות בעולם – בשיעור של 1.1–2.9 מעלות צלזיוס לפי התרחיש הנמוך או בשיעור של 2.4–6.4 מעלות צלזיוס לפי התרחיש הגבוה.⁷ המובילים את הטענה באשר להתחממות הגלובלית והסכנות הסביבתיות שצפויות בגינה הם מדעני "הפאנל הבין-ממשלתי לשינוי האקלים", ה-IPCC, שלוחה של האו"ם שהוקמה בשנת 1990 והחליפה את "הקבוצה המייעצת על גזי חממה", ה-AGGG. באופן דומה לבהלת ההתקררות הגלובלית, אך בעוצמה כפולה ומכופלת, תיאוריית ההתחממות הגלובלית מלווה במסע הפחדה ציבורי בתקשורת ובפרסומים שונים; ומסע זה קיבל רוח גבית חזקה עם מתן פרס נובל לשלום לסגן נשיא ארה"ב לשעבר, אל גור, ול-IPCC, על מלחמתם בהתחממות הגלובלית ועל יצירת הסרט "אמת מטרידה". מסע ההפחדה נוחל הצלחה רבה ונושא פירות ברמה המדינית בדמות קידומן של אג'נדות "ירוקות"; הענקת תקציבי מחקר רבים לחוקרים, מוסדות וארגונים העוסקים בתחום; והשפעה על מהלכי תכנון ומדיניות בתחומים שונים. למסע קידום האג'נדה יש כמובן צד שני: בריאיון שנערך לאחרונה ב"גלובס" עם הפיזיקאי ניר שביב, שהשתכנע בעקבות מחקר כי ההתחממות אינה מעשה ידי אדם, טען שביב כי לסבורים כמותו "קשה יותר לקבל מעניקים, קשה יותר לפרסם בכתבי עת נחשבים, וכשמאמרים כבר מתפרסמים, די מתעלמים מהם". לדבריו, בישראל זה רק "קשה", אולם באירופה ובארצות הברית עמדות כשלו נחשבות לדברי כפירה ממש, ומדענים התומכים בהם נזרקים ממשורותיהם או מנוודים על ידי עמיתיהם.⁸

יחד עם בניית הקונצנזוס סביב ההתחממות הצפויה, באו התחזיות באשר להשלכותיה הקטסטרופליות. בשנת 2005 פרסם ה-IPCC תחזית ולפיה בשנת 2100 יהיו בעולם 50 מיליון פליטים (!) עקב בעיות אקלימיות. פליטים אלו היו אמורים להגיע משולי המדבר עקב מדבור מואץ; מאזורי כפור-עד ("פרמה-פרוסט") בשל הפשרת קרחונים ושלג; ובעיקר – מדלתאות ואזורי חוף מיושבים כתוצאה מעלייה במפלס פני הים. ברם, שנת 2010 עברה ותחזית הפליטים לא התממשה. אותו ארגון שב וכתב ב-2011 כי עד לשנת 2020 יהיו בעולם 50 מיליון פליטי אקלים. נכון למועד כתיבת שורות אלו, בפתחה של שנת 2018, עדיין לא נראה כי תחזית זו הולכת ומתממשת. העלייה הניכרת היחידה שנצפתה בתקופה זו היא עלייתו של מפלס הנתונים והתחזיות.

העלייה במפלס פני הים היא הגורם המרכזי העומד בבסיסן של התחזיות האפוקליפטיות על הצפה של שטחים רבים העתידה ליצור מיליוני "מהגרי אקלים". בעבר היו אנשי ה-IPCC, הנושאים בעולם את דגל ההתחממות הגלובלית ועליית מפלס פני הים, צנועים יותר בקביעותיהם. בדו"ח הראשון שפרסם הארגון בשנת 1990 דווח כי אין עדויות משכנעות להאצה בעליית גובה פני הים במאה העשרים.⁹ לעומת זאת, בדו"ח לשנת 2001 דווח כי העלייה החציונית בגובה פני הים במהלך המאה העשרים – כלומר באותן שנים בדיוק שעליהן דובר בדו"ח הקודם – הייתה בשיעור של 0.7 מ"מ בשנה.¹⁰ בשנים האחרונות כותבים אנשי IPCC על עלייה מדודה בשיעור של 1.5 מ"מ בשנה במהלך אותן שנים עצמן; על עלייה של 3.2 מ"מ בשנה מאז תחילת המאה העשרים ואחת; וחוזים עלייה של מטר במפלס מי הים עד שנת 2100¹¹ – ותחזית זו נחשבת שמרנית בעיני ארגונים אחרים.

כאמור בפתיחה, על פי אסכולה זו העלייה נגרמת בשל שינוי טמפרטורת המים ובשל המסה מסיבית של קרחונים. המסת הקרחונים הצפויה מעלה את התחזית האפוקליפטית של עליית המפלס לשישה מטרים ויותר עד סוף המאה – מה שכמובן יביא למאות מיליוני נפגעים ולנזקים בסדרי גודל בלתי-משוערים.

התחזיות האפוקליפטיות ומסע ההפחדה הציבורי אינם פוסחים על מדינת ישראל; להפך – נדמה כי ארץ-ישראל נבחרה מבין כל הארצות לאתר עלייה לרגל של מי. בשנת 2008 למשל פורסם דו"ח מטעם לשכת המדען הראשי של המשרד להגנת הסביבה ובו דווח כי קצב עליית מפלס פני הים בים התיכון עומד על כ-10 מ"מ מדי שנה, ודבר זה יוביל "לנסיגה של 2–10 מטרים של קו החוף ואובדן של 2 עד 4 קמ"ר חוף כל 10 שנים, נסיגת המצוק החופי והרחבת תחום הסיכון של תשתיות הבנויות עליו ב-40–50 מטרים מזרחה".¹² בשנת 2013 עלתה לרשת מערכת שפותחה באוניברסיטה העברית (במסגרת פרויקט מחקר במימון האיחוד האירופי) ומאפשרת למשתמשים בה לדמות רמות שונות של הצפה לאורך חופי ישראל, ממטר אחד ועד ל-10 מטרים, ולבחון מהן הפגיעות החברתיות והכלכליות הצפויות על פי כל תרחיש. ההשקה לוותה בפרסומים באתרי אינטרנט ובכלי תקשורת מרכזיים.¹³

חודשים ספורים לאחר מכן צוטט בעיתון "כלכליסט" דב רוזן, מנהל המחלקה לגיאולוגיה ימית ותהליכים חופיים מהמכון לחקר ימים ואגמים בחיפה, באומרו כי צפויה עלייה של 50 ס"מ עד לשנת 2040 במפלס פני הים התיכון (כלומר עלייה של כ-2 ס"מ בשנה) ולפחות מטר אחד עד לשנת 2100.¹⁴ בשנת 2015 ראה אור פרסום של הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, "תוכנית ימית לישראל", המתריע אף הוא על עלייה צפויה של 1–1.4 מטר בגובה פני הים התיכון עד שנת 2100.¹⁵

המוסכמה בדבר העלייה בגובה פני הים מחלחלת גם למסדרונות השלטון הישראליים. למשל, בשנת 2004 נחקק חוק שמירת הסביבה החופית הקובע בין היתר איסור על

בנייה במרחק של עד 100 מטרים מקו החוף – בהתאם לתוכנית המתאר האזורית (תמ"א) של חופי הים התיכון משנת 1983; וכן מטיל איסור על בנייה במרחק של עד 300 מטרים מקו החוף ללא אישור מטעם הוועדה לשמירת הסביבה החופית (ולחו"ף). חוק שמירת הסביבה החופית קובע כי לצורך הוראותיו, קו החוף יוגדר "בגובה 0.75 מטר מעל אפס האיזון הארצי".¹⁶ למעשה הייתה זו פשרה שהתקבלה על ידי המחוקק, שכן הוועדה הבינ-משרדית שטיפלה בגיבוש החוק המליצה על קביעת הקו בגובה 1.5 מטרים מעל פני הים, כדי לקדם את פני הרעה בהתאם לתחזיות העלייה בגובה פני הים.¹⁷ כל עלייה במפלס האנכי של פני הים המשוערים מתורגמת למתיחה של רצועת החוף עשרות מטרים מזרחה, ופירוש הדבר אובדן של מאות ואלפי דונמים של שטח ציבורי ופרטי לבנייה.

מאז ועד היום התקבלה שורה של החלטות ממשלה והוקמו כמה וכמה ועדות ממשלתיות שעיקרן היערכות לשינויי אקלים בכלל ולעלייה ניכרת במפלס פני הים בפרט. בדיון בוועדת הכנסת בשנת 2014 דיווחה ד"ר סיניה נתניהו, המדענית הראשית של המשרד להגנת הסביבה, כי "גם בישראל אנחנו רואים עלייה בקצב עליית מפלס פני הים, ומדברים על 12-16 סנטימטרים ב-20 השנה האחרונות או אפילו פחות לדעתי [כלומר כ-1.5 ס"מ בשנה] גם כאן בחופי ישראל. זה אומר הרבה מאוד על איך אנחנו צריכים להיערך מבחינת תשתיות".¹⁸ שורה של גופים עמלים בימים אלו על גיבוש אמצעי מדיניות לאור התחזיות בדבר העלייה הצפויה של מפלס פני הים, ובכללם: גופים ממשלתיים דוגמת "פרויקט מדיניות מרחב ימי ישראל" של מנהל התכנון ו"התוכנית האסטרטגית להיערכות לשינויי אקלים" של המשרד להגנת הסביבה; גופים במימון ממשלתי דוגמת "מרכז הידע הישראלי להיערכות לשינויי אקלים (ICCI)" באוניברסיטת חיפה; וגופים בלתי-ממשלתיים הפועלים בשיתוף פעולה צמוד עם הממשלה דוגמת פרויקט "תוכנית ימית לישראל" בטכניון.

כפי שנראה להלן, תחזיות מבהילות אלה, המוצגות כמדעיות ומעצבות את החלטותיהם של גופי התכנון בעולם ובישראל, הן תחזיות כוזבות. מאז פרסום המודלים של IPCC, הן ביחס לשינויי הטמפרטורה הצפויים הן באשר לעלייה הצפויה בגובה פני הים, עברו כמעט שני עשורים. אומנם זוהי תקופה קצרה כאשר עוסקים בתחזיות אקלימיות, אך יש בה כדי לתת אינדיקציה באשר לאמינות התחזיות. חוקרים שהעמידו את התחזיות במבחן המדידות גילו כי תחזיות המודלים גבוהות מאוד ביחס לתצפיות ולמדידות.

מדוע נכשלו תחזיותיהם של נביאי החורבן האקלימי? כיצד קרה ששלושה דו"חות מטעם אותו גוף, המתייחסים לאותן שנים ומתבססים על אותן מדידות, הציגו נתונים שונים כל כך לגבי מידת העלייה בגובה פני הים? נראה שהפער נובע מכשלים מתודולוגיים לצד הטיית נתונים – הנעשית מתוך רצון להגיע אל תוצאות העולות בקנה אחד עם התזה המקובלת על התחממות גלובלית מעשה ידי אדם. על מנת להבין

את העניין עד תומו, עלינו לפרוס מעט את היריעה בדבר השיטות למדידת מפלס פני הים.

יש רעה אשר ראיתי תחת השמש

מדידת שינויים בגובה פני הים היא אתגר קשה ביותר. באופן כללי, הים אינו נגיש למדידות מדויקות כפי שמתאפשר על היבשה, והוא חשוף לגורמים רבים, קשים למדידה בפני עצמם, העשויים להשפיע על התנהגותו. גורמים אלו עלולים להשפיע גם באופן נקודתי, ובכך להטות את ממצאי המדידות. על מנת להגיע למדידות אמינות, לא כל שכן תחזיות אמינות, יש להכיר ולקחת בחשבון מכלול רב של גורמים מגוונים: גורמים המשפיעים על גובה פני הים עצמו, גורמים המשפיעים על מדידת גובה פני הים, וגורמים ההופכים את עצם המדידה לבלתי-אפשרית ובלתי-אמינה. נפתח בקבוצה האחרונה, שכן היא הרלוונטית ביותר לנושא הראשון שנרצה לטפל בו: מדידת גובה פני הים באמצעות לוויינים.

מאז תחילת המאה העשרים הפכו המדידות הלווייניות, "אלטימטריה לוויינית" בשפה המקצועית, לאמת המידה המקובלת, ועליהן נסמכים הנתונים והתחזיות של ה-IPCC וחבריו. אלא שמדידות אלו סובלות מבעיות מתודולוגיות המעמידות את מהימנותן בספק עצום. בהקשר של תזת ההתחממות הגלובלית הן סובלות מבעיה נוספת: המדידות המתקבלות אינן מניבות כלל ועיקר נתונים המעידים על עלייה במפלס פני הים.

הקושי המרכזי ביכולת למדוד את גובה פני הים באמצעות לוויינים הוא קביעת משטח הייחוס שביחס אליו מודדים. העיקרון העומד מאחורי מדידות לוויין פשוט לכאורה: הלוויין משייט מעל פני כדור הארץ בגובה קבוע, ומעת לעת הוא מודד את המרחק שבינו לבין פני הים; מחסרים את הפער מגובה השיוט ומשווים את התוצאה למפות שבידינו, והרי גובה פני הים ברגע נתון; משווים נתון זה לנתון קודם ומתקבלת מגמת השינוי. אכן, נשמע פשוט; אך למעשה אין ולו שלב אחד פשוט בכל התהליך הזה.

והרי הבעיה: באופן אמיתי איננו יכולים למדוד את גובה פני כדור הארץ בשום מקום. אין צורך להסביר כי גובה שטח היבשה של כדור הארץ אינו אחיד; כדור הארץ רצוף הרים, בקעות, מישורים בגבהים שונים וכיוצא באלו. אם כן, כאשר אנו אומרים שלוויין משייט בגובה 100 ק"מ מעל כדור הארץ, נשאלת השאלה: מעל מה? יש לנו צורך בגובה אפס אשר ביחס אליו נוכל למדוד גבהים, יהיו אלו הרים או תחנות חלל. בשלב זה הקורא עשוי לחשוב כי בעיה זו נפתרה מזמן, שהרי גובה אפס הוא גובה פני הים. ייתכן שכאן נכונה הפתעה לקורא.

ראשית, ישנה בעיה בסיסית והיא שגובה פני הים מופרע באופן תמידי על ידי גורמים משתנים כרוחות, גלים וסערות; כלומר לא ניתן לקבוע את גובה פני הים על ידי

תצפית, אלא רק באמצעות חישוב המתעלם מגורמים אלו ומשער מה היה גובה המים בהינתן השפעות קבועות בלבד. זו הבעיה הקלה. הבעיה הקשה יותר היא העובדה שגובה פני הים אינו אחיד. רובנו רגילים לחשוב על שטח פני הים כעל שטחם של פני המים בכוס המונחת על השיש במטבח; המים חסרי צורה, ומכיוון שכוח הכבידה פועל באופן שווה בכל מקום, הם נמשכים כלפי מטה באופן שווה ומתיישרים בהתאם לכלי שבו הם נמצאים. אך אליבא דאמת, כשם שהיבשה אינה משטח בעל גובה אחיד, גם הים אינו משטח בעל גובה אחיד. מדוע? משום שכדור הארץ אינו ספירה מושלמת ולכידה: במקומות שונים, על פני כדור הארץ ומתחת לקרקעית הים, ישנם ריכוזי מסה שונים, בעלי הרכב כימי שונה וצפיפות שונה. ממילא, כוח הכבידה אינו שווה בכל נקודה על פני הכדור. במקומות שבהם ישנו ריכוז מסה גדול – לדוגמה, במקומות שבהם יש צפיפות חומר מתחת לקרקעית הים או בקרבת יבשת – תהיה התקבצות מסיבית יותר של מים שתתבטא במפלס ים גבוה יותר; ולהפך במקומות שבהם ריכוז מסה נמוך.

בעיה זו מוכרת לאנושות כמאתיים שנה, ואכן במרבית השנים הללו היכולת לחשב את גובה פני הים הייתה מוגבלת ביותר. רק בעשורים האחרונים, באמצעות כלים עדינים המורכבים על גבי ספינות ולוויינים ומסוגלים לחוש שינויים בכוח הכבידה ולמדוד אותם, נוצרה היכולת להפיק משטח ייחוס בעל דיוק רב למדי המראה את גובהו של הים במקומות שונים. משטח זה מתקבל לאחר חישוב גובה פני הים לו היה מושפע מכוח הכבידה וסיבוב כדור הארץ בלבד, ובהתעלם מקיומה של יבשה או גורמים מפריעים אחרים (גלים למשל). משטח זה נקרא בשפה המקצועית "גיאואיד". הפער בין הנקודות הגבוהות ביותר על פני הגיאואיד לבין הנקודות הנמוכות ביותר מגיע לכדי 200 מטרים.¹⁹

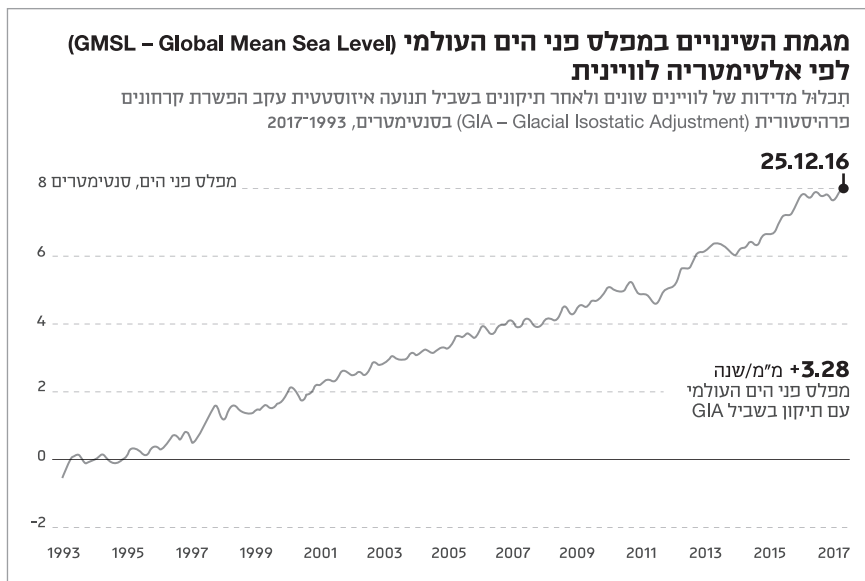
אם כן, בבואנו לקבוע את גובהו של לוויין המשייט בחלל ביחס לכדור הארץ, עדיין נמצאים אנו בבעיה שכן אין לנו גובה אפס. כמשטח ייחוס ללוויינים מחשבים "אליפסואיד" (מלשון אליפסה) – משטח מדומיין המתיחס לכדור הארץ כולו, ים ויבשה, כמשטח אחיד וחלק, כולו באותה גובה; זהו גובה האפס של הלוויין. כדי למדוד את גובה פני הים יש להחסיר מגובהו המדומיין של הלוויין את המרחק שנמדד ממנו אל הים, ואת התוצאה לתקן בהתאם לפער שבין אליפסואיד הייחוס של הלוויין לבין הגיאואיד באותה נקודה – פער שעלול להגיע לכדי עשרות מטרים. אם לא די בזה, יש לקחת בחשבון כי הגיאואיד אינו קבוע אלא משתנה משנה לשנה במקומות שונים בהתאם לשינויים במסת כדור הארץ, ושינויים אלו יכולים להגיע לסדרי הגודל של השינויים המדווחים במדידות.

זה עוד לא הכול. ישנה גם בעיית ההתאמה של שטחי הייחוס למפות המקומיות שבעזרתן מבקשים למדוד את השינוי ביחס שבין גובה פני הים לבין היבשה. גובה האפס המקומי בין מדינות, לעיתים אפילו בין מדינות שכנות, אינו זהה – ואי-

התאמה זו קיימת לעיתים גם בין מקומות שונים בתוך אותה מדינה. מדינות שונות קובעות לעצמן גובה אפס שונה, באופן המקל על החישובים והמדידות הטופוגרפיות המקומיות שלהן. כך לדוגמה גובה אפס במפה הולנדית שונה מזו הבלגית ב-2.34 מטר (!); וגובה פני הים הממוצע במפות ארצות הברית באזורים הנמצאים לחוף האוקיינוס האטלנטי שונה בכ-0.6–0.7 מטר מגובהו באזורים הנמצאים לחוף האוקיינוס השקט.

בשורה התחתונה, בבוא החוקר להשתמש בנתונים המתקבלים ממדידות גובה לווייניות – ועל אחת כמה וכמה בבואו להפיק מהם ממוצע כלל-עולמי – עליו לצלוח מסכת חישובים מורכבת ביותר, הדורשת ממנו התחשבות בגורמים שונים ומשתנים. ניתוח של נתוני לוויינים (שנשלחו לשם מדידת גבהים) מאז 1992 הראה כי במקרים רבים נפלו טעויות קשות במדידות כתוצאה מהקשיים הנ"ל. לדוגמה, באחת הבדיקות בחנו את נתוני גובהם של משרדי חברת Esri בקליפורניה (מחברות המיפוי הגיאוגרפי המובילות בעולם) והתקבל פער של למעלה מ-30 מטר (!) בין גובהם על פי המפות המפורסות, 400 מטר, לבין המדידות הלווייניות הלא-מתוקנות – 368 מטר בלבד.

אם כן, כדי להפיק מידע על עלייה בגובה פני הים באמצעות לוויינים יש לבצע סדרת תיקונים חישוביים במדידות המתקבלות מהם, כאשר סדרי הגודל של התיקונים הם מטרים ואילו מן המדידות אמורים להפיק נתונים ברמת דיוק של מילימטרים. האופן שבאמצעותו יש לחשב את התיקונים הנדרשים, והחשיבות המיוחסת לסוגי חישובים שונים, תלויים מאוד בשיקול דעתו של החוקר. כפי שנראה מיד, זהו המפתח לתופעת העלייה במפלס הנתונים משנה לשנה, כולל בדו"חות המתייחסים אל אותן מדידות

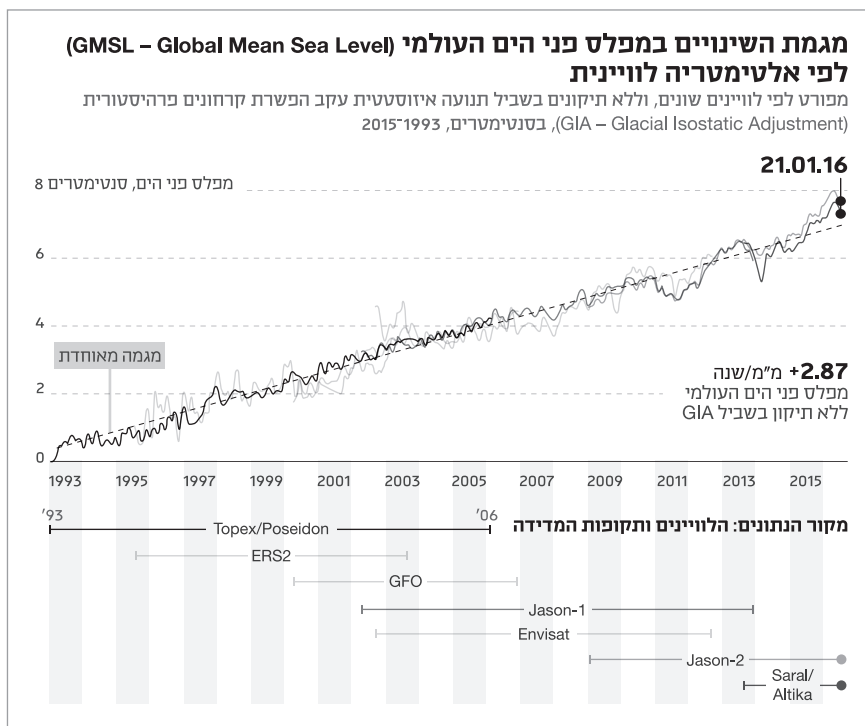

איור 1: העלייה במפלס פני הים על פי תכלול גופים מנטרים שונים, דצמבר 2016

ממש, כמתואר לעיל. מתברר שישנם לא שניים אלא שלושה דברים שעדיף לא לדעת כיצד הם מיוצרים: נקניקיות, חוקים – ונתוני אלטימטריה לוויינית.

בשלהי שנת 2016 הופק מאתר AVISO+ (ארגון העוסק בתיעוד, אימות ותיווך מידע לווייני) הגרף הבא (איור 1), המציג נתונים בנוגע לשינויים בגובה פני הים מאז שנת 1992. ניתן לראות כי בין השנים 1993–2016 נמדדה עלייה של 3.28 מ"מ בשנה.

זוהי אם כן "הנקניקיה"; כעת ננסה להתחקות אחר תהליך הייצור שלה. ראשית, יש לדעת שגרף זה שורטט לאחר תיקון בעבור הרמה איזוסטטית המתרחשת באזורים הצפוניים של כדור הארץ. המונח הגיאולוגי "איזוסטטיקה" משמש לתיאור תופעות כגון שקיעה או הרמה של המעטפת העליונה הנוקשה של כדור הארץ (הליתוספרה), היושבת על מעטפת בעלת מאפיינים צמיגים יותר (אסתנוספרה) – עקב שינויי מסה. אזורים שונים בצפון כדור הארץ נמצאים בתהליך ארוך מאוד של הרמה איזוסטטית עקב הפרשת קרחונים (GIA – Glacial Isostatic Adjustment) שהקטינה באופן ניכר את המסה שלהם; לא מדובר בהפשרת קרחונים נוכחית אלא בתהליכים שנגרמו בשל הפשרה מסיבית של קרחונים לפני כ-20,000 שנה בצפון אמריקה ובאירופה, תהליכים הנמשכים עד היום. אזורים אלו נמצאים עדיין בתהליך "ריבאונד" שבמהלכו מתרחשת הרמה של חלקי יבשה מסוימים ושקיעה של נקודות מסוימות

איור 2: העלייה במפלס פני הים, הלוויינים שעל פיהם חושבה המגמה, ינואר 2016

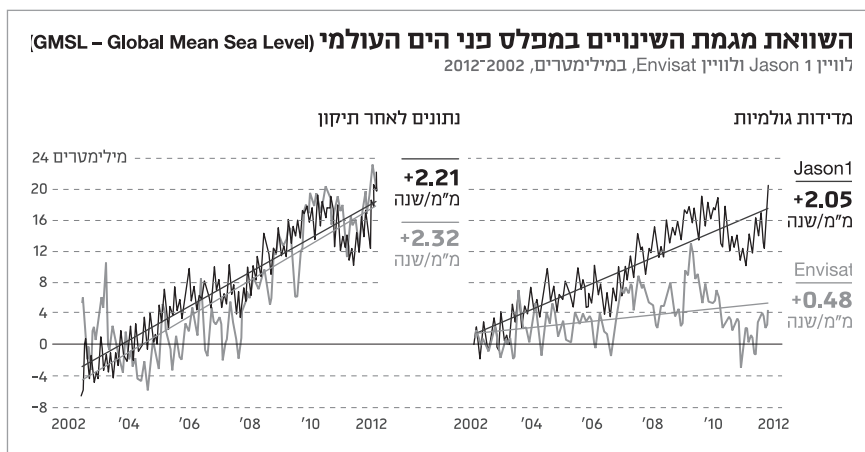
בקרקעית הים ושני התהליכים גורמים לירידה משמעותית במפלס פני הים באזורים המדוברים. אם כן, הגרף דלעיל אינו מציג כמה פני הים עלו בפועל ביחס ליבשה, אלא כמה הם עולים באופן מבודד – בהתעלם מגורמים המנוגדים למגמה.

שנית, המדידות המוצגות בגרף זה לא נמדדו מעולם בפועל, והן אינן אלא איחוד של כמה מדידות מכמה לוויינים שונים, שבעה ליתר דיוק, כפי שניתן לראות באיור 2 שהופק מאותו מקור בראשית אותה שנה (ללא תיקון בעבור GIA).

אם כן, ללא התיקון מצביעים הנתונים על עלייה מדודה של 2.87 מ"מ בשנה – פער של כ-15 אחוזים ביחס לנתונים המופיעים באיור 1. מאיור 2 נראה כי המדידות של כלל הלוויינים, שנערכו על פני שנים שונות בשיטות שונות ובגובהי שיט שונים, נתנו תוצאות זהות, פחות או יותר; אך גם הצבת נתוני כל הלוויינים בגרף אחד אינה הצבת התוצאות האמיתיות שלהם אלא מעין עיבוד, כפי שנראה מיד.

כיוון שיש בידינו גם את הנתונים המקוריים של הלוויינים עצמם, אנחנו יכולים לעמוד מיד על כמה הבחנות חשובות. ראשית, תוצאות שלושת הלוויינים הראשונים השייכים לסוכנות נאס"א האמריקנית: Jason-1, Jason-2 ו-Topex, אכן מתלכדים למגמה אחידה; אך הערכים המוחלטים שהתקבלו בכל אחד מהם היו שונים מאוד.

מרתק במיוחד הוא מה שאירע לנתוני הלוויין הרביעי בגרף שבאיור מס' 2, Envisat, שנשלח לחלל בשנת 2003 למטרות סביבתיות. נתוני הגלם של לוויין זה הראו כי העלייה בפני הים נמוכה בשיעור ניכר מהתוצאה של שילוב שלושת הלוויינים שהוצגה לעיל. לוויין זה מדד בשנים 2004–2012 עלייה ממוצעת של 0.4 מ"מ בשנה – פחות מרבע מהמדידות של Jason-1 (איור 3). הנתונים התפרסמו לאחר תיקון שהתאים אותם לנתוני הלוויין "המחמיר".²⁰

איור 3: נתוני לוויין Envisat בהשוואה ל-Jason-1, לפני תיקון ואחריו.

באותה שנה, שנת 2003, שלחו האמריקנים לוויין נוסף ושמו GRACE, המכונה גם GFO, הלוויין השביעי באיור 2 לעיל, אשר מודד את מסת המים באוקיינוסים. בעזרת הנתונים שאסף, כאמור למטרה אחרת, ניתן לחשב גם את גובה פני הים. התוצאה שהתקבלה מלוויין זה הציגה ירידה בגובה פני הים בשיעור של 0.12 מ"מ בשנה. לעומת זאת, בגרף המאוחד הנתונים תוקנו כך שישקפו עלייה של 1.9 מ"מ בשנה; אך לא ברור על מה מתבסס תיקון זה.²¹

אם כן, המגמה הברורה היחידה שניתן לחלץ מנתוני הלוויינים היא מגמת יישור הקו אל לווייני נאס"א, היחידים שתוצאותיהם מתיישבות, תוך פערים משמעותיים בינם לבין עצמם, עם תזת העלייה. לזאת יש להוסיף את העובדה המדהימה הבאה: על פי נאס"א הדיוק של מדידות הלוויינים הוא בשיעור של 3.3–5 ס"מ. כלומר תחום השגיאה הוא יותר מפי עשרה מהשינוי המדוד – דבר שלכאורה מופרך לחלוטין בכל הנוגע למדידות מדעיות. על פי רוב, הסטנדרט המדעי הפוך: דיוק המדידה צריך להיות גבוה פי עשרה מהפרמטר הנחקר. אין זה פלא שישנם כבר קולות בקהילת המדענים הטוענים כי "בנתוני האלטימטריה הלוויינית יש בעיות קריטיות העושים אותם כמעט בלתי-שמישים לחלוטין".²²

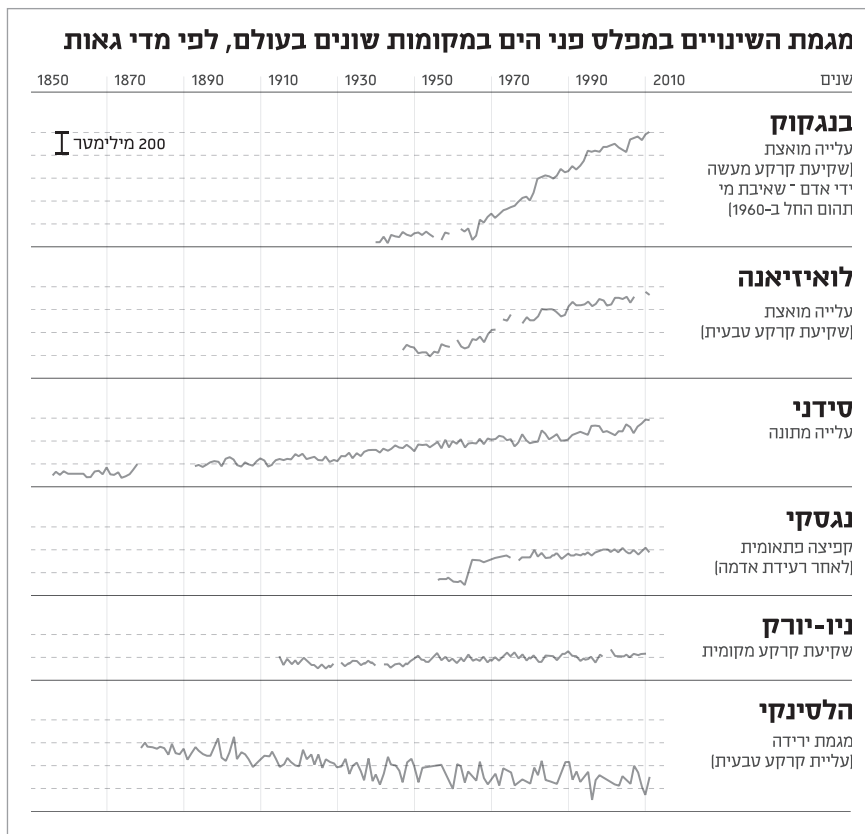
טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל

בניגוד לאלטימטריה הלוויינית, מדידות המתבצעות על פני כדור הארץ מייצגות באופן נאמן יותר את השינוי בגובה פני הים. מדידות אלו כוללות בעיקר את מדי הגאות, אשר מיד נרחיב את הדיבור על אודותיהם, אך גם את עדויות השדה.

עדויות השדה הן המידע הפשוט והברור ביותר לשינוי היחסי שחל בין ים ליבשה במקום נתון. מובן כי עדויות השדה בעולם מעידות רק על מקום התצפית. כך למשל בעבודת שדה שנעשתה בטסמניה בשנת 1841 נחקק על פני צוק בנמל סימן המראה את יחסי הים והיבשה; 158 שנה לאחר מכן, בשנת 1999, חזר חוקר לאותו מקום וצילם את הסימון; הצילום מראה כי גובה פני הים ירד בכ-35 ס"מ.²³

לעומת עדות שדה זו, ניצבת הבאר בחוף דור בישראל המעידה על עליית מפלס של כ-20–30 ס"מ מאז תחילת המאה העשרים. מטייל גרמני שטייל אז בארץ ישראל תיאר כיצד התושבים מנצלים את הבאר לשאיבת מים, מה שאינו אפשרי בימינו כאשר הבאר נמצאת כולה מתחת לפני הים.

עדויות השדה הן מטבען גסות למדי ולוקליות לחלוטין, ולא ניתן להפיק מהן די מידע על מנת לבסס תמונה מדויקת בכל הנוגע לשינויים בגובה פני הים. אולם יש בכוח להמחיש את הנקודה הראשונה שאותה חשוב להבין בהקשר של מדידות מפלס פני הים: כל הנתונים המתפרסמים על שינויים במפלס פני הים מתייחסים לשינוי ממוצע; שינוי זה אינו מדוד אלא מחושב. מדידות במקומות שונים בעולם עשויות להצביע על

איור 4: מדידות שהתקבלו ממדי גאות ברחבי העולם

מגמות שונות, ואף סותרות – וזו אכן התמונה המתקבלת בבירור מהמדידות, ועל כך יורחב בהמשך.

השיטה הוותיקה והאמינה ביותר למדידת גובה פני הים היא מדידה באמצעות מדי גאות, הרושמים את שינויי מפלס הים בעזרת מצוף. המקור לכל נתוני מדי הגאות הוא בנק הנתונים המנוהל על ידי ה-PSMSL (Permanent Service for Mean Sea Level) שמושב בבריטניה ובו מרוכזים כל תוצאות מדי הגאות – הן אלה הפעילים כיום, הן אלה שהיו פעילים בתקופות כלשהן בעבר; סך הכול יש בבנק זה נתונים על כ-2,000 מדי גאות. נוסף על כך ישנו פרויקט GLOSS (Global Sea Level Observing System) המבצע מעקב כלל-עולמי אחר השינויים במפלס הים, וכולל כ-300 תחנות מדידה ובהן גם תחנת חדרה המופעלת על ידי המכון לחקר ימים ואגמים לישראל (תחנה מס' 80). עד שנת 1900 היו מדי הגאות בעיקר בצפון מערב אירופה ובצפון אמריקה; ובמהלך המאה העשרים התרבו מדי הגאות וכיסו בהדרגה את כל יבשות העולם.

כאמור, באזורים שונים בעולם עשויות להתרחש מגמות שונות לחלוטין בגובה פני הים. האיור הבא (איור מס' 4) משווה בין מדידות שנצפו בכמה אזורים בעולם במהלך המאה העשרים. כפי שניתן לראות, במקומות מסוימים, דוגמת ניו-יורק ונגסקי, לאחר קפיצה שהתרחשה בשנות השישים, גובה פני הים סטטי למדי; במקומות אחרים דוגמת בנגקוק ולואיזיאנה נרשמה עלייה ניכרת; ואילו בפינלנד נרשמה ירידה ניכרת.

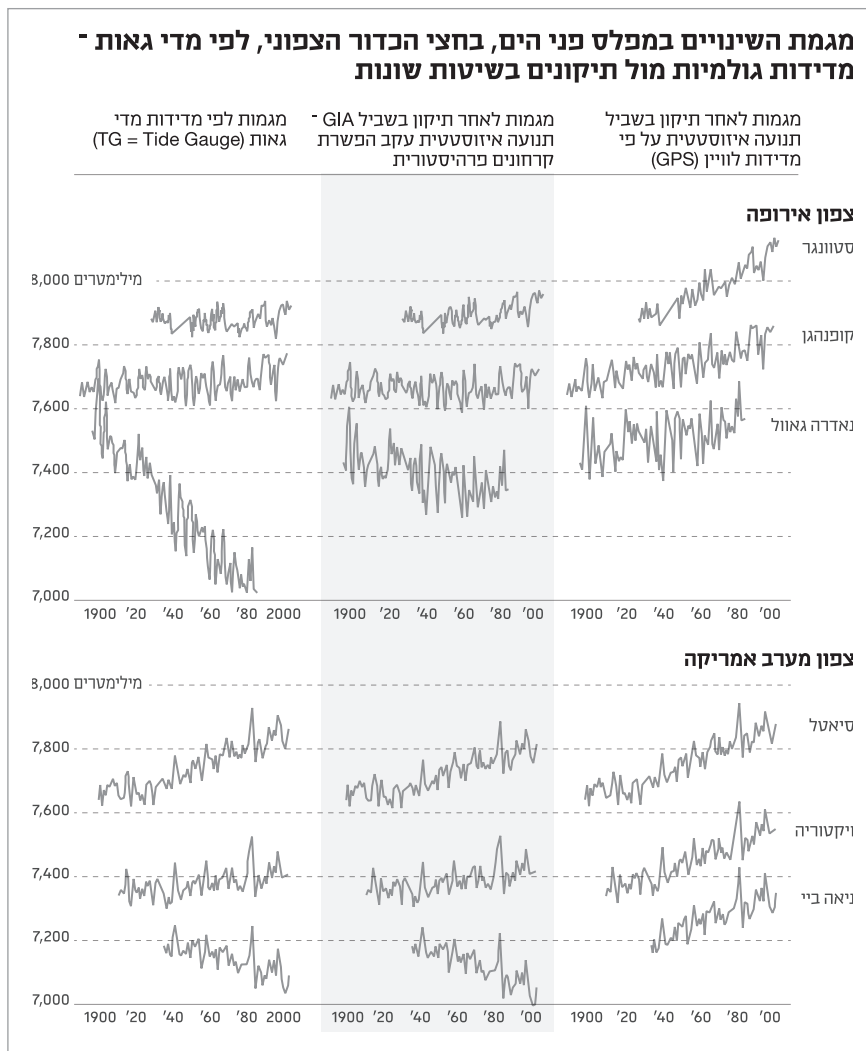
איור זה ממחיש היטב את התועלת המועטה היוצאת מחישוב ממוצעים של שינויים במפלס פני הים וכיצד תרחישים המתבססים עליהם אינם שמישים – שכן לא ניתן ללמוד מהם מה צפוי בפועל במקום מסוים. תכנון מדיניות על בסיס תרחישים שכאלו הוא טעות אסטרטגית ממעלה ראשונה.

אבל לא נפטור בלא-כלום את העניין ונסביר משהו על מדי הגאות. מדי הגאות מעוגנים ביבשה ולכן כל מדידה שלהם היא של תנועה יחסית: מה שנראה כעליית פני הים אפשר שאינו אלא שקיעת היבשה, ולהפך. במזרח ארצות הברית מצויים מדי גאות רבים שרישומם מוצג בספרות המדעית כעדות לעלייה בגובה פני הים; אך יש בספרות המדעית גם מפות רבות המציגות את השקיעה של מזרח ארצות הברית, וכמובן תוצר הרישום של שקיעה כזו זהה לרישום של עליית פני הים. לדוגמה, באיור לעיל תועדה "עלייה" במפלס פני הים בלואיזיאנה הנמצאת באזור שבו מתרחשת, לכל הדעות, שקיעה טבעית של הקרקע היבשתית.

הלסינקי לעומתה נמצאת באזור שבו מתרחשת הרמת קרקע, עקב הפשרת הקרחונים הקדומה שתוארה לעיל, מה שמתבטא במדידות כירידה יחסית של גובה המים. למעשה, כל מדי הגאות בעלי הרקורד הארוך ביותר נמצאים באזורים שעוברים הרמה, עקב הפשרת הקרחון האחרון לפני כ-15,000 שנה, שהשפעתה המדויקת על מפלס פני הים קשה לקביעה. דבר זה מערער מאוד על מהימנות המידע המופק מהן, ולכן בוחרים חלק מן החוקרים להתעלם מהשפעות אלו בבואם לחשב ממוצעים גלובליים של שינויים בגובה פני הים. אולם בעבור אלו הבוחרים שלא להתעלם מהם נוצר מרחב רב לתיקונים חישוביים מהסוג שבו נתקלנו כבר, עד לכדי היפוך הממצאים לחלוטין. התרשים בעמוד הבא מתאר את האופן שבו מדידות בצפון אירופה ואמריקה תוקנו בשיטות שונות, שהניבו תוצאות שונות, כך שיתאימו למגמה הכללית (איור 5).²⁴

דוגמה הראויה לתשומת לב מיוחדת היא בנגקוק, הנקודה שבה נרשמה העלייה המשמעותית ביותר בגובה פני הים. גם במקרה זה מדובר בשקיעה של הקרקע, אך הפעם מדובר בשקיעה מעשה ידי אדם שנגרמה בעקבות שאיבה מסיבית של מי תהום והידחסות הקרקע כתוצאה מבנייה עירונית. מאז סוף שנות השמונים של המאה הקודמת שקעה בנגקוק בקצב של כ-40 מ"מ בשנה, ובהתאם נמדדה עלייה של מטר במפלס פני הים במד הגאות הסמוך לה.

לבסוף, עלינו להפנות את מבטנו לתחנת יפן. לאורך כל השנים, תחנת יפן הראתה

איור 5: מדידות מול נתונים של מדי גאות בחצי הכדור הצפוני

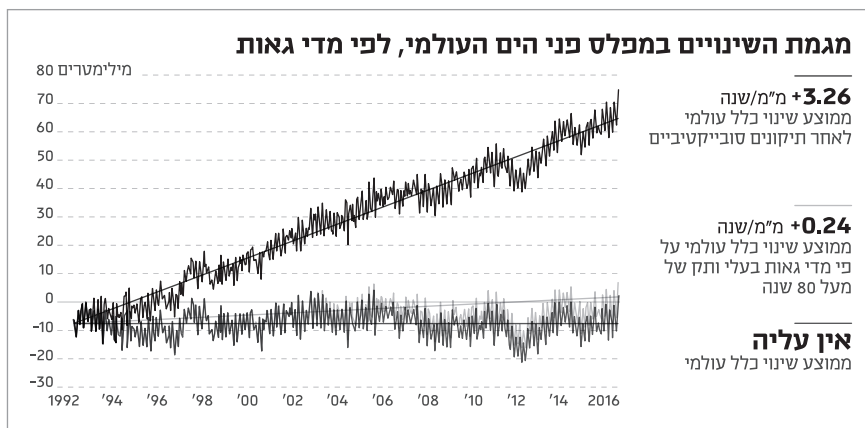
מצב סטטי במפלס פני הים, למעט קפיצה ברישום במהלך שנות השישים. קפיצה זו מתייחסת לרעידה האדמה הגדולה שהתרחשה באלסקה בשנת 1964, והיא מבטאת שינוי שנוצר עקב תזוזת לוחות טקטוניים. תופעה דומה ניתן לראות במדידות של תחנת אלסקה, וכן של סיציליה, שחוותה רעידת אדמה בשנת 1908. ברי שגרף זה אינו יכול לבטא מגמת שינוי כללית בגובה פני הים, אך מי שיפיק ממנו שינוי ממוצע לאורך שנות המדידה יגלה עלייה של כ-4 מ"מ בשנה.

בניגוד לתחנות חצי הכדור הצפוני, שבהן מצויות תנודות חריפות בשל שינויים בקרקע, התמונה העולה ממדי הגאות שבחצי הכדור הדרומי שונה למדי. חצי הכדור

הדרומי סובל ממיעוט מדי גאות ביחס לחצי הכדור הצפוני, אולם נתוני מדי הגאות המצויים בו מצביעים על יציבות יחסית של גובה פני הים.²⁵

קבוצת המחקר של NOAA (National Oceanic and Atmospheric Administration) המתפעלת 159 מדי גאות מיינה את התחנות לפי סביבת הימצאותם הגיאולוגית. לפי נתונה, ארבעים תחנות נמצאות באזורי הרמה מובהקים ולכן מראות ירידה בגובה פני הים; כחמישים תחנות נמצאות באזורי שקיעה ומציגות עלייה בגובה פני הים; וכשישים תחנות שלה נמצאות באזורים יציבים, באופן יחסי, מבחינה גיאולוגית, ומראות עלייה בשיעור של 0-2 מ"מ בשנה – מספר נמוך במידה ניכרת מ-3.25 מ"מ בשנה המופיע בדו"ח של IPCC.

בשנת 2016 ניתחו שני חוקרים, פרקר ואולייר, בעבודה מפורטת, את מגמות העלייה בגובה פני הים בתחנות רבות: תחנות עם רקורד ארוך (יותר משמונים שנה) ותחנות צעירות יותר. הם מצאו כי ללא כל תיקון, קצב העלייה בפני הים הוא 0.24 מ"מ בשנה; ואילו לאחר התיקונים הקצב עומד על 3.25 מ"מ בשנה כפי שדיווח IPCC. על פי המדידות עצמן, קצב העלייה בפועל בגובה פני הים במהלך המאה העשרים ולאחריה, זניח עד לא-קיים.²⁶

איור 6: קצב עלייה עולמי ממוצע בגובה פני הים, לפני ואחרי תיקונים

כעת מובן היטב כיצד ייתכן שבדו"חות שונים של ה-IPCC לאורך השנים הוצגו נתונים שונים באשר לעלייה במפלס פני הים בהתייחס לאותו טווח שנים: זוהי עדות ברורה לעלייה במפלס התיקונים.

ניתן להרחיב עוד רבות על טיבן של המדידות והעלייה במפלס פני הים בעבר ובהווה; והמעוניין יוכל למצוא חומר רב נוסף בספרות המקצועית ובמקורות אחרים. מכל מקום, נדמה שדי במה שתוארנו עד כה כדי להראות כי החד-משמעיות שבה מוצגת העלייה העולמית במפלס פני הים כעובדה מדעית שאין עליה עוררין מטעה. אולם

התחזיות האפוקליפטיות אינן תלויות רק בהתנהגות המים כיום, אלא גם ובעיקר בהתרחשויות עתידיות שיווצרו כתוצאה מההתחממות הגלובלית. התחזית בדבר המסת הקרחונים, שאם תתרחש עלולה להכפיל פי שישה ויותר את העלייה לכאורה במפלס פני הים (על פי התחזיות "המקלות"), נשענת על ההנחה כי המים מתחממים, בשל ההתחממות הגלובלית הכללית, וכי הקרחונים נמצאים כבר כעת בתהליכי המסה שרק ילכו ויואצו עם הימשכותה של מגמת ההתחממות.

נושא ההתחממות הגלובלית כשלעצמו חורג מהיקפו של מאמר זה, ולא נוכל להציג כאן ניתוח מפורט של הבעיות בנתונים הקיימים לגבינו ובשימוש בהם, אך פטור בלא כלום אי אפשר והמעוניין להרחיב יפנה למקורות שבהערות. בקצרה נאמר כי הבעיות והתופעות הקיימות בהקשר הצר של מדידת מפלס פני הים והתחזיות לגבינו מופיעות גם בהקשר הרחב של שאלת ההתחממות.

גם בהקשר של מדידת החום באטמוספירה ישנן בעיות מתודולוגיות המעמידות בספק את ערכם של הנתונים המתפרסמים בנושא. הספרות העולמית העוסקת בשינויי הטמפרטורה עם הזמן נוטה להתייחס ל"טמפרטורה העולמית הממוצעת" או ל"שינויי הטמפרטורה העולמית הממוצעת" אך ערכים אלו – כמו השינויים הממוצעים בגובה פני הים – הם ערכים מחושבים המושפעים משיקול דעתו של עורך החישוב. שיטת מדידת הטמפרטורה גם היא יכולה להביא לקבלת תוצאות שונות: ניתן למדוד טמפרטורה באמצעות תרמומטרים הנמצאים בסוכה מטאורולוגית, בכדור פורח, או להסתייע במדידות מלוויינים. התוצאות המתקבלות בשיטות השונות, והמגמות המתקבלות בהתאם לכך, אינן זהות.²⁷

בעיה קשה נוספת היא שינויים לאורך זמן בתחנות המדידה שעליהן מתבססים הנתונים. ביבשה, תחנות רבות שהיו בשולי האזור הבנוי הפכו עם הזמן לתחנות הנמצאות בתוך אי החום העירוני. בעיה דומה קיימת במדידות המתבצעות על אוניות בים הפתוח. הטמפרטורה נמדדת על גשר הפיקוד, אולם גשר הפיקוד הממוצע בספינות לפני 100 שנה היה נמוך מאוד מגשר הפיקוד באוניות בנות זמננו. בשנים האחרונות, מדענים שונים ובלתי-תלויים מעמידים במבחן "החזוי מול המדוד" את תחזיות ה-IPCC, המתבססות על המשך המגמות שנמצאו בנתונים שגוף זה הפיק ממדידות העבר; ופעם אחר פעם התחזיות מתבררות ככוזבות.²⁸ בינתיים, תצפיות עדכניות של טמפרטורת פני המים מראות עלייה כמעט זניחה בטמפרטורות, שאם תימשך תתבטא בעלייה של 0.23 מעלות עד שנת 2100.²⁹ החישובים הנוגעים להפשרת הקרחונים מראים כי הפשרה של כל קרחוני גרינלנד תגרום לעליית מפלס עולמית של כ-6 מטר; והפשרה של כל קרחוני אנטארקטיקה תביא לעלייה של כ-65 מטר. אולם בינתיים, למרות ההתרעות הרבות, מחקר של נאס"א שפורסם באוקטובר 2015 מראה כי אנטארקטיקה לא מאבדת אלא צוברת קרח בכל שנה בשיעור של 82 ג'יגה טון.³⁰ קרחוני הקוטב הצפוני, לעומתם, הם קרחונים רדודים הצפים במים שכן

הם לא מצטברים על יבשה; ומשום כך כמות המים הצבורה בהם מועטה ותרומתם לעליית פני הים זניחה. בסופו של יום, הן התצפיות הן התחזיות של אסכולת ההתחממות מתבררות כפשוטות למדי – פעם אחר פעם.

יש הבל אשר נעשה על הארץ

מכל האמור לעיל מתקבלות שתי מסקנות: הראשונה היא שיש לשמור על ספקנות בריאה בכל הנוגע למידע המוזרם על ידי אנשי אסכולת ההתחממות, וודאי שאין להיבהל מדיבורים על קונצנזוס מדעי; השנייה, כי בבואנו לדון על מדיניות נכונה בנוגע לאפשרות של עלייה במפלס פני הים בישראל, אין להתבסס על נתונים ותחזיות גלובליות למיניהם, אלא על המידע הנאסף כאן בחופי ישראל.

שני גופים מנטרים את מדי הגאות של ישראל. הגוף האחד הוא המרכז למיפוי ישראל (מפ"י) המפעיל מדי גאות באשקלון, באשדוד, ביפו, ובעבר גם בחיפה. המדידות בארץ ישראל החלו בתקופת המנדט הבריטי: בשנת 1921 נמדד לראשונה המפלס הממוצע של פני הים בעזה; ב-1927 הותקן מד גאות בנמל יפו; ובאוגוסט 1928 הותקן מד נוסף בנמל חיפה. מדי גאות אלה לא פעלו באופן רציף. בשנות השישים הוצבו מדי גאות חדשים: באשדוד ובאילת בשנת 1961, וביוני 1962 בנמל יפו. בראשית שנות השמונים הוצב מד גאות גם באשקלון, ובנובמבר 2004 הועבר לעכו מד הגאות שהיה בחיפה.

המרכז למיפוי ישראל עוקב אחר שינויי המפלס בחופי הים התיכון של ישראל מאז שנת 1958. במהלך תקופה זו מצויים פרקי זמן שבהם המפלס עלה או ירד, אך המגמה הכללית אינה לא מגמת עלייה ולא מגמת ירידה. על פי אתר מפ"י, המדידות מתחילת המאה העשרים ואחת מלמדות על המשך המגמה הקבועה:

בסיסי הנתונים הנמצאים ברשותנו מאפשרים לנו לעקוב אחר שינויים במפלס הים בישראל. מדי המפלס מפוקחים בשיטות פשוטות ואמינות. אנו מקפידים על מעקבי יציבות תקופתיים שנועדו להגביר את אמינות המדידה. כמו כן פיתחנו תכנה מיוחדת וייחודית לעיבוד נתוני מפלס הים. כל זה ועוד מאפשרים לנו לתאר את מפלס הים הרב שנתי בישראל באופן אמין ומדויק. לפי התוצאות הנמצאות בידינו מתחילת המילניום השלישי (2000–2005) מפלס הים התיכון שומר על יציבות. דהיינו, אין שינויים משמעותיים בין מפלס הים הממוצע לשנת 2000, 2001, 2002, ואילך...

בהינתן נתונים אלו, לפלא כי התפיסה לגבי עלייה חסרת תקדים במפלס פני הים בחופי ישראל כה רווחת, כפי שראינו בפתיחת מאמר זה. אלא שכאן אנו מגיעים לגוף השני המפיק נתונים בנוגע לשינויים במפלס פני הים – החברה לחקר ימים ואגמים לישראל (חיא"ל). לחיא"ל תחנה אחת הממוקמת בחדרה (ומאז 2012 תחנה נוספת באשקלון), הנכללת גם בתוכנית הניטור הכלל-עולמית של GLOSS. תחנה זו

מדווחת על מדידות שונות מאוד: בשנת 2004 דווח כי בין השנים 1992–2003 נמדד קצב עלייה ממוצע של 10 מ"מ בשנה;³¹ ואילו בדו"ח משנת 2015 נכתב כי בין השנים 1992–2015 נמדד קצב עלייה ממוצע של כ-5.5 מ"מ בשנה.³² אומנם הסברנו לעיל כי באזורים שונים ייתכנו הבדלי מגמות בשינויים בגובה פני הים, אך פער מקומי שכזה – כך שבנקודה מסוימת ישנה עלייה של 5.5–10 מ"מ בשנה וקילומטרים ספורים מצפון ומדרום לנקודה זו אין כל שינוי בגובה פני הים – לא ייתכן. ואכן, מי שיודע לחפש את הגורמים העשויים להשפיע על מדידות בגובה פני הים, יוכל לספק הסבר פשוט ל"אנומליה" זו, והוא קשור בהבדלים שבין תחנת היא"ל לשאר תחנות המדידה.

תחנת חדרה נבדלת מיתר התחנות בשלשה אופנים: בסוג המכשיר, במיקום ובסביבה. תחנות מפ"י מורכבות ממכשיר מדידה המותקן על גבי מצוף העולה ויורד עם המים, וממוקמות בתוך נמלים. מיקום מדי גאות בתוך נמלים הוא פרקטיקה מקובלת מאוד, שכן נמלים הם אזורים "מושקטים" המוגנים מפני גלים חזקים אשר יוצרים תנודות חזקות וקפיצות במדידות. תחנת היא"ל בחדרה, לעומתם, מורכבת ממד לחץ הנמצא בעומק של כ-18 מטרים מתחת פני הים. הוא אינו זו עם המים אלא עומד קבוע (לכאורה) ומוודד את השתנות המים ביחס אליו: כאשר גובה פני הים עולה, ישנה הצטברות רבה יותר של מים על גביו ומופעל עליו יותר לחץ, והשינויים בלחץ מתורגמים לשינויים בגובה המים. מד זה אינו ממוקם בנמל אלא במרחק 2 ק"מ מהחוף, מקובע ל"דולפין הרתיקה" שבקצה מזח הפחם המשרת את תחנת הכוח של חדרה ואליו מרתקים את אוניות הפחם. הבדלים אלו יוצרים ארבע בעיות המשליכות על המדידות בארבעה אופנים, ונציינם מן הקל אל הכבד.

הראשונה והברורה היא בעיית ה"רעש". המדידות מתבצעות בים הפתוח, באזור החשוף לתנודתיות בשל גלים גבוהים וחזקים. הבעיה השנייה שממנה סובלת סביבת המדידה היא זיהום תרמי. כידוע, העלייה-לכאורה במפלס פני הים קשורה לעלייה בטמפרטורת המים בשל ההתחממות הגלובלית. כפי שראינו, אין כל ראייה כי מי הים מתחממים באופן גלובלי, אך המים שבקרבת תחנת הכוח של חדרה ודאי וודאי מתחממים. תחנת הכוח משתמשת במי הים לצינון התחנה: היא שואבת באופן קבוע מאות אלפי טונות של מי ים קרים, ומשיבה אותם כשהם חמים פי כמה וכמה. מאז החלה התחנה לייצר חשמל, בשנת 1981, עלה ייצור החשמל מ-1,400 מגה-ואט ל-2,600 מגה-ואט, ולכן גם כמויות המים החמים החוזרים לים גדלו לאורך השנים. עובדה זו לבדה עלולה להתבטא בעלייה של 1 ס"מ לפחות בגובה המים.³³

הבעיה השלישית והחמורה, שאפשר שהקורא הערני כבר העלה על דעתו, היא כמובן שקיעה. על מנת לוודא את יציבות דולפין הרתיקה שעליו מותקן מכשיר המדידה, הועמס הדולפין ב-900 טון בטון. במידע המופיע לגבי התחנה במאגר של GLOSS מופיע כי בשנים 1991 ו-1993 בוצעו מדידות לבדיקת האיזון של נקודות הבקרה של הדולפין, והתגלה ביניהן פער של כ-3 מ"מ;³⁴ מדובר אפוא בעדות לשקיעה של 1.5–

3 מ"מ בשנה (תלוי באילו חודשים באותן שנים בוצעה המדידה).³⁵ מחקר שפורסם בשנת 2007 ועסק במיפוי שינויים בקרום כדור הארץ באגן הים התיכון הראה שבאזור חדרה, בין השנים 1993–2001, נמדדה שקיעה של 2.4 מ"מ לשנה.

אם לא די בכל זה, ישנה הבעיה הרביעית והיא שאלת האיוון. את גובה פני הים מודדים כאמור ביחס ליבשה, ולשם כך יש לקבוע ברמת דיוק גבוהה את מיקום מכשיר המדידה ביחס ליבשה. קל לחשב את מיקום מדי הגאות המותקנים על גבי מצופים ביחס ליבשה, שכן הם סמוכים אליה ומעוגנים אל מבנים בנקודת גובה אפס מדוד; אולם המכשיר בתחנת חדרה נמצא במרחק של 2,400 מטר מהחוף ובעומק של 18 מטר בתוך הים, ועל מנת לקבוע את מיקומו המדויק ביחס ליבשה יש למדוד באופן מדויק את מיקומו ביחס לדולפין הרתיקה, את מיקום הדולפין ביחס לקצה המזוח ואת מיקום קצה המזוח ביחס ליבשה. ד"ר דן צ'רני, שחקר את תחנת המדידה בעבור מפ"י, דיווח כי ניסה בכל שיטות המדידה הקיימות לקבע את מיקום המכשיר ביחס לחוף, ורמת הדיוק הטובה ביותר שאליה הצליח להגיע הייתה של כ-10 ס"מ. לדבריו, "לא ברור איך – ואם בכלל – הם העבירו את הגובה ליבשה".³⁶

סיכומו של עניין: תחנת המדידה היחידה שלחופי מדינת ישראל המראה מדידות היכולות להתיישב עם המגמה המבוקשת של אסכולת ההתחממות, מושפעת מגורמים המשליכים באופן חמור על המידע המתקבל ממנה – רעש, זיהום תרמי, שקיעה מהירה וחוסר איוון – באופן המעמיד את מהימנותה בספק חמור. מדיניות תכנון הנשענת על נתוני חיא"ל – ולא על נתונים שנמדדו על ידי מפ"י בשיטות מדויקות יותר – עלולה להביא לבזבוז עצום ומיותר של משאבים וכספי ציבור.

סוף דבר הכול נשמע

הנתונים המתפרסמים חדשות לבקרים בנוגע להתחממות גלובלית בכלל, ולעלייה במפלס פני הים בפרט, רחוקים מלהיות ודאיים כפי שהם מוצגים. במבחן החזוי מול המדוד, כל תחזיותיהם של ה-IPCC וחבריו הצופות עלייה בגובה פני הים הוכחו עד כה ככוזבות; ואין סיבה להאמין שתחזיותיהם האפוקליפטיות תתממשנה בעתיד. בפועל, הטיותיהם של החוקרים המחויבים לתזת ההתחממות מביאה לתיקונים רדיקליים במדידות, באמצעות חישובים מחישובים שונים, בין כשמדובר במדידות לווייניות – הסובלות מבעיות מתודולוגיות שייתכן כי אינן פתורות שכן תחום השגיאה שלהן גבוה בשיעור ניכר מתחום המדידה – בין כשמדובר במדי גאות החשופים לגורמים משפיעים שפעמים שהחוקרים אינם מודעים אליהם, מתעלמים מהם או מפצים עליהם – שוב, בעזרת חישובים בעייתיים. מכל מקום, גובה פני הים הנמדד על ידי מדי גאות הוא המייצג הנאמן יותר של השינוי בכל נקודה ונקודה; לכן בכל תכנון המתייחס למקום מסוים יש לקחת את המדידות המקומיות ולא נתון של "ממוצע עולמי".

הנתונים האמיתיים לגבי שינויים במפלס פני הים העולמי, עד כמה שניתן לדבר על כך, מראים כי במקרה הגרוע אפשר שתימשך עלייה של עד 2 מ"מ בשנה במפלס פני הים, וקצב זה יביא לעלייה של פחות מ-20 ס"מ עד שנת "נבואת אחרית הימים", שנת 2100; אולם קיימת סבירות רבה שהגובה לא עולה ולא יעלה כלל. יש לקוות כי עבודות המתפרסמות לאחרונה בבמות אקדמיות שונות, וכן מאמרים הפונים לשיח הציבורי כגון זה המונח לפניכם, ישחררו את העולם מהמשבר המלאכותי שיצר ה-IPCC ויאפשרו לציבור ולמנהיגיו לקבל החלטות שקולות ומדודות יותר בכל הנוגע לעתיד אזור החוף בישראל.

1. פסיקתא דרב כהנא, כ"ג, א.
2. בבלי, עבודה זרה ח ע"א.
3. יום היפוך החורף נחגג בתרבויות רבות מאז העת העתיקה. כאלו הם: חג הסויאל האינדיאני, חג ההיאילה הפרסי, חג הסאטורנאליה הרומאי וחג הדונג'זי הסיני. יש המשערים כי חגי חורף המקובלים בדתות עכשוויות, כגון חג המולד הנוצרי וחג החנוכה היהודי, הם צאצאיהם של חגי חורף עתיקים.
4. George. J. Gulka and Robert. K. Matthews, "When Will the Present Interglacial End?", *Science*, 178 (1972), pp. 190–202.
5. Peter Collins, "World Climate Conference Turn to the Weather", *Nature*, 278 (1979), p. 4.
6. Thomas C. Peterson et al., "The Myth of the 1970s Global Cooling Scientific Consensus", *Bulletin of the American Meteorological Society*, 89 (2008), pp. 1325–1337.
7. Ipcç Fourth Assessment Report, Geneva: WMO, 2007, p. 749
8. גלי וינרב, "המודען שמתעקש: התחממות גלובלית היא לא באמת בעיה", **גלובס**, 29.12.2017.
9. Ipcç First Assessment Report, Geneva: WMO, 1990, p. 266
10. Ipcç Third Assessment Report, Geneva: WMO, 2001, p. 641
11. Fifth Assessment Report, Geneva: WMO, 2013, pp. 1139–1140 Ipcç
12. עירית גולן-אנגלקו וישעיהו בראור, "היערכות ישראל לשינויי אקלים גלובליים: פרק א' – השלכות שינויי האקלים על ישראל והמלצות ביניים", ירושלים: המשרד להגנת הסביבה, 2008.
13. בילי פרנקל, "עליית מפלס פני הים: האם הבית שלכם בסכנת הצפה?", *ynet*, 21.7.2013.
14. רן אברמסון, "עליית גובה פני הים תעלה לעולם טריליון דולר ב-2050", **כלכליסט**, 2.9.2013.
15. ראו בכתובת <http://msp-israel.net.technion.ac.il/files/2015/11/Israel-Marine-Plan-.pdf>
16. חוק שמירת הסביבה החופית, תשס"ד–2004, סעיף 2.
17. ראו בכתובת http://mapi.gov.il/Heritage/Pages/kav_hachof.aspx. בפועל, בשל קשיים טכניים בחלק מן המקומות נקבע קו החוף בקו גובה 0+1 מ' ואף 0+1.25 מ'.
18. פרוטוקול מס' 48 מיישבת ועדת המדע והטכנולוגיה, יום שלישי, י"ט בסיון תשע"ד (17 ביוני 2014).
19. Rolf. A de By (ed.), *Principles of geographic information systems, 2nd edition, ITC Educational Textbook*, ITC: Enschede, 2001, Chapter 4.2 on spatial referencing
20. Kipp Von Rudolf, *Was nicht passt wird passend gemacht – ESA korrigiert Daten zum Meeresspiegel*, 2012
21. Anny Cazenave et al., "Sea level budget over 2003-2008: A reevaluation from GRACE space gravimetry, satellite altimetry and Argo", *Global and Planetary Change*, 65 (2009), pp.83–88
22. Albert Parker and Cliff D. Ollier, "Coastal planning should be based on proven sea level data", *Ocean & Coastal Management*, 124 (2016), pp. 1–9
23. John L. Daly, "Testing the Waters: A report on sea levels for the greening earth society", 2000 (זמין במרשתת). ראו שם הסבר נרחב על שיטת הסימון ורמת אמינותו.

- ואגמים לישראל, 2016 (זמין במרשתת).
33. בעומק של 30 מטר, במקדם התפשטות שערכו 0.00007 (מעוגל מעלה), ובהפרש טמפרטורה של חמש מעלות, פני המים יעלו בכ"ס מ"מ.
34. זאת על פי המידע לגבי התחנה המופיע במאגר של GLOSS: "Auxiliary benchmarks0012: Land control benchmark (32 28N, 34 53E), on top of water storage tank, H=16.132m, N=34.821m. Height difference from 0012 to 0013 (1991) orthometric diff.=9.945m, ellipsoidal diff.=9.980m; (1993) ellipsoidal diff.=9.983m. Three other precise levelling points in Israel Land Survey Network (0745, 0746 and 4462) are located nearby"
35. למען הסר כל ספק פנה המחבר אל הממונה על תפעול התחנה וביקש את מדידות האיזון מאז שנת 1993. להלן תשובתו שהתקבלה ב-5.4.2016: "נאמר לי כי בעבר התבצעו מספר מדידות לבחינת יציבות דולפין הרתיקה. מדידות אלו הראו שינויים של מספר מילימטרים בין מדידה למדידה, כולן בטווח טעות המדידה, ולא הצביעו על מגמה כלשהיא במיקום הדולפין (שקיעה או הרמה). מדידות המפלס נקבעות ביחס למיצוע אותן המדידות". המדידות עצמן אינן בנמצא, ולא ניתן לבקרו או לעמוד על טיבן באופן חד-משמעי.
36. מתוך התכתבות של ד"ר צ'רני עם מחבר המאמר.
24. Guy Wöppelmann et al., "Rates of sea-level change over the past century in a geocentric reference frame", *Geophysical research letters*, 36 (2009), p. 12
25. "Testing the Waters", Daly,
26. Parker and Ollier, "Coastal planning"
27. Jonathan DuHamel, "NOAA Caught Manipulating Temperature Data – Again", 2017 (זמין במרשתת).
28. U.S. House Committee on Science, Space & Technology 29 Mar 2017 Testimony of John R. Christy Professor of Atmospheric Science, Alabama State Climatologist University of Alabama in Huntsville (זמין במרשתת).
29. על פי Argo Mariene Atlas (<http://www.argo.ucsd.edu/>)
30. H. Jay Zwally et al., "Mass gains of the Antarctic ice sheet exceed losses", *Journal of Glaciology*, 61 (2015), pp. 1019–1036
31. דב רוזן, שינוי מפלס הים ובחינת השלכות על מצב חופי הים התיכון של ישראל, 2004 (זמין במרשתת).
32. ברק חרות ואיל רהב, תכנית הניטור הלאומית של ישראל בים התיכון, דו"ח מדעי ל-2015, חלק I – ניטור שינויי אקלים והמערכת ההידרוגרפית, חקר ימים

מנהיגות ציונית: ההבטחה של המכינות

המכינות הקדם-צבאיות מלוות אותנו כבר שנות דור וממשיכות לגדול. הן פורחות מתוך הצמא לערכים ולמחויבות, מניבות מענה לאתגר הפוסט-ציונות ומצמיחות ניצנים של זהות יהודית חדשה

ביום העצמאות תשע"ו הוענק פרס ישראל למפעל חיים לרב אלי סדן, מייסד מכינת בני דוד בעלי, על הקמת מפעל המכינות הקדם-צבאיות. מפעל זה, שהחל בשנת 1989, מונה כיום יותר מחמישים מכינות מוכרות ומאושרות ע"י משרד הביטחון ומשרד החינוך.

המכינות הראשונות הוקמו בתוך הציונות הדתית, וכעבור זמן לא רב קמו בעקבותיהן מכינות הפונות לציבורים נוספים: בשנת 1997, שמונה שנים לאחר פתיחת המכינה בעלי, הוקמו המכינות החילוניות והמעורבות הראשונות והן התפתחו במהירות. המפעל הוקם על ידי יזמים חינוכיים, ורק בשלב מאוחר יותר, בשנת 2008, הוסדרה פעולתו ב"חוק המכינות הקדם-צבאיות".

מספר בני הנוער המבקשים להירשם למכינות גדל בהתמדה. אף כי מדי שנה נפתחות מכינות נוספות, מתעניינים רבים אינם מוצאים בהן מקום, משום שקצב הגידול אינו מדביק את הביקוש ההולך וגדל. מדובר במפעל חשוב ומעניין, אשר לו השפעה עמוקה וארוכת טווח על צה"ל ועל החברה הישראלית, על תרבותה ועל בניית מנהיגותה העתידית. זו השנה העשירית שבה אני עומד בראש המכינה הקדם-צבאית מיתרים-לכיש, אשר לה שלושה קמפוסים: בקיבוץ בית-גוברין, ביישוב אליאב ובקיבוץ נחל-עוז. במלאת 28 שנה להקמת המכינה הדתית הראשונה ועשרים שנה להקמת המכינות המעורבות והחילוניות, הגיעה השעה להבין את השפעת המפעל הזה על החברה הישראלית ולספר את סיפורו.

ניב מזומן הוא מייסד וראש רשת המכינות "מיתרים-לכיש" ודוקטורנט למחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

המכינות: תמונת מצב

משנת 2008, שבה נחקק חוק המכינות הקדם-צבאיות, חלה עלייה דרמטית במספר תלמידי המכינות. אז למדו בהן כ-1,600 חניכים, והשנה לומדים 4,076 חניכים ב-74 מכינות דתיות, חילוניות ומעורבות, (47 מכינות ו-27 שלוחות שלהן). המכינות פרושות בכל חבלי הארץ, ממיצר ומעיין-ברוך בצפון ועד חצבה ופארן בדרום. אפשר למצוא מכינות בערים במרכז הארץ ובמרחביה, בקיבוצים, במושבים וביישובים ביהודה ושומרון. עיקר הצמיחה במספר החניכים התרחש במכינות "כלליות", כלומר כאלו שאינן מוגדרות לדתיים בלבד, אלא מערבות חילונים ודתיים יחד או מיועדות לאוכלוסייה חילונית. בשנת 2008 היה מספר החניכים במכינות הדתיות ובמכינות הכלליות כמעט זהה: כ-780 חניכים במכינות הכלליות, וכ-760 במכינות הדתיות. מאז אותה שנה נפתחו עוד מכינות חילוניות רבות ומספר החניכים בהן גדל. כיום מספר החניכים במכינות "הכלליות" הוא בערך פי שלושה מזה שבמכינות הדתיות.

המכינות הדתיות הוקמו לראשונה כדי לתת מענה לבני הנוער הציוני-דתי. מייסדי המכינות הדתיות הראשונות זיהו דילמה אצל בני הנוער, אצל בני משפחותיהם ובקהילותיהם: האם להתגייס לשירות מלא ובכך לשאת בנטל הביטחון במלואו, אך לחשוש שמא תוך כדי השירות תאבד הזהות הדתית, או לשרת שירות חלקי בלבד ביחידות של חיילים דתיים. המכינות הדתיות ביקשו לבנות את עולמם הרוחני-הדתי של תלמידיהן כך שיוכלו להשתלב בצה"ל ואחר כך בחברה הישראלית ולהוביל את החברה הדתית לנטילת אחריות לאומית גדולה ועמוקה יותר מבלי לאבד את זהותם. כל מי שנכח בשנים האחרונות ברחבת המסדרים בבית הספר לקצינים של צה"ל בבה"ד 1, או נפגש עם חיילי יחידות לוחמות, מבין שהמכינות הדתיות עמדו במשימתן והצליחו לשלב את בני הנוער של הציונות הדתית בשירות צבאי משמעותי.

מפעל המכינות הכלליות צמח מהשטח מתוך חזון של יזמים חברתיים, שפעלו במקביל מכיוונים שונים.¹ אחד מהם, ארזי אשל, אף נתמנה בהמשך למנהל מינהל חברה ונוער במשרד החינוך. מכינת נחשון ביישוב ניל"י ומכינת בית ישראל בשכונת גילה בירושלים היו שתי המכינות הכלליות הראשונות. בספטמבר 1998 הצטרפו אליהן שלוש מכינות נוספות: מכינת מיצר, מכינת רבין ומכינת גליל עליון. מאז ועד היום מפעל המכינות הכלליות מצוי בצמיחה, ועשרות מכינות נוספו מעבר לחמש הללו. המכינות החילוניות והמעורבות הוקמו כדי למלא כמה מטרות. הזעזוע העמוק אחרי רצח רבין היה אחד המניעים שעוררו את ייסודן. הן ביקשו לצמצם את המתח בין דתיים לחילונים, להעמיק את הסולידריות בחברה הישראלית ולחזק את הזהות הציונית והיהודית בקרב בני נוער חילונים ודתיים, וכן לחזק את המוטיבציה של בני הנוער לשירות צבאי משמעותי וליציאה לפיקוד ולקצונה. אחד הדברים שזירזו את המקימים היה העובדה שצוינה לעיל: האחוזים הגבוהים של בני הנוער מהציונות הדתית אשר השתלבו ביחידות לוחמות וסיימו קורס קצינים. נוצר צורך להגדיל גם

את מספר בני הנוער החילונים בפיקוד ובקצונה.

אם בתחילת הדרך המכינות הוקמו לנוער דתי, ואחר כך, בדיוני הקבוצה המייסדת של המכינות הכלליות עמדה המטרה ליצור מנהיגות של "אליטה משרתת", הנה עם התפתחות מפעל המכינות הופיעה מגמה להרחבת מעגלי האוכלוסיות שמהן מגיעים החניכים למכינות. כך הוקמו מכינות לאוכלוסיות שבעבר היו מגיעות פחות למכינות: מכינות לנוער משכבות חלשות ונוער בסיכון, מכינות לבנות דתיות, מכינות ייעודיות לנוער מהעדה האתיופית או לעולים מחבר-העמים, מכינות לנוער חרדי השואף להתגייס, וכן מכינות הפונות לנוער דרוזי. במכינות משולבים גם בני נוער מחו"ל, או בני יורדים, בין בני הארץ.

לצד המכינות הקדם-צבאיות מתקיימות "מכינות אופק", תוכניות קצרות יותר, שישה חודשים אורכן, המיועדות בעיקר לבני נוער מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית. 18 מכינות אופק פרוסות ברחבי הארץ, ולומדים בהן כיום כ-700 חניכים. זהו חלק מהמאמץ לפתוח את המכינות למגוון אוכלוסיות. מכינות אופק אינן פועלות במסגרת חוק המכינות הקדם-צבאיות והן אינן מתוקצבות על פי מנגנון התקצוב הקבוע בו, אלא באמצעות תקנה תקציבית ייעודית שנקבעה בשנת 2014.

בני הנוער המצטרפים למכינות דוחים את שירותם ומתגייסים לצה"ל כשנה לאחר בני גילם (או חצי שנה, במכינות אופק). בשנה זו הם חוקרים את משמעות היהדות והישראליות בעולמם שלהם באמצעות שיח לימודי המתקיים בבית מדרש חדש-ישן.

הזמן שבו מגיעים הצעירים והצעירות למכינות הוא צומת חשוב בחייהם. הם נמצאים בשלב בהתבגרות שבו יש להם יכולת משלהם לבחון, להעריך ולתת דין וחשבון לעצמם, ולבחור כיווני המשך כחלק מעיצוב דרכם כאנשים בוגרים בחברה. התלמידים במכינות נמצאים בתקופה שכונתה בידי הפסיכואנליטיקאי והתאורטיקן אריק אריקסון "מורטוריום", קרי שמיטת חובות: שלב התפתחותי בסוף ההתבגרות, המתאפיין בנטילת פסק זמן לצורך חיפוש זהות: חובות מעטות בלבד מוטלות עליהם, כדי שיהיה להם החופש להחליט לבסוף מה לאמץ לעולמם שלהם.² זוהי תקופה מעברית, שיש בה ריבוי התנסויות בזהויות שונות ללא מחויבות, אך בד בבד היא גם פתוחה לספיגת "כיוון" – טיפוח מחויבות עמוקה יותר ומשמעותית יותר.

בעידן המדגישי ומחזק את ההתמקדות בפרט וברצונותיו מפתחות המכינות, בין השאר, את נכונותו של הפרט לתרום למען הכלל ולכונן חברת מופת בארץ. תלמידי המכינות הם צעירים וצעירות העוסקים בחיפוש אחר מענה לשאלות הניצבות לפתחה של החברה הישראלית, במטרה לגבש את זהותם האישית ולהעניק עוגנים ערכיים לחייהם. הם עוסקים בשאלות גדולות: מהי אותה חברת מופת? מה יהיו פני היהדות בתקופה הזאת? כן חשוב לצעירים אלה להעלות גם שאלות אינדיבידואליות יותר: מה אני רוצה לעשות עם חיי? מה הם הדברים החשובים לי באמת?

תרומת המכינות לצה"ל ולביטחון הלאומי

החברה הישראלית התוודעה בהיקף רחב למפעל המכינות הקדם-צבאיות דרך הבוגרים שנפלו במערכות ישראל והפכו סמל לגבורה: רועי קליין, עמנואל מורנו, אלירז ואוראל פרץ, נדב מילוא, הדר גולדין, ולצערנו רבים נוספים. אכן, אף שישנן עמדות ודעות שונות בנוגע להשפעת המכינות על צה"ל, אי אפשר להתעלם מהנוכחות הבולטת של בוגריהן, במיוחד ביחידות הקרביות.

אחת המכינות שלנו – לכיש נחל-עוז – הוקמה בעקבות מבצע צוק איתן. קיבוץ נחל-עוז, הצמוד לגדר, נפגע פגיעות קשות במבצע. הקשה בהן הייתה מותו של דניאל טרגרמן, ילד בן ארבע, מפצצת מרגמה שהתפוצצה בקיבוץ. לאחר המבצע בחרו רבות מהמשפחות בקיבוץ לעזוב אותו. התושבים פנו למשרד הביטחון וביקשו שתוקם בקיבוץ מכינה קדם-צבאית. מזכירות הקיבוץ ראתה בהקמת המכינה "פרויקט משנה מציאות", ואכן, כחודשיים וחצי לאחר סיום המבצע הוקמה המכינה שענתה על צורך מוראלי של קיבוץ נחל-עוז ויישובי עוטף עזה לא פחות מכפי שענתה על צורך התיישבותי וביטחוני, אף שקשה להפריד בין השניים.

לאחר מבצע "צוק איתן" נוצר קשר ביני לבין שמחה גולדין אביו של סגן הדר גולדין, שנפל בלחימה במהלך המבצע. שמחה נאבק יחד עם משפחתו להשבת גופת בנו, הנמצאת בידי חמאס. הוא הגיע למכינה שלנו בנחל-עוז שעל גבול רצועת עזה כדי לספר לתלמידי המכינה הצעירים את סיפורו של בנו הדר, שנהרג תוך כדי משימה לאיתור מנהרה ברפיח. לשני הצדדים, שמחה גולדין והתלמידים הצעירים שעמדו לפני גיוס, המפגש היה משמעותי הרבה מעבר למה שנאמר בו.

סיפור זה גם מהווה דוגמה לתרומת המכינות לצה"ל: הדר ז"ל ואחיו התאום צור, שגם הוא לחם באותה גזרה, הם בוגרי המכינה הקדם-צבאית בעלי. סגן איתן פונד, שנזעק לתוך המנהרה לחפש אחריו, וקיבל אחרי המבצע את עיטור המופת על ניסיון חילוץ זה, גם הוא בוגר המכינה. כך גם המח"ט של השניים: אלוף-משנה עופר וינטר. וינטר הוא בן מחזורו של רב-סרן רועי קליין ז"ל, שנהרג במלחמת לבנון השנייה כאשר זינק על רימון יד כדי להגן בגופו על חייליו. בין הנופלים במבצע היה גם רב סמל עודד בן-סירא, שלמד במכינת מיתרים-לכיש בקמפוס שבבית-גוברין ארבע שנים לפני צוק איתן. במודעת אבל שפרסמה מועצת המכינות הקדם-צבאיות לאחר המבצע נכללו שמונה שמות של בוגרי מכינות שנהרגו במהלך הלחימה, שהם שמינית מכלל החיילים שנהרגו אז. מורשת הקרב של צוק איתן נלמדת ומקבלת משמעות אצל החניכים במכינה, בעקבות הבוגרים הרבים שלחמו בו.

ובכן, אין ספק שהמכינות בולטות בנוף הצבאי. הנתונים פשוטים וברורים: שיעור הלוחמים בקרב הבנים בוגרי המכינות הקדם-צבאיות עומד על 81 אחוז, בעוד שיעורם בכלל אוכלוסיית הבנים בצה"ל עומד על כ-40 אחוז בלבד. הם גם מובילים בכל הנוגע

לתפקידי פיקוד בצה"ל: 40 אחוז מבוגרי המכינות יוצאים לקורס מ"כים לעומת 11 אחוז בשאר האוכלוסייה, ו-18 אחוז מבוגרי המכינות יוצאים לקורס קצינים לעומת חמישה אחוזים בלבד בשאר האוכלוסייה. בקרב הבנות הנתונים קיצוניים לטובת בוגרות המכינות הקדם-צבאיות: 23 אחוזים מהבנות שלמדו במכינות קדם-צבאיות יוצאות לקורס קצינות, לעומת כארבעה אחוזים בלבד מקרב כלל המתגייסות. מהנתונים הללו, הלקוחים ממחקר של מרכז המחקר והמידע של הכנסת (שנערך לקראת יום ההצדעה למכינות באוקטובר 2017), אף עולה כי הביקוש הגדול בקרב בני הנוער להצטרף למכינות הקדם-צבאיות נותר ללא מענה. מדי שנה מספרים הולכים וגדלים של בני נוער לא מקבלים אישור לדחיית הגיוס ונאלצים לוותר על המכינה.

בין המכינות הדתיות לחילוניות

בין המכינות השונות ישנם פערים גדולים בהשקפת העולם. ישנן מכינות דתיות, מעורבות וחילוניות; כאלו המחזיקות עמדה פוליטית שמאלית וכאלו המזוהות עם הימין.

סדר היום ברוב המכינות הדתיות דומה במידה רבה לסדר היום בבית מדרש של ישיבה, ומתמקד בלימודי קודש; במכינות המעורבות והחילוניות סדרי הלימוד מגוונים יותר ונוגעים ביהדות, בציונות, בחברה הישראלית ובתחומים נוספים. על אלה נוספים, הן במכינות הדתיות הן בכלליות, הכרת הארץ באמצעות יציאה לטיולים בשטח ופעילויות כגון התנדבות בקהילה, הכנה לצה"ל ופיתוח חיי קבוצה. דרך התכנים והפעילויות לומדים החניכים במכינות על עצמם ועל החברה שהם חיים בה מתוך רצון להעמיק את קשרם לארץ, לציונות וליהדות, כמו גם מתוך רצון לפעול ולתרום לחברה.

קיים דמיון רב בין המכינות במטרות ובדרך להשגתן, אולם ישנם גם פערים מהותיים. כאמור, את המכינות הדתיות הקימו כדי "להגן" על הנוער הדתי ולחזק את עולמו הרוחני לפני הגיוס לצבא. כאשר רעיון זה, של שנת לימוד והכנה, תורגם לציבור החילוני, הוא חולל תנועה רבת משמעות, שעשויה להניע את חידוש החיים היהודיים בציבור הישראלי. עצם הרעיון לדחות בשנה את השירות הצבאי לטובת תוכנית שעיקרה לימוד לשם לימוד, הוא שינוי דרמטי שהתחולל בציבור החילוני. כך כתב לי יוסי ברוך, ראש מכינת מעין-ברוך:

המכינות הכלליות זוכות להערכה רבה בקרב הצעירים ומשפחותיהם, בזכות איכות ועוצמות התהליכים החינוכיים בהן. אין ספק שהמכינות הקד"צ הכלליות הביאו בחובן בשורה חשובה לעולם, משום שאחרת הרעיון שלהן "לא היה תופס", ודאי לא בממדים שכאלו, בקרב ציבור שאיננו מורגל בשילוב צעיריו במסגרות חינוכיות לאחר סיום כיתת י"ב כנהוג מזה שנים בציבור הדתי.

[...] המכינות הכלליות ברובן, בבחירה ועל פי הגדרה, שמו לנגד עיניהן את טיפוח האדם כיצור אינדיבידואלי ערכי מחד גיסא, ואת תיקון החברה הישראלית על כלל מגוריה מאידך גיסא. רוב המכינות הכלליות חרטו על דגלן את אהבת עם ישראל כולו כערך מכונן. חלק משמעותי מנפח הלימוד והעשייה החינוכית שלהן מוקדש להכלת הזולת והשווה, תוך כבוד לבחירתו בזהותו המובדלת והמובחנת. הנחת היסוד המאפיינת את רוב המכינות הללו היא שהחברה הישראלית, עם ישראל והעולם כולו יהיו טובים, ראויים, נכונים, צודקים ומשגשגים יותר ככל שירבו בהם צבעים וגוונים – להבדיל מעולם חד-ממדי, עם ישות סמכותית בלעדית אחת, המכתיבה לכל היקום את האמת שאין בלתי.

מובן שגם במכינות הקד"צ הכלליות, השירות בצה"ל, הפיקוד והקצונה הם ערכים נעלים – אלא שהם חלק מפסיפס הרבה יותר רחב, המכוון אל האדם כאזרח, במכלול ההקשרים שלו, כמו גם להצלחתו לתרום לחברה ולעם ישראל.

אגב דברי ברוך מופיעה ביקורת, אחת מני רבות, המופנות מהצד החילוני אל המכינות הדתיות. זו אינה דוגמה יחידה למתח: לאחרונה עלתה לכותרות מחלוקת אחרת, בעקבות דברי הרב יגאל לוינשטיין מן המכינה בעלי, שתקף באופן שנתפס כפוגעני את מגמת גיוס הנשים לצה"ל והחדרת ערכים פלורליסטיים לצבא, זאת לאחר שעורר סערה קודמת בכינוי הומוסקסואלים "סוטים". אולם דווקא מתוך מקרים אלה ניתן לראות כיצד, על אף המחלוקת הרבות בין תפיסות העולם השונות, המכינות הדתיות והחילוניות אוהזות בחזון משותף. במכתב שפרסמו בעקבות דבריו של לוינשטיין גינו ראשי מכינות קדם-צבאיות ובהם גם ראשי מכינות תורניות את אמירותיו וקראו לו לחזור בו. במכתבם התייחסו ראשי המכינות לשותפות בין דתיים לחילונים: "מפעל המכינות מהווה ביטוי נפלא ליכולתה של הציונות, הדתית והכללית, לקדם יחד שותפות של אמת, איחוד לבבות ואחדות העם, חרף חילוקי הדעות והעמדות בינינו".

כבר תוכנית ההתנתקות ב-2005 הציבה בפני המכינות הדתיות ובוגריהן התמודדות פנימית קשה במיוחד, שכן הם מצאו עצמם נוכח החלטת ממשלה שהצבא צריך לבצע – כאשר הצדקתה הערכית שנויה במחלוקת קשה. חלק מרבני וראשי המכינות הדתיות קראו לסרב פקודה. ראשי המכינות הדתיות והחילוניות התכנסו לדיון ארוך ונוקב שבסופו יצאו בקריאה משותפת השוללת סירוב פקודה, טוענת שפינוי יישובים אינו תפקידו של הצבא וקוראת לא לנקוט אלימות.

דיונים סוערים אלו, לצד אחרים נינוחים יותר, מתקיימים במסגרת "מועצת המכינות", שבשמה המלא נקראת "מועצת המכינות הקדם-צבאיות הציוניות-ישראליות". בעמותה זו חברות כל המכינות המוכרות בידי משרדי הביטחון והחינוך. המועצה רואה את ייחודה בין היתר בכך שהיא אחד הגופים הוולונטריים היחידים בארץ שבו דתיים וחילונים, מימין ומשמאל, שותפים יחד לקידום משימה לאומית, על בסיס ידידות, אמון והדדיות, למרות הפערים הגדולים בהשקפות העולם. השותפות במועצה הינה בחירה של כל מכינה (החוק אינו מחייב לכך). בחירתן של כל המכינות להשתתף

למועצת המכינות מעידה על תשתית עומק יסודית המסבירה את הצלחתו ושגשוגו של המפעל החינוכי. מסיבה זו יש למועצה תמיד שני יושבי ראש – מהצד החילוני ומהצד הדתי-תורני – וכלל ההחלטות מתקבלות מתוך שיח משותף בין חילונים לדתיים. מצב דברים זה מאפשר למכינות הפעילות במועצה לשמור על אוירת אמון וידידות הצולחת גם מבחנים היסטוריים קשים.³

המכינות ואתגר הפוסט-ציונות

הגיוון בעמדות של המכינות השונות, ויכולתן לפעול בשיתוף למרות זאת, הם רקע חיוני לתפקיד העיקרי שממלאות, בעיניי, המכינות ברמה הלאומית וההיסטורית. המכינות השיבו אל הזירה את היומרה למנהיגות, את הקריאה לנטילת אחריות על החברה הישראלית, את היחס המכבד והמשמעותי ליסודות של חיינו כאן – ציונות ויהדות.

המכינות מציגות ומנחילות תפיסת עולם ציונית וממלכתית – ובכך מתמודדות, בין השאר, עם הפוסט-ציונות: אתגר הניצב כבר שנות דור בפני החברה הישראלית. בתנועה הציונית התרוצצו מראשיתה תפיסות מנוגדות כמעט בכל תחום שאפשר להעלות על הדעת. אפשר למצוא את המחלוקות הללו – שפע של חלומות אוטופיים מתנגשים בדבר אופייני של המדינה והחברה – כבר בקונגרסים הציוניים הראשונים, והן נמשכות בשיח ער בשלל במות עד ימינו. ובכל זאת, מטרה משותפת אחת לפחות עמדה במרכז: הקמת מדינה יהודית לעם היהודי. בין הזרמים והגוונים הרבים הייתה, וישנה עדיין, שותפות שהיא גם שותפות גורל וגם שותפות מעשית, שעמה באות הסכמות לפשרה על התממשות מלאה של החלום של כל זרם. אפשר לומר שבתוך הזרמים השונים והחלוקים זה על זה בתנועה הציונית, שררה לפחות מידה מסוימת של הבנה כי ביחסים המתקיימים בין המגזרים השונים ישנן גם השלמה ותלות הדדית.

אך נס היחד שהביא להצלחת הציונות נראה כמתמוסס. ישנו תמיד כוח צנטריפוגלי: הביטחון הנחוש של כל מגזר בצדקתו הבלעדית. עליו נוסף בעידן הזה אובדן האמונה בצדקת דרכה של הציונות מתוך ערעורה של הפוסט-ציונות על הנחות היסוד הציוניות. המכינות מבקשות לתת מענה לשתי המגמות השונות הללו, המתבטאות במציאות הישראלית כגורמים מפוררים. כך לדוגמה, בחוברת שהופצה בבתי הכנסת מתווכח הרב אלי סדן עם אלה המבקשים להסתגר באידיאולוגיה שלהם ושוללים את ההשתלבות בצבא:

יש המצדדים בהתנתקות מן המדינה: מנמקים דעתם בטענה שזוהי התכנסות לצורך הכנת כלים למדינה אידיאלית, ואני שואל: איך מכינים כלים? על ידי לימוד תיאורטי? הרי צריך להיכנס לתוך המערכות הקיימות של הצבא, השב"כ, המוסד והמשטרה, ורק כך נוצרים הכוחות, הכישרונות והיכולות לשמור על ביטחון מדינת ישראל ולפתחה.

[...] תחושת הביחוד היא הפורצת את הקליפות, כי מצד הפנימיות – כולנו יחד! כמובן, זהו תהליך ארוך. מה שחשוב לזכור, שעיקר התהליך תלוי בנו עצמנו, לא בתקשורת ואפילו לא בפוליטיקה, כי אם במה שנשכיל ליצור בתוכנו את מודל החיים שאנו מאמינים בו. הבה נלך כולנו יחד – לקומם את עם ישראל בארצו.⁴

מעבר לקריאה שלא להסתגר ולהתבדל, המכינות פועלות במטרה ליצור רצון חיובי להתחבר לערכי הציונות והיהדות. בעידן שבו נדמה שישנה התפרקות של ערכי הציונות הקלאסיים, הן מבקשות להעמיק את החיבור עם החזון הציוני ועם המסורת היהודית, לפתחם, להעמיקם וליצור בהם חידוש.⁵ כפי שנראה להלן, הן אף מצליחות בכך.

המפעל החינוכי של המכינות אינו מסתכם בהגברת המוטיבציה לשירות בצה"ל. למרות האחוז הגבוה באופן יחסי של בוגרי מכינות הממשיכים לתפקידי פיקוד וקצונה, הרוב הגדול אינו ממשיך לשירות קבע וודאי שלא לשירות קבע ארוך, ורוב בוגרי המכינות משתלבים בכל שדרות החברה. ההשתתפות במכינה מגדילה את הסיכויים לנטילת אחריות חברתית בחייו של הבוגר. הנוער המגיע למכינות מבקש לא להיות עסוק רק בענייניו הפרטיים אלא לשים לב למתרחש סביבו ולקחת אחריות על התהליכים העוברים על החברה ועל המדינה. במכינות מונחלת תפיסת עולם של סולידריות עמוקה עם החברה בישראל, והבנת החשיבות של שותפות בערכים שהיוו בסיס להקמת מדינת ישראל ועודם חיוניים לזהותה של המדינה.

המכינות הדתיות, הוותיקות יותר מהמכינות המעורבות והחילוניות, ייסדו מסלולי המשך של לימודים גבוהים ומודל של חיים בקהילה כדי להצליח להנחיל את הערכים שהן מחנכות להם גם מעבר לאותה תוכנית הכשרה קצרה של שנה או שנה וחצי, המסתיימת עם הגיוס לצבא. מסגרות המשך לאחר הצבא הן גם דרך להגשמת אותם ערכים בחיי היומיום. המכינות הקדם-צבאיות המעורבות והחילוניות ובוגריהן עומדים כיום בפני האתגר של יצירת מעגלי השפעה רחבים ועמוקים יותר, ונענים לו. כך למשל הוקם ארגון 'השומר החדש' בידי שני בוגרי מכינות, יואל זילברמן ואון ריפמן, כדי לסייע לחקלאים ולכלל אזרחי המדינה לחזק את הביטחון האישי באמצעות שמירה, עבודה חקלאית והחזקת השטחים הפתוחים בנגב ובגליל מתוך תפיסת ערכות הדדית ואחריות משותפת; ארגון 'דור לדור' הוקם בידי ניר יששכר ויובל כאהן ממכינת בני ציון כדי לגשר על הנתק בין הדור הצעיר לדור הוותיק, והוא מפעיל מספר רב של צעירים הנמצאים בקשר עם בני הדור הוותיק החיים בגפם ומדווחים על בדידות; הוקם גם ארגון 'לב אחד', המפעיל מתנדבים בומני חירום; מדרשת אלון מפעילה מדרשה לבוגרי צבא בראשות ד"ר מיכה גודמן והרב דני סגל. ישנן יוזמות רבות נוספות הקשורות גם הן להתיישבות, לחינוך וליזמות חברתית ותרבותית.

ואכן, בפתיחה לחוק המכינות הקדם-צבאיות מצוינים כמטרת הפעילות החינוכית גם

השירות הצבאי וגם חינוך למעורבות חברתית אזרחית: "מסגרת חינוכית המיועדת בעיקרה למיועדים לשירות ביטחון וליוצאי צבא, ושמטרתה הכנת החניכים לשירות מלא בצבא הגנה לישראל וחינוך למעורבות חברתית ואזרחית".⁶ בהתאם לכך, משרדי הממשלה המפקחים על פעילות המכינות ומממנים אותה הם משרדי הביטחון והחינוך.

אל מול בסיס משותף זה מתייצבת הפוסט-ציונות, שמשמעותה היא שלילת הלאומיות היהודית בצורתה הנוכחית. תחת הגג של 'פוסט-ציונות' מתקבצים זרמים שונים, גישות תיאורטיות שונות ומתודולוגיות מגוונות, אך המשותף להן הוא הציפייה שמדינת ישראל תהיה משוללת זהות יהודית מובחנת, לרבות זהות יהודית חילונית. הקולות הפוסט-ציוניים קיבלו ומקבלים ביטוי נרחב בציבוריות הישראלית ובזירה הבינלאומית באופנים שונים ונראה שלא ניתן לפטור אותם כקולות שוליים ולא רלוונטיים. כדי להבין את חשיבות החינוך של המכינות, עלינו להבין מעט מול מה אנו עומדים.

*

הפוסט-ציונות נבדלת משיח ההתנגדות לציונות שליווה את התנועה הציונית מראשיתה. היא מובלת ברובה על ידי אנשים שנולדו וגדלו בארץ ויש לה תהודה לא מבוטלת גם במוסדות המדינה. לשיח האקדמי תפקיד חשוב בתהליך זה, שאפשר לסמן כנקודת ציון לתחילתו את שלהי שנות השמונים. בתקופה זו התפתחה אסכולה חדשה בקרב היסטוריונים ישראלים שביקרו את הגישה הרווחת להיסטוריה של הציונות ושל מדינת ישראל והציעו גישה היסטוריוגרפית אחרת. ההיסטוריון בני מוריס⁷ קרא לחבורת החוקרים הזאת "ההיסטוריונים החדשים" – שם שהפך לכינוי של אותה קבוצה. דוגמה לתפיסה הנרטיבית המאפיינת גישה זו אפשר להביא מדברי ברוך קימרלינג ואורי רם:

בדומה לזהויות לאומיות אחרות גם זו הישראלית המציאה מסורת לעצמה, כלומר חיברה נרטיב-על (metanarrative) היסטורי התואם את הגדרת המציאות של האליטה המנהיגה אותה. הסיפור ההיסטורי הזה מורכב כרגיל תוך בררה, התאמה וקידוד (ובמקרים קיצוניים שכתוב ואף סילוף) של חומרים מן העבר ההיסטורי ומן הרפרטואר התרבותי של קבוצת היעד.⁸

אניטה שפירא, מהמבקרות הבולטות של קבוצה זו, מתארת בצורה בהירה בספרה "יהודים חדשים יהודים ישנים" את גישתם של ההיסטוריונים החדשים ואת התפתחות הזרם ה"פוסט ציוני" בכלל:

[...] הם יצאו בהכרזות כי הם כותביה הראשונים של ההיסטוריה האמתית של הקמת המדינה, וכל מה שנכתב לפנייהם בנושא זה לא היה אלא תעמולה ציונית, שנועדה להציג

את מיתוס ההקמה של המדינה באור חיובי [...] עד מהרה התברר שיש לו, לפולמוס, שלוחות החורגות מחוייבת שנת תש"ח, ומתחומי ההיסטוריה בכלל. הדיון התפשט והחלו לעסוק בו סוציולוגים, אנתרופולוגים, אנשי מדעי המדינה, חוקרי המזרח התיכון [...]. באסוציאציה מילולית אל ויכוח אחר שהתנהל באותם הימים בעיתונות הישראלית בנושא הפוסט מודרניזם, כונתה הגישה של אלה אשר אימצו לעצמם גישה ביקורתית עד כדי פסילה של מדינת ישראל ומדיניותה, במושג "פוסט-ציונות".

הוויכוח בין ההיסטוריונים לא נותר, אם כן, בתחומי המחקר ההיסטורי-אקדמי:

הנה כי כן, "פוסט-ציונות" יש לה משמעויות מגוונות, החל מגישה ביקורתית לטיפול שניתן עד כה במחקר הישראלי לפלסטינים, לגורלם כאומה וכפרטים כתוצאה מן המפעל הציוני וכתוצאה מהקמת מדינת ישראל, ואף בתוך מדינת ישראל, וכלה בתביעה לרוויזיה כוללת של הגישה להיסטוריה של הציונות ומדינת ישראל ולסוציולוגיה שלה, שמקורה בשינוי בסיסי של הגישה למפעל הציוני (...) אין הם (= הפוסט-ציונים, י"מ) באים לערער על עצם קיום המדינה, אולם יחסם אליה הוא במקרה הטוב אדיש, במקרה היותר קיצוני – חשדני וביקורתי מראש. הם מבקשים להדגיש את חסרונות הציונות והמדינה, את העולות שגרמו לאחרים ואת האלטרנטיבות ההיסטוריות, שהגשמת הציונות אולי מנערת את התממשותן. לגבי אחדים מהם, ביקורת העבר וההווה היא נקודת מוצא לפרוגרמה פוליטית התובעת את שינוי אופייה של מדינת ישראל בעתיד: ויתור על המרכיב האידיאולוגי הציוני שלה והפיכתה למדינה חילונית דמוקרטית ללא אופי לאומי מיוחד, כלומר ויתור על אופייה של ישראל כמדינת היהודים.¹⁰

הזירה העיקרית של הרעיונות הפוסט-ציוניים הייתה באוניברסיטאות, אבל התפיסות הללו חלחלו במידה רבה גם לתקשורת ולציבוריות הישראלית. דני גוטוויין כתב כבר לפני יותר מחמש-עשרה שנה על המקום המרכזי שניתן לרעיונות הפוסט-ציוניים במדינה ובזירה הציבורית:

עיתון הארץ, המהווה את הבמה הבלתי רשמית של האליטה העסקית, הפוליטית, האקדמית והמקצועית בישראל, מילא תפקיד מוביל בחשיפתם ובהפצתם המהירה של הרעיונות הפוסט-ציוניים. מדוריו השונים של העיתון הפכו לבמה לפולמוסים מתמשכים סביב הביקורת הפוסט-ציונית, שבהם נטלו חלק דמויות מרכזיות מן האקדמיה, ההגות, החינוך והפוליטיקה. העניין שעורר הארץ ברעיונות הפוסט-ציוניים הקרין גם על אמצעי תקשורת אחרים, מן הטלוויזיה דרך עיתוני הערב ועד למקומונים, שהציבו את הפוסט-ציונות כמוקד הדיון התרבותי והפוליטי. וכך, מעבר למתן במה לטיעוניה, הבטיח מעמדו של הארץ בעולם התקשורת הישראלי לפוסט-ציונות לא רק חשיפה מרבית אלא גם אצטלה של חשיבות, מכובדות ולגיטימציה, שסייעו לה לחדור במהירות למרכז התודעה הציבורית.¹¹

המציאות התרבותית מחייבת אפוא את המכינות להתמודד עם רעיונות דומיננטיים המערערים על האידיאולוגיה הציונית ועל מורשתה. ערכים שהיו כמעט מובנים

מאליהם בנוגע לציונות ולמדינה כבר אינם בהכרח כאלה, ולכן מבקשים הצעירים והצעירות המגיעים למכינות לבררם ולחזקם בתוך עולמם. רובם הגדול אינו מכיר את הדיון האינטלקטואלי המתחולל באקדמיה. הם לא שמעו על "הסוציולוגים הביקורתיים" ולא על "ההיסטוריונים החדשים", אך הם חשים צורך לערוך בירור אידיאולוגי וערכי שיחזק את תפיסת עולמם. הם מוצאים לנחון להעשיר את עולמם הרוחני-ציוני באמצעות הכרת הציונות, רעיונותיה, תולדותיה ומשמעויותיה העכשוויות. הם יודעים לנסח את הצורך הזה כשהם מועמדים למכינה, כתלמידי תיכון בכיתה י"ב, ומצפים לעבור בה תהליך שבו לימודיהם על אודות מדינת ישראל, הציונות והחברה הישראלית יהיו לא רק לשם רכישת ידע אלא גם יהוו חלק מביסוס זהותם האישית וייתנו מענה שיעזור להם לגבש את השקפת עולמם.

העניין מועצם לנוכח העובדה שמדובר בנוער לפני גיוס, על פי רוב ליחידות קרביות. המוטיבציה לשירות קרבי נובעת בדרך כלל מתודעה היסטורית ציונית-יהודית ומתחושת שייכות עמוקה לזהות הלאומית הזאת, תחושה שיש בה שותפות גורל היסטורית והיא צופה פני עתיד. לא חסרים חיילים ומפקדים המדברים על התחושה הזאת, המניעה אותם במהלך שירותם הצבאי. ההקרבה הכרוכה בשירות הצבאי דורשת תחושת שייכות עמוקה, מעין זו שבוטאה בידי נתן אלתרמן בבית האחרון של "שיר בוקר":

אם קשה היא הדרך ובוגדת,
אם גם לא אחד יפל חלל,
עד עולם נאהב אותך, מולדת,
אנו לך בקרב ובעמל!

לזהות הלאומית, לזיכרון הקולקטיבי, לתודעה ההיסטורית ולאמונה בצדקת הדרך חשיבות רבה ואף קריטית לחוסנם של החיילים, וממילא לחוסן הלאומי של ישראל. תפיסה המשבצת את הנרטיב הציוני בתוך מארג של נרטיבים שונים, ומאמינה שזהות לאומית היא תוצר של הבניה חברתית, אין בה כדי להביא אדם להתגייס ולסכן את חייו. אם זהות היהודית-ציונית היא הבניה חברתית, כי אז היא גם ניתנת לפירוק. יתרה מכך, אם הציונות מוצגת בידי הפוסט-ציונות כתופעה שלידתה בחטא ואין לה הצדקה, או כתפיסה שעבר זמנה ועתידה מאחוריה, מובן כי הדבר מוליד חוסר מוטיבציה ובמקרים מסוימים גם סירוב לשרת בצבא, בוודאי בשירות קרבי.

ההתמודדות של המכינות עם המגמות הפוסט-ציוניות מתבטאת בראש ובראשונה בתוכנית הלימודים בתחומי הציונות והיהדות. הלימוד לא נועד רק להנחיל ידע אקדמי, אלא ליצור בקרב התלמידים הזדהות עם מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

אליעזר שְׁבִיד, גם הוא מבקר חריף של הפוסט-ציונות, הקדיש את ספרו "הציונות

שאחרי הציונות¹² למתקפה הפוסט-ציונית לגווניה. שביד סותר את הטענה החברתית-פוליטית העיקרית הנובעת מהפוסט-ציונות: התביעה להפוך את מדינת ישראל ממדינת לאום יהודית-דמוקרטית למדינת כל אזרחיה בטענה שזהותה היהודית של המדינה היא אנטי-דמוקרטית. כנגד זה מציג שביד את ההשלמה בין יהדות לדמוקרטיה ומשרטט את המאפיינים היהודיים והציוניים של מדינת ישראל. ברבים ממחקריו הוא עוקב אחר הזיקה הייחודית של עם ישראל לארצו מבחינת זהותו הייעודית כעם ומסביר מדוע הייתה השיבה לארץ ישראל הדרך היחידה להשתקמות העם היהודי בזמן החדש בלי לבגוד בזהותו.

לא במקרה, כתביו והגותו של שביד פופולריים במכינות קדם-צבאיות רבות. בספרו "נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש", שיצא לפני כחמש שנים, רואה שביד בוויכוח בין הדוגלים בהמשך הגשמת הציונות כתנועה לאומית מודרנית לבין הדוגלים בפוסט-ציונות ויכוח עתיק בתולדות ישראל, הלוּבש ופושט צורה:

האתגרים משתנים, התנאים מתחלפים, הבעיות מוגדרות בהתאם וכלי החשיבה מתחדשים, אבל זהו בכל זאת אותו הוויכוח בין התנועות ששואפות להמשיך בדרך הגשמת ייעודו המוסרי-רוחני של עם ישראל, המעוגן בתנ"ך ובמקורות הקנוניים של תרבותו, לבין אלו שאינם רוצים להמשיך בה, ובמקביל בין בעלי דעות שונות ודרכים שונות להגדרתו ולהגשמתו של הייעוד הזה.

בהמשך דבריו באותו פרק כותב שביד על ההכרח של העם לחנך את הדור הבא על ברכי מורשתו התרבותית ולהנחיל לו את מטענו הרוחני והתרבותי:

היורשים מקבלים את מורשתם, מתפתחים באמצעותה כאישים עצמאיים, מפעילים אותה ומוסיפים עליה את ההישגים שלהם, מרחיבים, מגוונים ומשכללים אותה בהתאם לצרכים וליעדים שהם קובעים לעצמם ומנחילים את המכלול הזה, שירשו מעמם ופיתחו בעצמם, בתוך עמם, למענם ולמען צאצאיהם באותו תהליך חינוכי (...) נובע מכאן ההכרח לחנך את הצאצאים הנולדים דור אחרי דור מאותה התחלה טבעית שממנה התחילו אבותיהם (...) מבחינה זו חייב כל דור ודור לעבור במסלול הביוגרפי המקוצר את כל שלבי המסלול ההיסטורי שאותו עברו אבותיו ואבות אבותיו עד זמנו.¹³

אפשר לראות שאכן כך מנסחות המכינות את מטרתן להנחיל את המורשת היהודית והציונית לנוער. להלן שתי דוגמאות מתוך רבות, לניסוח חזון ומטרות, של המכינות גליל עליון ועין-פרת. כך מנסחים ראשי מכינת גליל עליון את חזונה ואת מטרותיה:

...צעירים שיבססו את זהותם כישראלים יהודים וציונים, ירכשו ידע ומיומנויות, יזהו ויסמנו מטרות בתחומי החינוך, החברה, התרבות ואחרים, ויפעלו להגשמתם, תוך רגישות ואכפתיות לזולת...

בין יתר המטרות הנוגעות לטיפוח ערכים בסיסיים, לפיתוח מיומנויות אישיות

ולהכנה לשירות בצה"ל כותבים ראשי המכינה בפירוש שמטרותיה העיקריות של התוכנית הן:

הרחבת הידע והעמקת התובנות האישיות במגוון רחב של נושאים בתחומי הרוח, החברה, המורשת. גיבוש זהות אישית, ישראלית, יהודית, ציונית, בהתאם להשקפותיו ואמונותיו של כל אחד מהחניכים. חיזוק הזיקה לנופי ארצנו וטיפוח אהבת הארץ.¹⁴

ראשי מכינת עין-פרת מנסחים את החלקים הללו בחזון ובמטרות המכינה כך:

היעד הזהותי: לעורר פטריוטיות תרבותית, להעמיק את הגאווה בזהות היהודית, הציונית, הישראלית והדמוקרטית. ליצור גשר של הבנה ואמון בין רבדים שונים בחברה על מנת לבסס מודל של חיי שיתוף רוחניים ומעשיים.

להעמיק בבריור הזהות היהודית-ציונית-ישראלית מתוך אחריות ומחויבות. לפתח איכויות של אחריות אישית, קהילתית ולאומית, רגישות ותשומת לב חברתית ומחויבות להשפיע ולשפר בחברה בישראל וביהדות התפוצות. ליצור מודל של חיים משותפים, רוחניים ומעשיים, בין חילונים ודתיים אנשי שמאל וימין השואפים לממש את החזון הציוני.¹⁵

ניסוחים אלו מתאימים לקובץ התקנות של המכינות הקדם-צבאיות (2009). כאשר המכינות קיבלו הכרה רשמית וחוקית מהמדינה נוסחה רשימת דרישות ותקנות למכינות הקדם-צבאיות שנדרשת עמידה בהן כדי לקבל מהמדינה הכרה (ותקציבים). להלן כמה מהמטרות המנוסחות בקובץ התקנות המתייחסות לחינוך לציונות ולערכיה של מדינת ישראל:

1. לחנך את חניכי המכינה לנאמנות למדינת ישראל ולהזדהות עמה כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, כמשמעה במגילת העצמאות ובחוקי היסוד של מדינת ישראל, ולהאבת העם והארץ.

2. לחנך את חניכי המכינה להתגייס לשירות צבאי מלא, איכותי ומשמעותי בצה"ל, ביחידות התנדבותיות ולוחמות, במסלולי פיקוד וקצונה, בהתאם ליכולתם ולכישוריהם, ובהתאם לדרישות צה"ל.¹⁶

ואכן, התכנים הנלמדים במכינות כוללים נושאים מתחומי הרוח והחברה, התורמים להכשרה ערכית ולעיצוב זהות החניך: לימודי יהדות, מסורת, ציונות, דמוקרטיה, החברה הישראלית ועוד. החינוך לציונות ולהכרה בכך שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי נמשך גם בשירות הצבאי, דרך חיל החינוך. לא רק הלימוד מחזק את הזהות הזו, אלא גם פעילויות נוספות במכינות כמו יציאה לשטח לטיולים בארץ, הכנה לשירות צבאי משמעותי ופעילות התנדבותית.

האתגר הדמוגרפי ו"נאום השבטים"

מוקד נוסף שהמכינות הציוניות נדרשות להתמודד עמו הופיע באופן מובהק ב"נאום השבטים" המפורסם של נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה ביוני 2015. הוא תיאר את החברה הישראלית כמורכבת ממגזרים שונים, "שבטים" בפיו: החילוני, הדתי-לאומי, הערבי והחרדי. לטענתו, החברה הישראלית הייתה בנויה בעבר מרוב ברור ומוצק של ציבור חילוני-ציוני שלצידו מיעוטים. כיום, לעומת זאת, כבר אין הדבר כך. ריבלין התבסס על נתונים דמוגרפיים של מכוני מחקר שניתחו את הרכב כיתות א' במערכת החינוך הישראלית והראו שאין "שבט" הגדול באופן ניכר משלושת האחרים, ושכמחצית מתלמידי כיתות א' הם חרדים או ערבים. את המצב הזה כינה ריבלין "הסדר הישראלי החדש".¹⁷ הנשיא ריבלין, גם אם הוא רואה עצמו כציוני ומצהיר על כך, טוען למעשה שהתפיסה הציונית שעל בסיסה נוסדה המדינה אינה יכולה עוד להיות המכנה המשותף של כל חלקי האוכלוסייה במדינת ישראל, ולכן צריך לפנות ליסוד אחר של ישראליות משותפת.

בית הנשיא אף פועל לקידום חזונו של הנשיא ריבלין באמצעות נקיטת יוזמה מעשית. "תקווה ישראלית" היא "מטריית פעילות רחבה המאגדת תחתיה את מכלול פעילות בית הנשיא בנושא 'הסדר הישראלי החדש', וזאת בתחומי מפתח לקיומם של חברה ומשק לאור חזונו של הנשיא".¹⁸ ייתכן בהחלט שנעשות במסגרת היוזמה הזאת פעולות חברתיות חשובות ובעלות ערך, אבל גישת המכינות הקדם-צבאיות למדינה ולחברה והגישה שייצג הנשיא בדבריו, כפי שנראה, שונות זו מזו באופן מהותי.

סימן השאלה שהציב הנשיא על הרלוונטיות של הציונות לנוכח השינויים הדמוגרפיים בחברה הישראלית הוביל מכינות קדם-צבאיות לא מעטות לעסוק בתפיסה שהציג ריבלין בנאומו. כתגובה לנאום כתב לתלמידיו יובל כאהן, ראש מכינת בני ציון בתל-אביב, את הדברים הבאים:

אני רוצה לחלוק על הניתוח של הנשיא, ולאחר מכן לחזור לתפקידה של המכינה ולמבנה שלה. יש שלוש נקודות מרכזיות שאני חולק בהן על הניתוח של הנשיא. הראשונה היא ההפרדה שהוא עושה בין החילונים לבין הציונים-דתיים, או מה שנקרא בחינוך הזרם ה"ממלכתי-דתי". הפרדה זו נכונה בכל מיני מובנים, אבל לא נכונה במובנים מהותיים. בסוף, שני הציבורים האלה שותפים כל השנים בשירות בצבא, במעורבות בשירות הציבורי בכל ממדיו, והם גם חולקים חזון משותף לגבי עתידה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, בעלת כלכלה מודרנית, מדע מפותח, מוסדות שלטון בסטנדרט מערבי, תרבות ואמנות ליברליים ועוד. כדי לבסס את התזה שלו על ארבעה שבטים הפריד ריבלין הפרדה שאינה הכרחית כלל. והמשמעות שלה היא גם מספרית. נכון שהציבור החילוני איבד את הרוב המוחלט שלו, 52%, והוא עכשיו רק ברוב יחסי, אבל ביחד עם הציבור הציוני-דתי עדיין יש רוב מוחלט, 53%. זה גם הסבר העומק לאופייה של המכינה. אנחנו קוראים לה מכינה מעורבת, אבל באמת היא לא לגמרי מעורבת, הרי אין במכינה ערבים (למעט

מקרים בודדים) ואין בה חרדים, ובכך היא לא מכינה המשקפת את כלל הציבור בישראל. אלא שמעולם לא זה היה הייעוד של המכינה. אנחנו בהחלט רוצים לפגוש ולהכיר את כלל הציבור בישראל ועושים מאמצים גדולים בשביל זה במהלך השנה, אבל המכינה מיועדת לציבור הציוני בלבד. לציבור זה תפקיד עצום בחברה בישראל, ייעוד משותף גדול מאוד וכבר, לשאת על כתפיו את עתידה של המדינה.

בהמשך דבריו הוא מצטט מתוך החזון שגיבשו מייסדי המכינה. הוא מביא את הדברים משום שלאור דברי הנשיא, מקבל החזון שהנחה אותו ואת חבריו להקמת המכינה משנה תוקף:

תקומתו הריבונית, יחד עם קיבוץ הגלויות והחייאת השפה העברית, היא ההישג הגדול ביותר של העם היהודי מזה אלפי שנים, הישג שאין לו אח ורע בתולדות העמים. קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית אינו מובטח או מובן מאליו. העמידה באתגרי הפנים, החוץ, הביטחון והכלכלה נגזרת בראש ובראשונה מקיומו ועוצמתו של ציבור משמעותי המהווה שכבת מנהיגות ערכית המובילה את תחומי החינוך, התרבות, הכלכלה, המדע, התקשורת, המשפט, הצבא, המשטרה, השירות הציבורי והפוליטיקה. עוצמתה של שכבת מנהיגות ערכית נגזרת מבהירותה של הזהות של חבריה, ממחויבותם למורשת הערכית הלאומית ומבחירתם בחיים של שליחות מתוך תפיסה של אחריות חברתית.¹⁹

הביקורת וההתנגדות לדברי הנשיא ריבלין בקרב רבות מהמכינות הקדם-צבאיות מובנות: המכינות ככלל מאמינות בקיומו של אתוס לאומי מרכזי משותף המורכב מערכים היסטוריים, שפה ותרבות הבאים לידי ביטוי בסמלים בפרהסיה, גם אם יש מגזרים שאינם שותפים לאתוס זה. יש מקום גם להזכיר "שבט" אשר לא הופיע בנאומו של הנשיא ריבלין: יהדות התפוצות. חוק השבות הוא אחד הביטויים של היות המדינה מדינה יהודית. במכינות הקדם-צבאיות נקלטים גם יהודים שאינם ישראלים במסגרת מוסדרת ומוכרת. רבים מהם מתגייסים לשירות צבאי והופכים אזרחי ישראל. חלקם בוחרים לשוב לקהילות שמהן הגיעו. עם זאת, וללא קשר לבחירתו של כל עולה, הם – וכמובן גם תלמידי המכינה – חשים שהם חלק מעם אחד.

מפעל המכינות, אם כן, מהווה גורם משמעותי בחיזוק המכנה המשותף הציוני-לאומי בחברה הישראלית. לנוכח האתגרים הדמוגרפיים והרעיוניים, המכינות מחזקות את הזהות והמחשבה הציונית בקרב חניכיהן, המשתלבים ופועלים לאחר מכן בציבוריות הישראלית. המכינות אינן רק מקור לחיילים וקצינים, אלא הן גם גורם חשוב בשימור זהותה של ישראל כמדינה יהודית-ציונית.²⁰

זהות יהודית מעבר לגבולות הדתיות

השפעה מעניינת נוספת של המכינות נוגעת לזהות היהודית. אגב הדיון שנוצר במכינות על הזהות היהודית צומחת תפיסה דתית-יהודית רעננה, שלא הייתה מוכרת לפני כן בחברה הישראלית.

עמיעד כהן, מנכ"ל קרן תקווה ומרצה ותיק במכינות קדם-צבאיות, טוען כי לזהות שנבנית בקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות יש השפעה על החברה הישראלית הרבה מעבר למה ששיערו מייסדי המכינות בתחילה. לדברי כהן –

בוגרי המכינות הקדם-צבאיות יוצרים משהו עמוק ממה שהוגי הרעיון סברו בתחילה. להבנתי, אנשי המכינות ניסו להגן על המפעל הציוני, אולם מכוח השילוב בין חינוך ללקיחת אחריות וחיבור אינטלקטואלי ורגשי לזהות היהודית והישראלית, שנת המכינה פותחת את החניכים לתהליך של בניית זהות ישראלית חדשה ומרתקת. רבים מבוגרי המכינות אינם ניתנים להגדרה בתוך אותן תבניות חשיבה שישנן כיום. צופה מהצד יבחין בתהליך ברור ויצירה של זהות ישראלית עמוקה אותנטית, שאינה באה בקונפליקט שבין היהדות הגלותית והחילונית הציונית, אלא יוצרת, תוך נישואים בין בוגרי המכינות, בתיים עשירים בזהות לאומית עמוקה, חיבור מעמיק ומחויב למסורת היהודית ואומץ לברור איטי ומעמיק כיצד הזהות הזאת באה לידי ביטוי בחייהם. לדעתי, זהותם העתידית של אזרחי מדינת ישראל תבסס על הזהות שתיווצר מהתהליך הזה.²¹

הזהות החדשה צומחת בין השאר בעקבות העובדה שמרחב המכינות מעניק לחניכיו הבאים מרקע חילוני מגע משמעותי עם המקורות היהודיים ועיסוק אינטנסיבי בזהות יהודית. בחלק מהמכינות עיסוק זה נובע לא רק מהרצון לחזק את הזהות היהודית של החניכים אלא גם מתוך רצון ליצור אלטרנטיבה ליהדות האורתודוקסית.

דני זמיר, בעבר ראש המכינה החילונית ע"ש רבין וכיום מנכ"ל מועצת המכינות הקדם-צבאיות, כותב במאמר לתלמידיו ביקורת חריפה על החברה החילונית, שלפי הבנתו התנתקה מהמורשת היהודית גם בהיכרות שלה עם ארון הספרים היהודי וגם בנייתו מהרוח שנושאת המורשת היהודית:

הניצחון האדיר של התנועה הציונית, שמנהיגותה המובילה הייתה חילונית במוצהר, נבע מהתעוזה של אי-השתעבדות לזיכרונות ומהתנופה לקום מתוך הזיכרונות ובלעדיהם כדי לברוא ארץ, מדינה וחברה. אבל המייסדים החלוצים היו חלק בלתי נפרד בהווייתם והכרתם מהזיכרונות שעיצבו ומעצבים את זהותו ומהותו של העם היהודי.

מנהיגיו הרוחניים של הדור החלוצי ופורץ הדרך, בוודאי ברל כצנלסון ("איני שונא את אוכלי החזירים; שונא אני את מגדלי החזירים", כתב פעם ברל ב'דבר') א"ד גורדון ובן-גוריון, פעלו בכל כוחם והזהירו נגד שפיכת התינוק עם המים, קרי נגד ניתוק בין היצירה הלאומית הציונית בישראל לבין המורשת התרבותית-דתית שעליה צמח העם היהודי.

השתרשות החילונית כמסמנת קדמה, תפוקי והישגי המודרנה, ניתקה אותנו, מי שלא נולדו ולא גדלו בבתים המכירים בסמכות ההלכה האורתודוקסית, מהזיכרונות הללו: גם מהספרים אבל בעיקר מהרוח. מהניגונים והפיוטים, מקבלות השבת, מהנשמה היתרה שעם, חברה ובני אדם נזקקים להם במסגרת החיפוש של האדם אחר משמעות קיומית לחיים שאין להם שום משמעות קיומית. מה התחליף שמצאנו, בהינתן שכבני אדם מן המניין אנו זקוקים וזועקים למשמעות? במקום להשקיע בטיפוח והחייאת תרבות שבסיסה הרוח והמורשת שטיפח העם היהודי, הורדנו מסך של בערות ופתחנו ערכת קפה על שפת ים כנרת מול השקיעה, או התיישבנו למקיאטו מוכתם בקניון הסמוך למקום מגורינו.

על פי המקובל בתיאור פגישתו המפורסמת של בן-גוריון עם ה"חזון איש" (פוסק הדור והמנהיג הבלתי מעורער של העולם החרדי בתחילת שנות החמישים) טען החזון איש כלפי בן-גוריון כי העגלה הריקה (שהיא החילונית) צריכה לסור הצידה בעת שהיא נתקלת חזיתית בעגלה המלאה (היא האורתודוקסיה). התיאור הזה עורר אצל בני גילי, כשהיינו נדרשים לכך, ואצל מוריי ומדריכיי בתנועת הנוער, בקיבוץ, בבית הספר האזורי הקיבוצי, שילוב של תרעומת ובוז: תרעומת על ההתנשאות האורתודוקסית, ובוז על כך שהחזון איש מכנה את העגלה האורתודוקסית המיושנת "מלאה" ואילו את העגלה הציונית עמוסת הקדמה והמודרנה שיצרה יש מאין מדינה עצמאית ריבונית משגשגת ואשר החזירה את העם היהודי שפתו וריבונותו לבימת ההיסטוריה – עגלה ריקה.

שנים רבות חלפו. דומה שהמחלוקת היא הייתה יפה לזמנה. מידת המלאות או הריקנות של עגלה נמדדת באופן טבעי תמיד מזווית הראייה הספציפית של המתבונן ולפי הערכים החשובים למתבונן. לכן, בתקופה שהעצמאות הלאומית או הצדק החברתי ויישומו היו המבחן הקובע למלאותה של העגלה יכול היה כל אחד מהצדדים לפולמוס לראות בעגלתו את המלאות ובעגלה של הצד השני ריקנות כמעט מוחלטת. דא עקא, שכשישים וחמש שנים אחרי הפולמוס הוא יש להתבונן נכוחה וביושרה ולהודות באמת המכאיבה: אכן העגלה החילונית ריקה גם מזווית המלאות החילונית. או כפי שניסח זאת בפשטות ישרה ונוקבת יעקב חזן, מראשו המיתולוגיים של השומר הצעיר: "רצינו לגדל דור של אפיקורסים וגידלנו דור של עמי ארצות". רובו של הנוער החילוני, השולט באופן מופלא בכל פעולות הטכנולוגיה והרשת, נטול בגדול ממדי ידע ועומק לא רק בתחום זיכרונות עמו אלא גם בנושאי ידע כללי אחרים, נטול סקרנות אוריינית ויכולות בסיסיות של למידת עומק וחקר שאינם מכשיריים.

אחד התפקידים של המכינות הקדם-צבאיות החילוניות הוא לתת מענה לחוסר הזה ו"להשקיע בטיפוח והחייאת תרבות שבסיסה הרוח והמורשת שטיפח העם היהודי". ליצור אצל הנוער חיבור למטען העצום של העם היהודי לדורותיו ובכך לפעול נגד הבערות:

מטרת מכינת רבין כמו מטרת רוב המכינות הקדם-צבאיות החילוניות הוא לשנות מצב דברים זה מן היסוד. לבנות מחדש את החיבור שאבד לנכדי ויני החלוצים ("נכדים

רוחניים", כי רוב הישראלים הם דור שלישי או שני בארץ), לבנות את הזיכרון ההיסטורי- התודעתי התרבותי מחדש.

צורת הבנייה מורכבת משלב יסוד: חידוד תחושת החוסר, ולאחר מכן הצעת החלופה.

לימוד והכרות – גם עם יושבי הארץ ואמונותיהם, ובעיקר עם הבנת עומק של תרבות העם היהודי ויכולת היחיד החילוני ליצור עם חבריו תרבות שלמה הקשורה בקשר ישיר לארון הספרים היהודי ולמנהגי ישראל תוך אימוץ עקרונות אוניברסליים הומניסטיים ושוויוניים המתאימים לעת הזו ולדרכו של הדור.

עגלונים ישרי דרך אנו מבקשים להצמיח, עגלונים שיתפסו פיקוד על העגלה החילונית ויכוונו אותה אל המקור בו מטעינים את הסחורה היקרה מכל: תרבות, מילים, זיכרונות.

להעמיד עגלונים צעירים על העגלה המיטלטלת ריקה שרוח עזה יכולה לטלטל אותה מן הדרך הסלולה.

בידינו הדבר, אך צריך לזכור ולהזכיר את המשימה הזו כנגד מי שמתבלבלים ומבלבלים בין מדיניות פוליטיקה ופיייה לתוכן תרבות ומשמעות.

*

ואכן, בקרב בוגרי המכינות המעורבות והחילוניות, וגם בקרב חלק מבוגרי המכינות הדתיות-תורניות, נוצרת זהות חדשה שאינה דתית ואינה חילונית. זהות המחוברת ליהדות אך אינה מחויבת בהכרח להלכה על כל דקדוקיה. אל הזרם הזה מתכנסים אנשים מרקע חילוני ומרקע דתי תוך טשטוש הגבולות הדתיים והחילוניים. הם יוצרים שפה חדשה ומגבשים לעצמם עולם יהודי וציוני שבו הם מוצאים את מקומם. הדבר מתחבר אל רוח הזמן שאותה כבר תיאר הרב שג"ר מתוך לב עולם התורה:

נוצרת כיום דתיות מסוג אחר, כזאת שאי אפשר להגדירה על פי מיקומה על גרף מסוים. היא מפוזרת בכמה מוקדים שונים ואפשר אף לומר משונים. זו דתיות שאינה מגדירה עצמה בהגדרות הדתיות הרגילות, אלא מאפשרת מרקם של זהויות לא שגרתיות, המשלבות בדרך לא דרך כמה עולמות, ובכך מנכיחה אמונה אישית עמוקה, שבה לדעתי טמון הסיכוי לגאולה דתית.²²

מהיכרותי עם תלמידי ובוגרי המכינות אני יודע שרבים מהם אינם מוכנים בשום אופן לוותר על היהדות כמרכיב עיקרי ויסודי בזהותם ובהשקפת עולמם, אך מן הצד השני גם אינם מוכנים לקבל את היהדות האורתודוקסית המוכרת על כל תגיה, לעיתים מתוך ביקורת עקרונית. לא תמיד חשוב לבני נוער אלה להגדיר את עצמם כדתיים או כחילונים. העמדה הזאת, או הזרם המתהווה הזה, סופגים ביקורת גם מחלקים בחברה הדתית הרואים בהם "חפיפניקים" וגם מחלקים מהחברה החילונית החוששים מהתגברות המרכיב הדתי בחברה. לא פעם אמרו לי גם אנשים דתיים וגם אנשים

חילונים דבר מעין זה: "יש תלמידים שלכם במכינה שאנחנו לא מבינים מה הם. תגיד לי: הם דתיים? הם חילונים? הם לא דתיים ולא חילונים? הם גם דתיים וגם חילונים?" האם מתרקם לנגד עינינו ישראלי חדש? מוקדם לדעת, אבל אפשר כבר להצביע על כמה מאפיינים משולבים שיותר ויותר בני נוער ומשפחות צעירות מזדהים עימם.

זהו מעין זרם שלישי המבטל את הדיכוטומיה הישנה בין דתיים לחילונים, זרם שעדיין אינו מגובש אבל בהחלט נוכח וכבר ניתן להבחין בו. התלמידים הצעירים לא תמיד יודעים לנסח את השקפת עולמם, ובדרך כלל היא אינה מכילה רעיונות מובנים או חשיבה שיטתית. עם זאת, לא אחת מרתק להיווכח כמה עולמם עשיר. הם מבקשים ללמוד ולגבש לעצמם זהות; מעסיקה אותם מאוד השאלה איזו חברה צומחת כאן, מהן מחויבויותיה ומהן תשתיותיה התרבותיות מעבר לזהות המגזרית.

רבים מהצעירים המגיעים מרקע חילוני אינם נרתעים מפני עיסוק ביהדות. בדרך כלל הם משוחררים מהמחשבה שהעמקה בלימוד יהדות תביא אותם לחזרה בתשובה ומהחשש מכך. גם אצל חלק מהדתיים ניתן לזהות תהליך שבו הם מפסיקים לחשוש "להתקלקל" ולהפוך לחילונים עקב המפגש או החיים המשותפים איתם. כיום נער או נערה דתיים המחליטים לוותר על חלקים מעולמם הדתי אינם הופכים מיד דת"שים (דתיים לשעבר). נוצר איזשהו רצף בין הזהות הדתית לזהות החילונית, והם מוצאים בו את עצמם. גם אנשים המגיעים מרקע חילוני ומאמצים לתוך עולמם יסודות דתיים נמצאים על אותו הרצף. הרבה ביטויים, הומוריסטיים לעיתים, מבטאים את הרצף הזה: דת"כ (דתי ללא כיפה) דת"פ (דתי לפעמים) דתי בלאי, חילוני בלאי, דתי לייט, דתילוני, דת"ש (דתי לשעבר), דתלשל"ש (דתי-לשעבר לשעבר), חובש כיפה שקופה ועוד, וכולם מלמדים על רצף זהויות אשר בו גוונים וגוני-גוונים, בניגוד לזהות דיכוטומית של דתי או חילוני.

אומנם תמיד היה אפשר למצוא זהויות הנמצאות בין הזהות הדתית לחילונית – כמו הזהות הוותיקה של המסורת – אך תחושת היא כי הגבולות התרבותיים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית היו בעבר נוקשים יותר ועבירים פחות. היום חשים צעירים דתיים וחילונים שניתן לטשטש את הקווים ולנוע על גביה. חלקם אימצו מעין "דתיות נינוחה". יש כמובן מי שמבקר את התגבשות הסוג הזה של זהות, אך קודם שדנים אותה לחיוב או לשלילה יש להכירה ולהבין את יסודותיה ואת הצורך שעליו היא עונה.

סיכום ביניים עם הפנים קדימה

האם יש קשר בין שני התהליכים שאני מזהה במכינות הקדם-צבאיות: (א) הרצון להתחבר לערכים ציוניים ולאומיים אל מול מגמות צנטריפוגליות ופוסט-ציונית המתפתחות בתקופה הזאת; (ב) תהליך ההיפתחות ליהדות בחברה החילונית והיווצרות מעין זרם שלישי, תרבות ביניים, דתית-חילונית, בחברה הישראלית?

סבורני שכן. בשתי המגמות הללו ישנו עוגן ערכי המתחבר למורשת של עם ישראל ומבקש להעמיק את החיבור אליה, וגם ליצור בה קומה נוספת המתאימה לזמן הזה ולאתגרים שהוא מזמן. זהו מפעל חינוכי המעצב את תפיסת העולם של צעירים במדינה, ומאפשר להם ליצור דרך וחברה הנענות לאתגרים החדשים מתוך מודעות ויכולת שילוב והכלה – ועל בסיס ערכי יציב המחובר לאתוס הציוני והיהודי. יש בציבור החילוני אנשים שבשל הרצון שלהם להתחבר לתרבות היהודית הם מקיימים גם חלק מהחובים הדתיים, שכן אי אפשר לנתק את היהדות מהממד הדתי שלה; לצידם, גם מי שבחרו לעזוב את אורח החיים הדתי המחייב ולהפוך דתל"שים אינם מוכנים לוותר על זהותם היהודית, ורבים מהם שומרים על חלק מהפרקטיקות של העולם הדתי.

*

הנה כי כן, באמצעות השיבה אל רעיונות היסוד של הציונות (לנוכח הפוסט-ציונות) ואל הרצף הדורי והרעיוני של היהדות (לנוכח הקיטוב הדתי-חילוני) מביאות המכינות לחברה הישראלית בשורה של נטילת אחריות לאומית ואופק של מנהיגות. כפי שראינו, יוזמות הצומחות מתוך המכינות ועל ידי בוגריהן מושתתות על אמונה במדינה ובחברה ועל ניסיון לקדמן ולשפרן. האנשים העומדים מאחוריהן מאמינים בכוחם של יחידים ובכוחה של החברה ליזום שינוי ולחוללו.

לאן הולך המפעל הזה? האם הוא יניב תנועה חברתית עמוקה ומשמעותית בחברה, שתשפיע על זהותם של הצעירים לאורך זמן ואולי אף תיצור זהות חדשה או זהויות חדשות? מוקדם לדעת, אך יש סיבות טובות להאמין שכן.

1. בין היוזמים ניתן לציין את אלי בראור, רן מרגולין וזאב נתיב במכינת נחשון; דני זמיר במכינת רבין (כיום מנכ"ל מועצת המכינות); דני פרדקין שהקים את מכינת אדרת; מתי חי שהיה שותף להקמת מכינת נחשון ולאחר מכן הקים גם את מכינת עמי-חי; הושע פרידמן בן-שלום וקבוצת פעילים מחברי הקיבוץ העירוני הקימו את מכינת בית ישראל; ועוד רבים וטובים.
 2. אוהד שמאמה, "תהליכי הבניית זהות במכינות קדם-צבאיות כלליות", עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2013.
 3. מתוך אתר מועצת המכינות הקדם-צבאיות.
 4. הרב אלי סדן, קריאת כיוון לציונות הדתית, ב, עלי: מוסדות בני דוד, שבט תשע"ב, עמ' 43 ועמ' 46.
 5. אף שהמכינות כולן דוחות את הפוסט-ציונות, כפי שנראה להלן, ישנן מכינות שבמסגרתן סדרה לימודית מזמינות ארגונים כמו "שׁוברים שתיקה" ואחרים בעלי
- גישה דומה בלי מסגור ביקורתי כלפי עמדותיהם ובלי לימוד מספק של ההקשר הפוליטי וההיסטורי. גישתן של מכינות אלו היא שחניכים צריכים לפגוש את חברי הארגונים הרדיקליים הללו ולהכיר את פעילותם. לפי תפיסתו של חלק אחר מהמכינות הקדם-צבאיות, אין זה לגיטימי להעניק אצלן במה לארגונים רדיקליים הפועלים לקעקע את יסודות הלגיטימציה של מדינת ישראל. גם בעניין זה ניטש בין המכינות לבין עצמן ויכוח שהוא לעיתים חריף וסוער.
 6. חוק המכינות הקדם-צבאיות, התשס"ח-2008, ס"ח 2182.
 7. Benny Morris, "The New Historiography: Israel Confronts its Past," *Tikkun* (Nov./Dec. 1988), pp. 19–23, 99–102.
 8. אורי רם, "ציונות ופוסט-ציונות: ההקשר הסוציולוגי של ויכוח ההיסטוריונים" בתוך יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשנ"ח, עמ' 275–290,

19. יובל כאהן, "משימתנו הלאומית והחברתית / לספר מחזור ח". זמין באתר המכינות.
20. הנשיא היה ער לביקורת שהגיעה מכיוונים שונים על המשמעות הפוסט-ציונית שבנאומו, והתייחס אליה בנאום שנשא בכנס הרצליה בשנה שאחרי הנאום הראשון: "האם כל מי שעוסק בישראליות הוא פוסט-ציוני? כיצד נוכל להרגיש שהציונות שלנו בטוחה ואיתנה דיה, כדי שנמצא את המקום בתוכנו לעסוק גם בישראליות? עם הדילמה הזאת אנו מוכרחים לחיות ולהתמודד, גם אם טרם בשלה העת למצוא לה פתרון ומענה. בראש ובראשונה, דבריי נועדו לשמש קריאת השכמה לפער ולאי-ההלימה שבין המציאות החברתית הישראלית לבין המערכת המוסדית הישראלית. החברה הישראלית אולי משנה את פניה, אבל לא את התודעה שלה. אני חושש שהמערכות היסודיות המארגנות את חיינו – הפוליטיקה, התקשורת, האקדמיה, המשק, החינוך ועוד – טרם הפנימו את השינויים הללו לעומקם, טרם התאימו את עצמן למציאות החברתית המתהווה". אתר בית הנשיא.
21. מתוך מכתב שנכתב לקראת מאמר זה.
22. הרב שג"ר (שמעון גרשון רוזנברג), שארית האמונה, תל-אביב: רסלינג, 2014, עמ' 100.
- בעמ' 283.
9. אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב: עם עובד, תשע"ז, עמ' 22.
10. שם.
11. דני גוטוויץ, "האידיאולוגיה של פירוק מדינת הרווחה", **כיוונים חדשים** 6 (תשס"ב), עמ' 12–34.
12. אליעזר שבדי, **הציונות שאחרי הציונות**, ירושלים: הספרייה הציונית, 1996.
13. אליעזר שבדי, **נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשע"ג, עמ' 13 ועמ' 24–25.
14. מתוך אתר המדרשה למנהיגות חברתית, מכינה קדם-צבאית גליל עליון, "דבר ראש המכינה".
15. מתוך אתר עין-פרת: המדרשה למנהיגות חברתית.
16. תקנות המכינות הקדם-צבאיות (הכרה במכינה קדם-צבאית), התש"ע-2009, עמ' 5. באתר משרד החינוך.
17. את הנאום כולו אפשר למצוא באתר בית הנשיא.
18. מתוך אתר תקווה ישראלית.

ממשיכם של שני גדולים: ישראל קירזנר, הוגה כלכלי ורב חרדי

מסכת חיים גדולה, כזו המותירה חתימה משמעותית על המציאות, היא פעמים רבות תוצאה של מפגש בין אדם כשרוני וצעיר לאדם גדול. מסכת חייו של פרופ' ישראל קירזנר, מהכלכלנים החשובים בימינו, שהינו גם רב חרדי, הם ראייה נאה לתקפותו של הכלל הזה.

קירזנר, שנולד בלונדון ב־1930, עבר לניו־יורק בשנות החמישים ולמד לתואר שני כדי להיות לרואה חשבון. זה לא קרה. "כסטודנט לחשבונאות אתה נדרש לקחת גם כמה קורסים בכלכלה. את אחד הקורסים לימד לודוויג פון־מיזס, שהצית את ההתעניינות שלי", הוא מספר. מאז ועד היום לא נגע שוב בחשבונאות.

מנחיל את האסכולה האוסטרית. קירזנר מרצה במכון מרקטוס, 2016
מתוך סרט ההרצאה באתר המכון

פון־מיזס, שהיה אז בשנות השבעים לחייו, היה כלכלן שבע הישגים ואכזבות. הוא זכה אמנם להכרה בינלאומית על הישגיו בשנות העשרים והשלושים, אך רוח הזמן והמאורעות ההיסטוריים שיבשו את מסלול חייו באופן חסר תקנה. באשר הוא יהודי, הוא נאלץ לברוח ב־1934 מאוסטריה לשוויץ על רקע עליית הנאצים. ב־1940, שנתיים לאחר נישואיו המאוחרים, החליט לנטוש את אירופה המתחסלת ולעבור לניו־יורק.

כשנפגשו שם קירזנר ופון־מיזס, אירופה כבר הייתה משוחררת מהנאציזם. את תפקיד אימפריית הרשע תפסה כעת ברית המועצות, שהצליחה במידה רבה להחדיר את רעיונותיה לאלטיה האינטלקטואלית של המערב. קשה להאמין, אך בשנות החמישים עסקו כלכלנים בהרווארד בשאלה מתי (ולא אם) יעקוף התוצר

הכלכלי של האימפריה הקומוניסטית את זה של ארה"ב. כפירה ביתרוננו המוחלט של התכנון המרכזי על פני השוק החופשי נתפסה ככפירה בעיקר.

פון־מיזס, שטען בתוקף כי מדינה כמו ברית המועצות לא תוכל לעולם לקיים ולפתח כלכלה מודרנית, נתפס לדברי קירזנר כ"לא אופנתי". עדות עצובה לנפילה במעמדו של הכלכלן הגדול הייתה העובדה כי פון־מיזס לא קיבל שכר מאוניברסיטת ניו־יורק על עבודתו בה כפרופסור עד לפרישתו ב־1969. משכורתו בכל התקופה האמריקנית שלו שולמה על ידי הפרסומאי החירותני לורנס פרטיג.

מצבה הרעוע של הקריירה האקדמית של פון־מיזס לא הותיר רושם על קירזנר. רעיונותיו הם שהרשימוהו. בשיחת טלפון לביתו של ישראל קירזנר בניו־יורק אני שואל את הכלכלן בן ה־87 מהי בעיניו תרומתו הגדולה ביותר שלו להבנת הכלכלה. רגע קל של שתיקה. "ההישג הגדול ביותר שלי הוא הצגת עבודתו ורעיונותיו של לודוויג פון־מיזס באופן שכלכלנים בני זמננו יוכלו להעריך ולהבין". ומה התרומה הזו? "ההבנה של השוק כתהליך שמונע על ידי היזם".

עד לקירזנר נתנו רוב הכלכלנים משקל רב מדי לשיווי המשקל המושג במציאות של תחרות מושלמת. ההתמקדות הזאת בתוצאה היפותטית של התחרות העסקית הובילה להתעלמות כמעט מוחלטת מכך שפעילותו פורעת הסדר של היזם היא הגורם המרכזי המקרב את השוק לשיווי משקל ולאחר מכן שב ומזעזע אותו.

"תחרות ויזמות", הספר שקירזנר פרסם ב־1973, נחשב לאחת היצירות הכלכליות החשובות של המאה העשרים. על פי Google Scholar הוא צוטט ביותר מ־8,400 מאמרים וספרים שזכו לניקוד אקדמי. קירזנר הפך עם פרסומו לכלכלן בעל שם עולמי. הערך שלו בוויקיפדיה למשל, מתורגם ל־23 שפות, ביניהן צרפתית, גרמנית, סרבית, רוסית, אלבנית, יפנית, סינית וערבית. באופן כואב ומשונה, עד לימים האחרונים לא היה ערך על קירזנר בוויקיפדיה העברית. שמו, ובוודאי תורתו הקפיטליסטית, לא זכו להכות פה שורש.

בשנות החמישים פגש קירזנר ענק רוח נוסף שהשפיע על חייו באופן עמוק: הרב יצחק הוטנר. קירזנר, שישמש חלק גדול מחייו כרב בקהילה חרדית, היה לתלמידו, ולימים נעשה אחד המומחים הגדולים להגותו של הוטנר. הוא אף סייע לסדר ולהוציא לאור את סדרת ספריו המפורסמת 'פחד יצחק'.

כשאני מנסה לחקור את קירזנר על קשרים וסתירות אפשריות בין הגותם של רבותיו - פון־מיזס והוטנר - הוא מסרב לשתף פעולה. בנימוס בריטי כמובן. הוא מעוניין שעבודתו הכלכלית תישפט באופן בלתי תלוי בהשקפותיו התיאולוגיות. אני ישראלי. לוחץ. שואל שוב, אותה שאלה בכמה דרכים. "אין סתירות", הוא מסכים לסכם בזאת את הדיון. מכאן ואילך, פרשנותו של קירזנר היא מלאכתנו; עבודה מתגמלת וחשובה שראוי כי תיעשה. ראשית מלאכה: ספרו של ישראל קירזנר 'תחרות ויזמות' שייצא לאור בשנה הקרובה במסגרת שיתוף פעולה בין הוצאת סלע מאיר לבין קרן תקווה.

רותם סלע, מו"ל, הוצאת סלע-מאיר

על מהותה ותפקידה של היזמות

הכוח המניע את השווקים, את התחרות ואת הקדמה הוא הרעיון היזמי: ערנות כלפי הזדמנויות להפקת רווח, המצריכה לרוב חשיבה מקורית. הבנת התחרות כמתרחשת במרחב סגור היא טעות המובילה להגבלים עסקיים ללא צורך

מבוא

לגיבוש של מדיניות כלכלית נדרשת הבנה של סיבתיות כלכלית: הבנה איך משק מתפקד, ובפרט איך שיטת השוק "פועלת". אנו מבקשים לטעון כי כדי לחדד את הבנתנו איך השוק פועל – ולעצב מדיניות כלכלית בהתאם לכך – עלינו להתמקד, הרבה יותר מכפי שרגילים לחשוב, במהותו ובתפקידו של היזם.

הישגיה של שיטת השוק מוכרים כיום היטב בחוגי קביעת המדיניות. בשוק אין פיקוח ריכוזי, ויש בו מיליוני יחידים שכל אחד מהם חופשי, במסגרת החוק, לקבל החלטות כלבבו – אבל איכשהו נוצר בו מערך סדור של פעילויות ייצור דינמיות הרוותמות משאבים כלכליים זמינים באופן העונה על רצונותיהם של הצרכנים בהתאמה מקורבת לסדר הקדימויות שלהם. ההיסטוריה הכלכלית של מאתיים וחמישים השנים האחרונות מראה את יכולתן המרשימה של כלכלות השוק להעלות את רמת החיים באופן ספונטני ובמידה דרמטית, מפרנסה זעומה של חיים מהיד אל הפה – אל השפע של החיים המודרניים. מנגד, משקים שהגבילו את החופש בשוק משתרכים מאחור בצמיחתם הכלכלית. אדם סמית כינה זאת, כידוע, "היד הנעלמה". פרדריק האייק תיאר פעם את השוק כסוג של נס. אולם כדי שהכרה זו תועיל בהתוויית המדיניות, עלינו להבין כיצד מושגות תוצאות נוגדות-אינטואיציה אלו של שיטות השוק.

מתברר שהיזמות ממלאת תפקיד מכריע בתהליך השוק. קובעי מדיניות, וגם אחרים,

מתורגם מסדרת מרקטוס למדיניות, נייר עמדה מס' 4, יוני 2006, של מרכז מרקטוס באוניברסיטת ג'ורג' מייסון בוורג'יניה. מאנגלית: צור ארליך

נוטים לקשר יזמות עם יצירת עסקים חדשים. זהו תיאור מדויק של אחד התוצרים הרבים של הפעילות היזמית, אחד בלבד: יזמות היא הרבה יותר מהקמת עסקים. בלי הבנת תפקידם של היזמים, קרוב לוודאי שהמדיניות הכלכלית תהיה פגומה מן היסוד ואף תעמוד למכשול להתקדמות כלכלית ולשגשוג. מדיניות כלכלית טובה תציב את עמודיה על כיוון תנאים מוסדיים המאפשרים יזמות (כלומר אוכפים את זכויות הקניין ומכבדים את החופש להתקשרות חוזית ואת חופש הכניסה לשווקים) – אם כי לא על ניסיון לתמוך בה באופן ישיר ואקטיבי¹.

מאמרנו יבאר את התפקיד שהיזמות ממלאת בשוק, ויציע המלצות כלליות לקובעי מדיניות. רעיונות היסוד שלו, אלה מהם הרלבנטיים להתוויית מדיניות, הם שניים:

1. יזמות איננה משאב. יזמות היא ייצור של רעיונות מועילים לחברה, ההופכת את השימוש במשאבים לאפשרי. לא קיומם של המשאבים הוא המפתח העיקרי לשגשוג – אלא יצירה זו של רעיונות.

2. תהליך הגילוי היזמי מניע הקצאת משאבים. אפשר לומר בתמצית שמשאבים מוקצים כתוצאה מפעילות יזמית. מדיניות יכולה להשפיע על תהליך זה בדרכים שונות. באסדרה (רגולציה) טמונה סכנה לא רק משום שהיא פורעת את דפוסי הצריכה והחיסכון, אלא גם, ובעיקר, מפני שהיא חונקת את הגילוי היזמי.

בימים שבהם "חדשנות" ו"ידע" הם מילות מפתח בעיני קובעי מדיניות, הבנת התהליך המוביל לייצור רעיונות מועילים לחברה היא תנאי מוקדם לשגשוג.

בעמודים הבאים נסביר את משמעותה של היזמות בעזרת כמה דוגמאות. אחר כך נבחין בין הגילוי היזמי לבין פעולות אחרות הקשורות אליו, נציג את מאפייניהם של היזמים, ונגבש את הידע לכדי הסבר של תפקיד הפעילות היזמית בשוק תוך התמקדות במשאבים ובתחרות. לאחר מכן נעמוד על ההיבט המוסרי של גילוי הרווח, ונציע קווים יישומיים למדיניות המאפשרת ומעודדת יזמות.

א. כלכלת היזמות

1. משמעות היזמות

חמקמותו של מושג היזמות ידועה לשמצה. בשלה, כלכלנים וקובעי-מדיניות כאחד מתעלמים ממושג זה לגמרי, או טועים מאוד בהבנתו. כדי לעמוד על משמעותו, הבה נייעזר בתרחיש מלאכותי שאינו קשור לשוק. בחרנו בכוונה בסיפור דמיוני המתרחש הרחק מכיכר השוק וממקום יישוב, כי דווקא בעזרתו נוכל לסלק מהשולחן אי-הבנה נפוצה של משמעות היזמות בשוק. שמעו נא סיפור על רובינזון קרוזו באי הבודד.

נדמיין נא כי רובינזון מסייר באי שלו בוקר אחד, ומחליק בשגגה לבור רחב ועמוק

למדי. הוא אינו נפצע, למרבה השמחה, אך להיחלץ מהבור אינו יכול. כל ניסיון לטפס נגמר בהחלקה חוזרת אל קרקעית הבור. הוא מהרהר אפוא, ובמוחו עולה רעיון שעשוי להיות מבריק: בקרקעית הבור, כך הבחין, מונחים ענפים רבים וגדולים למדי. הוא בודק אותם ומתרשם כי אם יסדרם בערימה גבוהה יוכל לטפס עליה ולצאת. יישום הרעיון הזה דורש עבודה קשה. עד שישלים את המלאכה ויטפס בזוויות רבה אל ראש הסולם המאולתר שלו, אין הוא יכול בשום אופן להיות בטוח שתוכניתו אכן תאפשר לו להימלט מ"כלאו". חמור מכך: הבנייה והטיפול עלולים לעלות לו בנפילה ואולי אף בפציעה חמורה.

נדמיין, בכל זאת, שהתוכנית של קרוזו צלחה. הוא נחלץ מהבור על ידי בנייה ("ייצור") של "סולם" פרימיטיבי וגס. לשם כך ניצל משאבים זמינים (הענפים שבקרקעית הבור, וכן זמנו ומרצו). כעבור שנים, כאשר ייזכר בכריחה ההיא, אולי יתפתה לייחס את כולה למשאבים שהוא ניצל לבניית הסולם. בלעדיהם לא היה לו הסולם. יתרה מכך, לכאורה הם היו מספיקים, ושום דבר מבלעדיהם לא נצרך לבנייה. אבל אם נחשוב לרגע נגלה שלמעשה, במובן עמוק יותר, את הבריחה ואת הסולם שאפשר אותה יש לייחס, מהחל עד כלה, לא למשאבים הללו אלא ל"רעיון הטוב" שעלה בדעתו של רובינזון – לנסות לבנות את הסולם. בלי הרעיון הטוב הזה דבר לא היה קורה; בלי הרעיון הטוב הזה, לא היו נתפסים כמשאבים לא הענפים שבבור ולא זמנו ומרצו של רובינזון. באמצעות הרעיון הטוב הזה הוסבה תשומת לבו לפוטנציאל הבריחה הטמון בענפים וביכולות ההרמה שלו. "רעיון טוב" זה, האחראי למיזם הבריחה כולו, הוא המגלם את יסוד היזמות ב"ייצורה" של בריחת רובינזון.

ראוי לציין שבתרחיש רובינזון קרוזו שלנו הערנות לרווח אפשרי היא שעוררה את ה"גילוי" של אפשרות לרווח טהור. אין ספק שרובינזון רואה את הבריחה מהבור כבעלת ערך רב לאין שיעור מהמאמץ שהוא השקיע בבניית סולם הענפים! זהו אפוא רעיון "נושא רווח". (נזכור גם כי מנגד ערנות זו עלולה הייתה להוביל ל"הפסד" – לו נפל קרוזו מהסולם ונחבל). ההשראה לרעיון הטוב של קרוזו באה לו מתשוקתו העזה להימלט מהבור שהיה לו לגיא צלמוות. תשוקה עזה זו לא ייצרה את הרעיון של קרוזו, אלא, כאמור, נתנה השראה לרעיון.

2. היזמות בשוק

ביזמות בשוק, רעיון נושא רווח עולה כאשר אדם שם לב שאפשר לקנות "משאבים" בסכום כסף מסוים ולהמירם לכדי "מוצר" שאפשר למוכרו בסכום כסף גדול יותר. "שימת לב" זו יכולה גם להתבטא בזיהוי פער מחירים של אותו פריט בשני שווקים. זה הבסיס למודל הארביטרז' (ניצול פערי מחיר) הטהור של היזמות. ברוב המקרים, "שימת לב" כוללת, נוסף על ההתוודעות לפערי המחירים הרלבנטיים, גם את גילוי האפשרות לאסוף משאבים פיזיים לשם ייצור מוצרים השונים מהם פיזית – למשל

המצאת טכניקה חדשנית ונושאת רווח.

שום תהליך של ייצור פיזי בשוק אינו מתרחש בלי שמישהו שם לב תחילה לאפשריותו. כל ייצור (רווחי) הוא תוצאה של רעיונות (טובים), שבאו בהשראת הדחף לנצל הזדמנויות לרווח. רכיב זה של היזמות, הוא כשלעצמו איננו משאב (במובן שבו קרקע, בולי עץ, פלדה, עבודה ומכונות הם משאבים). קרקע, בולי עץ, פלדה וכל היתר הם משאבים במובן זה שהם מנוצלים במתכוון בעת תהליך הייצור. מי שרוצה לבנות בית צריך לאסוף לשם כך קרקע, עבודה, פלדה, קורות עץ וכן הלאה. הוא חייב לקנות קרקע ולהשתמש במשאבים הללו.

לעומת זאת, הרעיון שבניית הבית תהיה מעשה נושא רווח אינו מנוצל. אדם אינו יוזם פעולה יצרנית בהליכה לשוק לקנות רעיון טוב; אלא יש לו הרעיון הטוב שיהיה זה רווחי לרכוש בשוק משאבים לצורך תהליכי הייצור המסוימים האלה. אדם אינו מייצר במתכוון רעיונות יזמיים; הוא מגלה אותם בחדווה. גילוי זה של רעיונות טובים (כלומר נושאי רווח, יזמיים) שונה מהרכישה המכוונת של ידע שימושי, שהיא שלב מקדים חיוני בתהליך הייצור הטיפוסי. ננסה אפוא להבין ביתר דיוק מה פירושו של חיפוש מכוון (כלומר ייצור) של ידע.

3. חיפוש, ידע, וגילוי יזמי

ייצור ידע ומידע הוא חלק מהותי מפעילות הייצור. עיתונאים סורקים את ערינו כדי להשיג ידע על אירועים בעת התרחשותם. אנשי המדע הטהור והמדע היישומי מחפשים ידע מדעי והנדסי חדש. אנשים המקווים לחבר ספרי עיון נוברים בספריות הגדולות בעולם כדי לחלץ פתיתי מידע לא מוכר או לגלות עובדות שטרם נודעו, באינספור תחומי מחקר. חיפוש הידע הוא לעיתים עמל-אהבה שהדלק היחיד המניע אותו הוא בקשת האמת. אך במקרים אחרים הוא מעשה נושא-רווח, שבו ערך השוק של הידע המיוצר גדול מעלות החיפוש.

חשוב, לצורך עיונו, להבחין היטב בין חיפוש פעיל של ידע לבין "תחושת בטן" או "חזון" יזמיים שלפיהם חיפוש כזה כדאי. הרווחיות של מעשה-חיפוש אינה שונה מהרווחיות של פתיחת חנות קמעונאית חדשה. את שני המעשים שוחררי-הרווח הללו יש לייחס לכך שלזים היו "רעיונות טובים". הקמעונאי הגיע למסקנה שחנות חדשה במקום מסוים עשויה להיות עניין משתלם; החוקר (או מעסיקו) הגיע למסקנה שאפשר להגיע לידע חדש ובעל ערך במחקר שעלותו נמוכה יחסית.

ייצורו של ידע זה באמצעות מחקר שיטתי הוא יזמי לא יותר מכפי שיזמיים הם שכירת מקום החנות, מילוי מדפיה ושכירת עובדים לה. בשני המקרים, הרכיב היזמי הוא "הרעיון הטוב", גילוי אפשרות הרווח, בין אם בפתיחת חנות חדשה ובין אם בייצורו של מידע חדש ובעל ערך. המחקר עלול להיות לא רווחי; ממש כמו שפתיחת

חנות חדשה במיקום המתגלה כאומלל עלולה לחולל הפסדים, כך גם מחקרים רבים נגמרים בהשגת ידע חדש שאין בו ערך מסחרי של ממש.

היזם המצליח בייצור ידע הוא זה שהיה ער לפוטנציאל הגלום בשכירתם של מדענים, מהנדסים וחוקרים מסוימים לצורך יצירת הידע הדרוש לייצור מוצרים או טכניקות חדשים ובעלי ערך. הידע כתוצר שהופק במכוון איננו גילוי יזמי; גילוי יזמי הוא המודעות הערנית לפוטנציאל הרווח של ידע ניתן-להפקה שכזה.²

4. משמעותו של הרווח היזמי הטהור

רווח יזמי טהור מושג מתוך הבנה שישנו פער בין מחיריהם של פריטים זהים בשווקים שונים (ושהפער גדול מעלויות ההובלה הנדרשת וכיוצא בזה). אין זה משנה מה טיב ההבדל בין השווקים: מרחק גיאוגרפי קטן, מרחק של אלפי קילומטרים, או פשוט, במקרה של רווח ספקולטיבי טהור, חלוף הזמן. היזם קונה בשוק אחד במחיר נמוך ומוכר בשוק שני במחיר גבוה ממנו.³ הדבר שהוא מוכר בשוק השני יכול להיות, אותו פריט שהוא קנה אך בה במידה הוא עשוי להיות גם מוצר שונה לחלוטין, שיוצר מהמשאבים שהוא רכש בשוק הראשון.

היזמות מתבטאת אפוא בהכרה ברווח הטמון בייצור מוצר חדש, בדרך ייצור חדשה של מוצר מוכר (כגון המצאת טכנולוגיה חדשה), בגילוי מקורות זולים חדשים לזמינותו של משאב) או בגילוי שווקים שיש בהם ביקוש בהול, שלא היה קודם לכן, למוצר מוכר. בכל המצבים הללו, היסוד היזמי הוא יסוד הגילוי: מישהו שהיה ער לפער מחירים רלבנטי. היה לו רעיון שנראה בעיניו נושא-רווח.

ברובד מסוים, רווח טהור הוא פשוט, כפי שראינו, הפער בין מחיר המוצר לצרכן לבין סכום כל מחירי המשאבים הרלבנטיים. אך ברובד עמוק ממנו אפשר לראות כי המציאות הכלכלית שהרווח הטהור משקף היא הפער בין הניצול נמוך-הערך של המשאבים הללו (המתבטא במחירים הנמוכים שהיזם הצליח לקנותם בהם) לבין השימוש שערכו רב יותר שהיזם תיעל אליו את המשאבים הללו (כמתבטא במחיר-לצרכן הגבוה שהלקוחות מוכנים לשלם על המוצר שהוא ייצר).

הרווח הטהור משקף את קיומו של פער ערכים בין מה שמסופק כעת בשוק לבין מה שהיזם גילה. בגלותו שימוש רב-ערך יותר במשאב, היזם יוצר ערך – וכך נוטל חלק בשיפור רווחתו של הלקוח ואיכות חייו.

5. ערנות, חדשנות ותעוזה

דיוננו התמקד עד כה בערנות ובגילוי כיסודותיה ההכרחיים של היזמות.⁴ בספרות התיאורטית על יזמות מודגשים לעתים מאפיינים אחרים שלה.⁵ לענייננו כדאי

שנתוודע לשניים מהם ונעמוד על יחסם לגילוי היזמי – שבעינינו הוא כאמור תורף היזמות כולה.

יוזף שומפטר סבר שהחדשנות היא מהותה של היזמות.⁶ לדידו של שומפטר, היזם הוא זה המפיק מוצר חדש או טכניקה חדשה. חידושים והמצאות הם רכיבי היסוד ביזמות השומפטריית. הרווח היזמי הטהור מופק ביצירת דבר-מה חדש.

מחברים אחרים, שהלכו בעקבות פרנק ה' נייט,⁷ ראו את תמצית היזמות באי-ודאות הקיצונית האופפת את הפעילות היזמית. פעילות זו כרוכה תמיד בספקולציות לגבי העתיד הלא-נודע. העתיד מעמת את היזם המיועד עם אי-ודאויות גמורות, שגם מיטב הכישורים האקטואריים שלנו משפילים מולן את מבטם. בעוד השכיר יודע מה יהיה שכרו, המעסיק אותו פועל כמעט תמיד בחוסר ודאות. בתהליך הייצור או השיווק הכול יכול להשתבש ליזם: העדפות הצרכנים יכולות להשתנות ולהותיר את המוצר שלו חסר ביקוש; יזמים אחרים עשויים לחדש טכניקות שתאפשרנה להם לייצר ולמכור מוצר זהה לשלו במחיר נמוך הרבה יותר; וכן הלאה. תעוזתו של היזם השוֹרָה עם אי-ודאות היא המאפשרת את החידושים ואת הרווחים הטהורים שאנו קושרים בדרך כלל עם יזמות. לו היה העתיד ודאי, לא הייתה יזמות. אדם שאין לו תעוזה ונחישות, חזקה עליו שיירתע מן ההרפתקה היזמית.

הגילוי והניצול של הזדמנות רווח לנוכח עתיד לא-ודאי כרוכים אם כן בקורט "ספקולציה". אם ספקולציה של יזם בשוק לא-ודאי נחלה הצלחה, אפשר לייחס זאת לאבחנה הנכונה של היזם (שהקדים את יתר הספקולטורים), או ל"גילוי" הנכון שלו, בדבר פער המחירים האפשרי שעתיד היה להוות את הרווח שלו. גילוי שְׁוֹרָתוֹ היא עתיד לא-נודע בעולם לא-ודאי הוא תמיד ספקולציה.

נדגיש כי כל רכיבי היזמות שהזכרנו הם חשובים: החדשנות, האי-ודאות, התעוזה והספקולציה. בעולם האמיתי, להבדיל מעולם המודלים התיאורטיים הטהורים, מאפיינים אלה מתקיימים בדרך כלל ביחד, לבלי הפרד. הרווח המושג בפעילות יזמות חדשנית (שומפטריית) הוא פרי גילויים ערניים של יזם חדשן ופרי התעוזה והנחישות שהוא קידם בהן את "תחושת הבטן" שלו לנוכח אי-ודאות.

יזמים בעולם המציאותי, אם רצונם להצליח, צריכים להיות מרחיקי רואי (כלומר ערניים לתמורות עכשוויות וצפויות), נועזים ובטוחים בעצמם (כדי לפעול תחת החרב המתהפכת של האי-ודאות הקיצונית), וחדשנים (כלומר נכונים לזהות ביקוש לשינוי ואפשרויות שינוי).⁸ כאן בחרנו להדגיש את הערנות – רק משום שלטעמנו הדגשה זו תתרום להבהרתם של היבטים חשובים בתפקיד היזמות בשוקים מודרניים, ובייחוד בתוך ההקשר של הכלכלה הגלובלית המתכווצת.

6. איך שווקים פועלים: תפקידה של היזמות

מדע הכלכלה מלמדנו ששווקים אכן פועלים. למשל, במקרה של שוק "פשוט", תנודות חופשיות במחירים מעודדות קונים ומוכרים לגלות מהי מידת מוכנותו של הצד האחר למכור ולקנות. כלומר, כפי שמלמדת אותנו תורת הכלכלה הבסיסית, מחיר השוק של סחורה נתונה, בין אם היא תשומה ובין אם היא תשואה, נוטה לנוע לעבר הרמה אשר (במגבלות מסוימות) יוצרת התכנסות של כל הקונים והמוכרים המוכנים, בהתאמה, לקנות במחיר הזה (ובמידת ההכרח אפילו בגבוה ממנו) ולמכור בו (ובמידת ההכרח אפילו בנמוך ממנו). שוק של תפוחים או דגים, בכל יום נתון, נוטה ליצור מחיר שבו ייטלו חלק כל המוכרים והקונים הפוטנציאליים – למעט אלה שאינם מוכנים להסכין עם מחיר זה, כל אחד מכיוונו. תהליך השוק תואר פעמים רבות כמכשיר חברתי מבוזר לגילוי הדדי.⁹

בשווקים פשוטים כאלה, וגם בשווקים "מתוחכמים" הרבה יותר כגון שוק הסחורות העתידיות, היזמות התחרותית מניעה את תהליך הגילוי.¹⁰ אדם המאמין שיוכל לקנות ארגז תפוחים בעשרה דולרים ולמכור אותם ב-12 דולר (כולל תובלה והוצאות), מאמין שיש לו רעיון נושא-רווח. רעיון נושא-רווח זה, כאשר הוא מיושם בשוק, עשוי לעורר אצל אלה המוכרים ארגזי תפוחים ב-10 דולר מודעות לקיומם של לקוחות המוכנים לשלם 12. באותו אופן, רעיון נושא-רווח זה נוטה להעביר לצרכנים פוטנציאליים המוכנים לשלם 12 דולר לארגז מודעות לכך שיש מוכרים פוטנציאליים הלהוטים להציע להם את הסחורה במחיר נמוך יותר.

כל עוד קיים פער ניכר בין מחירי התפוחים בשני השווקים, מתקיים מצב שבו (א) התקשורת אינה מושלמת (כלומר, יש אנשים המשלמים 12 דולר על פריט שאפשר להשיגו ב-10; ומנגד יש אנשים המוכרים ב-10 דולרים פריט שיש צרכנים המשלמים עליו 12); ו-(ב) יש מקום לגילוייה של הזדמנות לרווח טהור (כלומר, לכך שמישהו יקנה ב-10 וימכור ב-12). פיתוי הרווח הוא הנותן השראה לגילויין של הזדמנויות רווח טהור כגון זו; ובאמצעות ההבנה והיישום של הזדמנויות אלו מבצע השוק את תפקידו ככלי תקשורת.

הגילוי היזמי חשוב יותר מהמשאבים

עיקרון הרווח פועל באותו אופן בפשוטים שבשווקים – כמו שוק התפוחים – ובמורכבים שבהם, שבהם פערי המחירים הם בין סכום מחיריהם של כמה וכמה משאבים לבין המחיר שהיזום מקווה לקבל.¹¹ כל הזדמנות שטרם נוצלה לשיפור דפוס ייצור מתגלמת בהזדמנות לרווח טהור המחכה לגילוי יזמי. לשון אחר: השוק "פועל" מפני שגילוי רעיונות יזמיים טובים הינו, בעצם, גילוי של אחד או יותר מהבאים: (א) דרכים לשיפור היעילות של ייצור ממשאבים נתונים, (ב) משאבים חדשים שטרם נוצלו, ו-(ג) אפשרויות שטרם נודעו להשבעת רצון הלקוח.¹²

יש להדגיש שוב ושוב: במובן עמוק, הגילוי היזמי חיוני לתפקודם של שווקים אפילו יותר ממשאבים, חשובים ככל שיהיו. אם מדיניות ציבורית (או אסון טבע) גורמת לצמצום מקורות האנרגיה (או חומרי גלם אחרים כגון גומי או פלדה), כלכלת השוק תצטרך להסתפק במועט. כדי להתמודד עם הירידה באספקה יצטרך תהליך השוק לארגן מחדש את המחירים, את דפוסי הייצור ואת מבני ההסדרים הפיננסיים. לעומת זאת, מדיניות שבדרך זו או אחרת מסכלת גילויים יזמיים אינה מעמידה את השוק בפני מחסור במשאבים – אלא נוטה לחנוק את תהליך השוק לחלוטין.

פעילות השוק – ואיתה הפיתוח הכלכלי כולו – תלויה ביזמות, אך לא כפי שתעשיית הרכב תלויה בזמינותה של פלדה ובריחתו של רובינזון קרוזו תלויה בהימצאות ענפים בקרקעית הבור, אלא כפי שבריחתו של רובינזון תלויה ביכולת שלו להגות "רעיונות טובים". בלי הרעיון הטוב, רובינזון היה נשאר בקרקעית הבור. בלי האפשרות שרעיונות טובים יתגלו, ומתוך כך יושמו, שווקים אינם יכולים "לפעול" כלל.

7. תחרות ויזמות

מדיניות ציבורית המבקשת לחזק את הגילוי היזמי צריכה להכיר בעובדה חשובה מאוד אך מזולזלת בדרך כלל: היזמות והתחרות בשוק הן שני צדדיו של מטבע אחד.¹³ רבים שוגים בהבנת המושג תחרות בשוק.

לצורך דיונו די אם נאמר שתחרות, במובנה הרחב ביותר, עניינה היעדר זכויות-יתר. בהקשר השוק, היעדר זכויות יתר פירושו חופש כניסה מוחלט. משק תחרותי הוא משק שהממשלה, או כל גורם אחר שמחוץ לשוק, אינם מציבים בו מכשולים שרירותיים. אין חוסמים בפני שום יזם פוטנציאלי את האפשרות לנצל הזדמנות רווח שנתגלתה; אין חוסמים אותו באמצעות הגבלות על הייבוא להגנת תוצרת מקומית, ולא באמצעים שהם פרי לחץ של חברות קיימות (כגון אלה הניכרים לא פעם בדרישות רישוי או בדמות "הגבלים עסקיים" נגד מיזוג חברות לכדי יחידות-ייצור יעילות יותר). מכשולים בפני כניסה לשוק הם מכשולים בפני גילוי יזמי.

באותו אופן, האפשרות לגילוי יזמי היא ההשראה החזקה ביותר לכניסה תחרותית לשוק. חברה גדולה עשויה להגיע למעמד מונופוליסטי באמצעות השגת שליטה בלעדית על משאב חשוב. אבל אף אחד, ושום חברה, אינו יכול להשיג שליטה בלעדית על "הערנות", כלומר על היכולת למצוא רעיונות "טובים" (כלומר יזמיים).

במשק תחרותי, שחקן פוטנציאלי חדש בשוק, הסבור שיש לו רעיון טוב (למשל רעיון איך לאגם משאבים – כגון כספי הלוואות – לייצור מוצר שאפשר למכרו ברווח), חופשי לנסות לממש את הרעיון. בעשותו כן הוא מתחרה ביצרנים אחרים הן בהשגת גישה למשאבים, הן במכירת מוצרים ללקוחות. כאשר השחקן החדש שלנו מממש את הרעיון הרווחי החדש שלו בהצלחה, הוא מפיק רווחים רק עד שעוד שחקן חדש מגיע

עם רעיון טוב אף יותר (למשל, מצליח לשכנע את בעלי המשאב למכור את שירותיהם לו, או לשכנע את הצרכנים להפנות את כספם למוצרים שלו). התהליך התחרותי אינו אלא סדרה של גילויים תחרותיים. בניגוד לתיאוריה הכלכלית הרווחת, התחרות אינה מצב עניינים, אלא תהליך גילוי המתנהל מתוך יריבות. הדחף ליצור רעיונות יזמיים חדשים הוא-הוא התהליך התחרותי.

8. הפעילות היזמית וטובת הצרכן

מתוך זלזול במשמעות ובתפקיד של היזמות, או בשל אי הבנה שלהם, סבורים רבים ממבקרי כלכלת השוק שהדחף הבלתי-מרוסן להשיג רווחים יזמיים טהורים נוטה להזיק לקהל הצרכנים ולעובדים השכירים. שהרי לו היו ההכנסות על משאבים (כגון שכר-עבודה) גבוהות יותר, או המחירים לצרכן נמוכים יותר, רק היזם היה ניזוק מכך – ואילו העובדים והצרכנים כאחד היו מרוויחים על חשבוננו. אלא שההפך הוא הנכון. יזמות מוצלחת, כלומר מימוש של רעיונות נושאי רווח, נוטה באופן שיטתי לזהות ולתקן חוסר-יעילות ובזבוז בדרך השימוש הקיימת של החברה במשאביה הנתונים במחסור. חשבו על ענף תעשייתי, ניהח תעשיית הכרכרות בשלהי המאה ה-19, שסיפק לקהל צרכניו שירות יציב למדי (וכן סיפק דפוס יציב למדי של הכנסה מובטחת לפועלים, משקיעים וספקי חומרי גלם). דמיינו עכשיו שלשוק נכנס יזם חצוף וחדשן – ניהח יצרן מכוניות. הוא גילה כי אפשר, בעלות כוללת נמוכה יחסית, לנצל טכנולוגיה קיימת, כישורים הנדסיים קיימים ומאגרים קיימים של אספקת משאבים כדי לייצר באופן רווחי כלי רכב שהצרכנים יעדיפו עשרת מונים על הכרכרות.

עוד ועוד יזמים מגלים את רווחיותו של קו היצור החדש, ותעשיית הכרכרות, על כל מארג היחסים העסקיים הענף שלה, יורדת לטמיון. עובדיה מושלכים לרחוב וההון שהושקע בה חדל לייצר רווח. הציוד המשמש בתעשייה הזו מאבד את רוב ערכו הכלכלי, והפסד כבד נגרם לבעלים. הספקים המסורתיים של תעשיית הכרכרות מוצאים את עצמם מנוערים מלקוחותיהם שמימים ימימה. תוהו ובוהו כלכלי, אומללות, מצוקה – את כל אלה חולל אותו דחף ארור לרווח יזמי; האין זאת?

במובן מסוים הדבר יכול להיות נכון, אבל זו קריאה שגויה של התרחיש. במבט כולל, התרחיש ממחיש את הברכה, לא את הנזק, הבאה מיזמות חדשנית. כי האמת היא שתעשיית הכרכרות מן הדוגמה שלנו, עם כל הברכה והשפע שהביאה למי שנטל בה חלק, התגלתה כמי שהשתמשה שלא כראוי במשאביה של החברה. משאבים אלה שיכולים היו להפיק מכוניות נוצלו לייצור כלי רכב מסוג אחר, כרכרות, שערכם לצרכן פחות. יזם המכוניות החצוף שהרס את תעשיית הכרכרות הישנה אכן גרם חורבן כלכלי ליצרנים קיימים. אולם חורבן זה רק משקף את הציפיות הקודמות, המנותקות מהמציאות, של יצרני הכרכרות, שהם יוכלו להמשיך ולחיות עד קץ הימים חיי נוחות

באמצעות שימוש לא נכון במשאבי החברה (כמובן, אנו אומרים "שימוש לא נכון" רק בחוכמה שלאחר מעשה, שבאה לנו בזכות הגילויים שגילו בתנאי אי־ודאות קיצוניים יזמי המכוניות). אנו יכולים להשתתף בצערם של יצרני הכרכרות, אך עלינו להכיר בכך שהתחרות החדשה רק חשפה את שיגיון של הציפיות המוקדמות ואת הנוק שגרמו לציבור.

9. יזמות, מוסר הרווח והתמריצים לגילוי

בטרם נעבור לבחינת ההשלכות של דברינו על התוויית מדיניות כלכלית, נעצור נא לרגע ונבהיר עוד היבט של היזמות שרבים טועים בו: המוסריות של השגת רווח יזמי טהור. רבות מהמתקפות על שיטת השוק יוצאות מההנחה שהשגת רווחים יזמיים היא בלתי מוסרית במהותה; שהיא מבטאת תאוות בצע והליכה בדרכי רמייה, ויש בה הפרה בוטה של הצדק הכלכלי הפשוט. עמדה זו נשמעת שוב ושוב בלי שתילוה אליה הנמקה של ממש. כמו נתקבלה על דעת הכלל אמיתה מובנת מאליה: אם יזם מוכר ללקוחות ב-25 דולר מוצר שהוא ייצר בעלות של 10 דולרים, חזקה עליו שהפקיע מחירים ללקוחותיו, עשק את ספקיו ואת עובדיו, או שני הדברים גם יחד.

אין זה המקום לחשיפה מפורטת של הכשלים הלוגיים שעמדות אלו מושתתות עליהם,¹⁴ ורק נציין בקצרה שהרווח הטהור בן 15 הדולרים שהיזם קיבל לא נלקח מאיש. היזם הוא אשר גילה שמה שהוא ייצר בעלות של 10 דולרים יכול להימכר ב-25. איש מלבדו לא היה מודע לאפשרות הזאת. לדידם של כל יתר המשתתפים בשוק, לא הייתה כל אפשרות להרוויח יותר מ-10 דולרים ממכירת מה שהיזם גילה שהוא יכול לייצר. היזם שלנו הוא היחיד שהערכת מצבו העיתי של השוק הובילה אותו להאמין שלמרות האי־ודאות הגמורה של המצב, יש סיכויים נכבדים לעשיית רווח טהור באמצעות שימוש במשאבים שהוא קונה. לא יצרנים פוטנציאליים אחרים ולא קונים פוטנציאליים אחרים של המוצר הסופי של היזם ראו מה שהיזם שלנו אכן ראה. הוא גילה ויצר ערך של 15 דולר באמצעות הקצאת משאבים מסוימים לשימוש שערכו גבוה יותר.

רוב האנשים מסכימים כי לְמַגְלָה יש זכות מוסרית לְנַפֵּס לעצמו את מה שמצא. אכן, ברגע שמאמצים צורה כלשהי של אתיקת "כל הקודם זוכה", פני הדברים נראים שונים מכפי שהם נראים למבקרי הרווח היזמי. אכן, יש להבין שהיזם גילה את הזדמנות הרווח הטהור שלו; במובן חשוב מאוד, הוא יצר אותה. יהיה זה לא מוסרי להפקיע מאדם את פרי יצירתו.¹⁵

עוד סיבה חשובה לכך שאתיקת "כל הקודם זוכה" חלה ביזמות היא שהפקעת רווח תגרום לכך שיזמים פוטנציאליים יחדלו להבחין בהזדמנויות עתידיות לשימוש טוב יותר במשאביה של החברה. פיתוי הרווח הוא התמריץ לגילוי היזמי. קיומו של רווח

הוא המושך את היזמים בשוק ליוזמות שהחברה תתברך בהן. הפקעתו של רווח יזמי, או של חלק ממנו, מפחיתה אפוא את הסבירות לגילוי יזמי.

ב. השלכות על מדיניות ושינוי מוסדי¹⁶

1. אל תנסו לתמוך ביזמות ישירות

כפי שממחיש משל רובינזון שלנו, היוזמות תמיד נמצאת. החשיבה היצריתית פועלת תמיד ובכול – הן בהקשר האישי, הן בהקשר החברתי הרחב. היוזמות, בדמות מלאכתם של חדשנים ומדענים, היא המקור להתקדמות הטכנולוגית בחברה. היא גם המקור לשינוי ארגוני, כאשר אנשים מוצאים דרכים חדשות לארגן את הפעילויות שלהם, והיא אף המקור לצבירת הון אנושי – כאשר אנשים מבינים כמה חשובה ההשכלה להשגת מטרותיהם.

בהקשר החברתי, היוזמות כרוכה תדיר בהקמת עסק חדש. אך בכלל לא תמיד. יזמות מתקיימת גם בתוך חברות ותיקות, כאשר הן גדלות או מתרחבות לתחומי עיסוק נוספים. יזמות מתקיימת גם בהקשר המשפחתי, ובסוגים נוספים של התאגדויות אנושיות. עצם הופעתה של היוזמות, כמו גם אופן התרחשותה, תלויים בתנאים המוסדיים. במילים אחרות, ההקשר המוסדי משפיע על הקיום, הגודל והאופי של ההזדמנויות ליזמות.

בכל הקשור להתוויית מדיניות, האבחנה שערכנו לעיל בין ייצור מתוכנן של ידע לבין גילוי ידע חדש היא אבחנה מכרעת. הייצור מושתת כולו על רעיון ראשוני – וכך גם ייצור הידע. מכאן שמדיניות התומכת בייצור ידע יכולה להזין את הייצור המכוון של ידע – אך לא את גילוי של מידע חדש. כזו היא למשל מדיניות המקדמת מחקר ופיתוח (מו"פ) בתוך חברות תוך התעלמות מהמנגנונים לגילוי ולניצול של הזדמנויות רווח.

הנה כי כן, מדיניות המתמקדת בהזנקת עסקים, בקידום מו"פ או בחיזוק אשכולות עסקיים עלולה להחמיץ את העניין. אם קובעי מדיניות רוצים לבצר את היוזמות, עליהם להתמקד בתנאים המאפשרים את יצירתם של רעיונות מועילים לחברה, ולא במספר העסקים החדשים המוקמים. כל מדד של מספר העסקים החדשים במשק אינו מדד שלם של היוזמות. אכן, יצירת רעיונות חדשים קשה עד מאוד למדוד.¹⁷

2. מעטו בהתערבות במנגנון הרווח וההפסד

לעיל הסברנו שהרווח הטהור הוא ההפרש בין שימוש נמוך-ערך במשאבים לבין שימוש בעל ערך רב יותר שהיזם מפנה אליו את המשאבים האלה. הרווח הטהור ממלא תפקיד חשוב מאוד, באשר הוא (א) יוצר את התמריצים לגילוי יזמי, ו-(ב)

מספק מנגנון של היזון חוזר העוזר לאנשים לאמוד את איכות החלטותיהם: יזמים שוגים לפעמים בהערכת התנאים העתידיים בשוק, וגם דבר זה מסביר מדוע מנגנון הרווח וההפסד חשוב. הגישה לידע שהרווח הטהור מספק חיונית לחברה האנושית. בלעדיו לא תהיה לאנשים דרך לדעת איך להקצות משאבים מחדש באופן שימלא צרכים דחופים רבים יותר.

סגולותיו ההקצאתיות של השוק הן אפוא, במהותן, פרי פעילות יזמית מונעת-רווח. באין רווח טהור, אין קובעי המדיניות יכולים לסמוך על מגנוני השוק. קידומה של יזמות מוצלחת כרוך בקיום מדיניות המאפשרת ליחידים להיות ערים להזדמנויות חדשות לרווח מסחרי. הדבר יכול להתקיים רק כאשר רווחים טהורים ניתנים לגילוי ולמימוש.

למעשה, למדיניות ולאסדרות רבות עשויה להיות השפעה שלילית על קיומם של רווחים טהורים. מיסוי הוא מדיניות ממשלתית מרכזית העלולה להקטין רווחים טהורים. גם לסוגים אחרים של התערבות ישירה בשוק, כגון פיקוח על מחירי ההשכרה, עלולות להיות השפעות מזיקות שיחנקו את תהליך הגילוי.

3. שמרו על תגובתיות גבוהה של מערכת השוק

תהליך הגילוי היזמי איננו מייד. שווקים מתמסרים מידע; למידע זה צריכים אנשים לשים לב, ותהליך זה אינו אוטומטי. מבחינה זו הקצאה לא יעילה של משאבים (מנקודת הראות של ישות יודעת כול) יכולה להימשך זמן רב – עד שמישהו מזהה דרך מוצלחת יותר לארגן את הייצור, ועד שאפשר לממש דרך זו.

ליזמים יש אינטרס מובהק לגלות מצבים שאינם משביעי רצון, בזכות תמריץ הרווח. יזמים יכולים לגלות היכן מצויים קְשָׁלֵי תיאום ולפעול לתיקונם. בעיקרו של דבר, התהליך היזמי התחרותי נוטה לגלות לאורך הזמן מצבים שכאלה ולהחליפם במצבים משופרים. פקידי ציבור אינם מציעים את התמריצים היזמיים הנחוצים לגילוי מצבים שבהם משאבים מוקצים שלא כראוי. בשל אופיים של תהליכי המדיניות הציבורית, טיפולה של המדיניות בבעיות שוק שכבר זוהו נוטה להפחית בערך העובדה שתהליך השוק ממשיך כל הזמן לגלות הזדמנויות לרווחים חדשים.

הזמן הוא רכיב מכריע בתהליך היזמי ואין לזלזל בו. זהו היבט ה"תגובתיות" של מערכת השוק: המהירות שבה מתגלות הזדמנויות נסתרות. יעילות השוק תלויה בכך שהזדמנויות לא תישארנה נסתרות לאורך זמן. במילים אחרות, מנקודת מבטם של משתתפי תהליך השוק, תגובתיות גבוהה עדיפה. מהירות גילויין של הזדמנויות הרווח תלויה במידה רבה באיכות התמריצים שיש ליזמים בשוק.

על קובעי המדיניות להבין כי כאשר הם מצביעים מכשולים בפני ניצול הזדמנויות רווח, הם מחלישים את איכותה של המערכת הכלכלית, ובפרט את מהירות התרחשותן

של תגליות, ופירוש הדבר הוא שמקרים של הקצאת משאבים שאינה משביעת רצון יישארו לא מגולים זמן רב יותר. אם צרכים בלתי מסופקים יכולים להתמלא באמצעות פעילות השוק, אך הדבר אינו קורה בגלל סביבה מוסדית שאינה נוחה ליזמות, זו טרגדיה חברתית.

4. טפחו את ההקשר התרבותי ליזמות, וצרו לה את התנאים המוסדיים הדרושים

הבה נחזור לסיפור רובינזון קרוזו. דמיינו שהוא מאמין עד עומק לבו בקדושתו של מין עץ מסוים הצומח באי. הוא נמנע מלגעת בו ובפירותיו, ואפילו משימוש בענפים שנפלו ממנו. הענפים שרובינזון מוצא בבור הם ענפי העץ הזה. אם רובינזון נאמן לחוקיו, הענפים הם מחוץ לתחום בשבילו. הוא אינו יכול להשתמש בהם לבניין הסולם.

בדוגמה זו, ההקשר התרבותי שפעילותו של רובינזון מתרחשת בתוכו יוצר מסגרת ליצירתיות שלו. ייתכן שאמונתו כה חזקה שהוא אפילו לא יעלה על דעתו שאפשר להיעזר בענפים לבריחה. הוא כלל אינו רואה אותם כמשאבים פוטנציאליים. אמונתו של קרוזו מתווה את גבולות המרחב שהוא עשוי לגלות בו הזדמנויות בריחה ולהשתמש בהן, כלומר היא מתווה את גבולות הערנות שלו. במקרה שלנו, אמונתו תגרום לכך שלא יינצל מאסונו. הצופה או המדען האובייקטיבי לא ישפוט את הימנעותו זו של רובינזון כ"שגיאה", מפני שמתוך אובייקטיביות הוא נמנע משיפוט אמונתו של האיש. אך צופה זה ודאי יאמר שהרקע התרבותי מסביר את אי-שרידתו של רובינזון. האמונה וההרגלים התרבותיים של קרוזו הם שלו ורק שלו, אבל תוצאותיהם הינן מושא לגיטימי לחקירה מדעית.

התרבות יכולה לעצב את מה שאדם תופס כהזדמנות ואת מה שהוא מתעלם ממנו – שכן היזמות נמצאת תמיד בתוך הקשר תרבותי. כמובן, הקשרים תרבותיים מסוימים מצמיחים גילויים יזמיים יותר מהקשרים אחרים. אך עוד יותר מכך, התרבות מכוונת את היזם לכיוון זה או אחר, וכך משנה את פני היזמות בהקשרים שונים. התרבות אינה סטטית ואינה דטרמיניסטית; היא מתפתחת במהלך הזמן. תרבות המעכבת, יותר מתרבויות אחרות, את התפתחותה של יזמות – אין הכרח שתישאר כזו תמיד.¹⁸

כשמדובר בחברה שלמה, האמונות האישיות והתנאים המוסדיים משפיעים על כיווני ערנותם של היזמים.¹⁹ באומרנו "תנאים מוסדיים" כוונתנו לנומרות חברתיות דה-פקטו (כלומר ההקשר התרבותי הרחב), וגם לחוקים דה-יורה שהשלטונות מחוקקים; לאלה גם אלה נודעת השפעה מכרעת על אופייה של הפעילות היזמית ועל תוצריה.²⁰ כך, למשל, במדינות מתפתחות רבות גורמת מציאותם של מוסדות ממשלתיים (כלומר אסדרה) להאמרת עלותה של הכניסה לשוק. הדבר גורם לרבים לפעול בשוק

השחור או להימנע מפעילות כלכלית בכלל. פירוש הדבר שיזמים פוטנציאליים אינם מוצאים הזדמנויות נושאות רווח שלמעשה הן קיימות – הזדמנויות אשר אם תנוצלנה תוכלנה לשפר את תנאי החיים של ההמונים במידה דרמטית.²¹

היזמים צריכים גם שזכויות הקניין שלהם על משאבים תהיינה מוגדרות היטב ומוגנות באכיפה, כדי שיהיה להם מושג ברור על הרווחים והעלויות הכרוכים בפעילותם.²² עוד נדרש הליך זמין להגדרת זכויות קניין על משאבים שאין להם בעלים (כגון צווי בית משפט בענייני נחלות). עוד יסוד מוסדי חיוני לפעילות יזמית הוא האפשרות להתקשרות חוזית חופשית לגבי משאבים. בלי חופש התקשרות חוזית, הזדמנויות רבות שהתגלו אינן ניתנות לניצול. כפי שראינו לעיל, זכויות קניין מוגדרות היטב הזכות להגנה אכיפתית, וכן חופש התקשרות חוזית, משפרים את התגובותיות לתנאים חברתיים שאינם משביעי רצון.

כפי שהסברנו, מספר הקמות העסקים במשק אינו משקף בהכרח את רמת היזמות בו. החפץ לדעת אם משק מסוים נוטה לתגובותיות יזמית גבוהה, מוטב שימדוד את רמת החופש הכלכלי הניתן במשק זה ליחיד. הדרך למדוד חופש זה היא לבחון את הכללים דה-פקטו שהיחידים מצייתים להם ואת ההקשר דה-יורה שהיחידים והארגונים פועלים בו. בחינה אמפירית מלמדת שמידת החופש הכלכלי עומדת במתאם עם רמת החיים. הסיבה לכך היא שבסביבה חופשית יותר מתקיימת יותר פעילות יזמית המועילה לחברה.²³

5. הסירו מחסומים משפטיים מן הכניסה לשוק

שמירה על שווקים תחרותיים באמת היא מטרה רצויה למעצבי מדיניות השואפים לחברה דינמית, כלומר למשק שיש בו מהירות גבוהה של תגובותיות למצבים בלתי מספקים. אפשר לומר ששווקים תחרותיים הם תוצאתה הסופית של מסגרת מוסדית המחזקת את היזמות.

השמירה על שווקים תחרותיים כיעד למדיניות משותפת לרבים מקובעי המדיניות; אלא שהמדיניות עצמן לא פעם מרעות את התנאים לקיום פעילות יזמית. זה קורה מפני שחוקי ההגבלים העסקיים מושתתים בדרך כלל על תפיסתה של התחרות כמצב עניינים. וכבר הראינו שלאמיתו של דבר התחרות אינה מצב עניינים כי אם תהליך של גילוי יזמי. פירושו של דבר הוא שמצב השוק (למשל מספר הספקים של סחורה מסוימת) אינו יכול לשמש מדד לרמת התחרות. עוד סיבה לכך היא שבניגוד לתפיסה הרווחת לגבי 'מונופולים', בשוק כל המוצרים והשירותים מתחרים זה בזה.

לדוגמה, יצרני מוצרי חשמל מתחרים ביצרני הצמר: שניהם מציעים דרכים שלאדם יהיה חם בביתו בחורף. יתרה מכך: בשל גילויים יזמיים מגיעים לשוק כל הזמן אמצעים חדשים לשמירת חום הגוף בבית – כגון הפליס העשוי לא מצמר אלא מחומר

סינתטי שבסיסו נפט. האסדרה המסורתית של התחרות תראה את יצרני הפליס, התנורים החשמליים והצמר כפועלים בשווקים שונים, כלומר כמי שאינם מתחרים זה בזה.

שגיאותיה של תפיסה מסורתית זו תתגלנה אם נבין את התחרות כתהליך של גילוי יזמי. תחרות קיימת בין שלושת סוגי היצרנים אם כולם חופשיים להיכנס אליה. התנאי ההכרחי והמספיק לתחרות חופשית הוא היעדר מחסומי כניסה חוץ-שווקיים – כלומר אם בשוק החימום לא ניתנת זכות יתר לשום גורם. כל עוד כולם חופשיים להציע סחורות ושירותים העוזרים לאדם להתחמם בחורף, התחרות היזמית מתקיימת.

עולה מכך שמדיניות התחרותיות הנהוגה כיום ברוב ארצות המערב היא, במובן הרלבנטי לנו, אנטי-תחרותית. רבות מהן מדכאות את הגילויים היזמיים שכן הן כופות על השוק מערך "אידיאלי". הדבר עשוי למנוע כניסה חופשית ולכרסם בחופש ההתקשרות החוזית (למשל בחסימת מיזוגים בין חברות). חוקי ההגבלים העסקיים, חוקים שיעודם עידוד תחרות, אוסרים על מצבי שוק שמנקודת המבט של התחרות היזמית הם תחרותיים לחלוטין. על מעצבי המדיניות לנקוט דרך אחרת. עליהם להבטיח ששום זכויות יתר חוץ-שווקיות לא יינתנו לשום שחקן בשוק, ושחופש הכניסה יכובד.²⁴

6. הסירו חסמים משפטיים מהסחר החופשי

כפי שהראתה דוגמת הכרכרה והמכונית, מוצרים חדשים גורמים לפריעת דפוסים מורגלים של ייצור וצריכה. פריעה זו היא גם הסימן לכך שמשאביה של החברה נוצלו באופן שגוי. מכאן שהגנה על יצרנים מפני איומי התחרות (כגון איסור על אזרחים להחליף את כרכרתם במכונית), או הגנה על מועסקים מפני סכנת אובדן מקום העבודה (כגון חקיקה נגד פיטורין "פוגעניים"), חונקות את התהליך היזמי שטבעו להחליף דפוסים לא מוצלחים של הקצאת משאבים בדפוסים רצויים יותר.

הקורבנות העיקריים של הגנות כאלה, נוסף על היזמים שהדבר מונע מהם לממש הזדמנויות רווח חדשות, הם הצרכנים. כשם שכניסה חופשית לשוק חיונית לתהליך התחרותי היזמי, כך גם הסחר החופשי, הרגיל והבינלאומי, חיוני לשיפורה המתמיד של רווחת הצרכנים. כניסה חופשית וסחר חופשי הם שני צדדיו של אותו מטבע מוסדי המאפשר תחרות יזמית.

7. מסקנות עיקריות למדיניות

ממשלות עלולות להתקשות ליישם מדיניות המחזקת את התהליך היזמי משום שאי אפשר למדוד פעילות יזמית באופן ישיר. מדיניות המאפשרת ליזמות לפרוח

מתקיימות במרחק צעד אחד מזירת הפעילות היזמית עצמה, שכן עניינן הוא ההקשר המוסדי והרגולטורי.

קובעי מדיניות השואפים לחזק את היזמות, כדאי שייתנו דעתם לעניינים אלה:

1. הגדרתן ואכיפתן של זכויות הקניין (ושל המנגנונים לקביעת זכויות קניין על משאבים שאין להם בעלים);
2. מידת חופש ההתקשרות החוזית והיקף אכיפתו;
3. מידת האסדרה הממשלתית ומידת היכולת לחוות אותה (ובייחוד מידת החופש להיכנס לשוק ולצאת ממנו – ובכלל זה דיני רישוי, פשיטת רגל וכיוצא באלה – ומידת חופש הסחר);
4. גודלו של נטל המס (ובייחוד שיעורי המס השולי האפקטיבי על ההון, על הכנסות מעבודה וכן הלאה); ולבסוף
5. איכותו הכללית של השלטון (ובכלל זה החוקים הפיסקליים והמונטריים של הממשלה, גודלו של השלטון המרכזי וגודלו של השלטון המקומי, והיקפם ואופיים של יחסי הגומלין בין הממשלה לבין המגזר הפרטי – כגון חוקי הרכש הממשלתי).²⁵

כפי שראינו, תהליך הגילוי היזמי חשוב יותר מהמשאבים הזמינים, מפני שהוא מייצר את הרעיונות המועילים לחברה החיוניים לכל הייצור במשק כולו. כאשר קובעי מדיניות מתמקדים בתשתית, בעסקים הקטנים, באסדרת השווקים, במו"פ ציבורי ועוד ועוד, הם עיוורים בדרך כלל למהותו של תהליך הגילוי היזמי.

הפלא שבתהליך היזמי התחרותי הוא היכולת שלו לגלות את הידע הנחוץ להגדלת התיאום בחברה. האסדרה מסוכנת לא רק מפני שהיא פורעת את דפוסי הסחר בין הצרכנים והיצרנים, אלא גם, ובעיקר, מפני שהיא מחלישה את תהליך הגילוי היזמי.²⁶

ולבסוף, הבנת ההבדל בין כללים דה-יורה וכללים דה-פקטו חיונית ליישומה הנכון של מדיניות. הסיבה לכך ששינויי מדיניות לא תמיד מקדמים יזמות מועילה לחברה היא שלעתים קרובות מדי קובעי המדיניות מתעלמים מההבדל בין מה שאומר החוק היבש לבין הכללים שאנשים פועלים על פיהם בשטח.²⁷

סיכום

היזמות היא בת כוחו היוצר של המוח האנושי, והיא המנוע לתהליך השוק; היא מתקיימת בצורות רבות ובנסיבות מגוונות – בעסקים קיימים וחדשים כאחד, בשווקים פשוטים ובשווקים מורכבים.

היזמות עשויה מגילוי רעיונות טובים, כלומר תשומת לב לפוטנציאל של פעולות

נושאות רווח. הרעיון שנתגלה – הרעיון היזמי – אינו יכול להימכר או להיקנות; הוא איננו משאב, אלא הוא הדבר המאפשר למשאבים להגיע לכלל שימוש. שווקים "פועלים" מפני שהתהליך היזמי המבוזר מגלה עוד ועוד רעיונות טובים חדשים למימוש רווחי סחר שנעלמו עד כה מן העין. במובן זה, היזמות חשובה לרווחת הפרט ולשגשוגו יותר מהמשאבים ומהקצאתם.

הרווח מניע את היזמות על ידי כך שהוא מאותת על דרך רצויה יותר לארגן את משאבי החברה, שהשחקנים בשוק לא הבחינו בה עד כה. הערנות והגילוי הם יסודות הליבה של היזמות, אך יש לה מאפיינים חשובים נוספים: חדשנות טכנולוגית, תעוזה ונחישות.

קובעי המדיניות, אם חפצם לחזק את הפעילות היזמית המביאה ברכה לחברה, צריכים להקדיש תשומת לב לאיכותם של המוסדות (כלומר הכללים, החוקים והנורמות) – בייחוד אלה המשפיעים על הרווחים. מוסדות המאפשרים לפרט את מלוא החופש האפשרי לממש את יצירתיותו ולקטוף את הרווחים שגילה – מחזקים את החברה היזמית. החברה יכולה להפיק את מלוא התועלת מהפעילות היזמית רק אם זכויות הקניין מוגדרות בה היטב ונאכפות. עוד צריכים מוסדות המדינה לקיים חופש של התקשרות חוזית בענייני זכויות על רכוש, ולהגביל את התערבות השלטונות בשווקים – בייחוד בכל הנוגע לאסדרה ולמיסוי. עוד הראינו, שגם אסדרה שנועדה "לעודד תחרות" ולמנוע מונופולים משתקת את הפעילות היזמית.

מספרם של העסקים החדשים אינו המדד לאיכותה של סביבה כלכלית. מוטב לקובעי המדיניות להתרשם מאיכות זו בעזרת מדדים של חופש כלכלי ושל איכות הסביבה המוסדית והרגולטורית. החופש הכלכלי מאפשר לכל אדם להתחרות ביצרנים פעילים (להתחרות, כלומר להיכנס לשווקים וליצור שווקים חדשים). חופש הכניסה לשווקים הוא הדרך היחידה לממש את מלוא ברכתה החברתית של היזמות.

Addresses, 2nd edition, South Holland, Ill.:
Libertarian Press, 1962, p. 109

4. לפיתוח נוסף של הנושא ראו, Israel M. Kirzner, *Competition and Entrepreneurship*, Chicago: University of Chicago Press, 1973

5. לסקירת תיאוריות חלופיות על יזמות ראו Robert F. Hébert and Albert N. Link, *The Entrepreneur: Mainstream Views and Radical Critiques*, 2nd edition, New York: Praeger, 1988. להסבר מדוע הודרו היזמים מספרי הלימוד במיקרו-כלכלה ראו, William Baumol, "Entrepreneurship and Invention: Towards their Microeconomic Value Theory," AEI-Brookings, 2005

1. מאמרנו זה אינו עוסק ביישומי מושג היזמות בתחומים כגון "יזמות חברתית" ו"יזמות מוסדית".

2. מחברים אחדים טוענים שהאפקטים של יזמות בשווקים מוגבלים בשל בעיות חיצוניות. ראו למשל Ricardo Hausmann and Dani Rodrick, "Economic Development as Self-Discovery", *Journal of Development Economics*, 72:2 (2003), pp. 603–633. גישות אלו אינן עושות את האבחנה המכרעת בין חיפוש מתוכנן אחר ידע לבין הגילוי היזמי. לדין היום אינו מגלה אלא רק נוטל-סיכונים טהור בעולם של הזדמנויות רווח שכבר זוהו.

3. Ludwig von Mises, "Profit and Loss," in *Planning for Freedom and Other Essays and*

6. ביטויים קלאסיים לעמדתו זו של שומפטר אפשר למצוא בין היתר בספרו משנת 1912 שתורגם מגרמנית לאנגלית בשנת 1934: Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, Cambridge: Harvard University Press ובספרו בשפה האנגלית *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper and Row, 1942.
7. תורתו של נייט התפרסמה ב-1921 בספרו הנודע Frank H. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, Boston and New York: Houghton Mifflin.
8. עמר בידה (Amar Bhidé), בספרו 'תחילתם והתפתחותם של עסקים חדשים' *The Origin and Evolution of New Businesses*, Oxford: Oxford University Press, 2000, מתאר כמה מאפיינים שהבחין בהם בתצפיותיו על הקמת עסקים חדשים. אחת התכונות הללו היא סובלנות לעמימות, או במילים אחרות הביטחון העצמי הנוחץ לפעולה בתנאי אי-ודאות.
9. החיבור החלוצי בתפיסה זו של תהליך השוק הוא מאמרו של פרידריך האייק "השימוש בידע בחברה" משנת 1945. F. A. Hayek, "The Use of Knowledge in Society," *American Economic Review*; reprinted in F. A. Hayek *Individualism and Economic Order*, London: Routledge and Kegan Paul, 1949. (מאמר זה תורגם על ידי לעברית. הנוסח העברי יתפרסם בהודמנות קרובה. הערת המתרגם). למאמר על השוק כתהליך מבוזר, המתנגד לתיאוריית התכנון המרכזי, ראו Ludwig von Mises, "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth" in F. A. Hayek, ed., *Collectivist Economic Planning*, London: Routledge and Sons, 1935.
10. להסבר מפורט יותר כיצד מאפשרת היזמות התחרותית לשוק לפעול, ראו מאמרו של ישראל קירזנר, ממחברי מאמר זה, Israel M. Kirzner, *How Markets Work: Disequilibrium, Entrepreneurship and Discovery*, IEA Hobart paper, No. 133, London: The Institute of Economic Affairs, 1977. ראו גם מאמרו *Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach*, *Journal of Economic Literature*, vol. XXXV, March 1997, pp. 60-85.
11. לניתוח התפקיד החשוב שנודע ליזמות בארגונים עסקיים גדולים, ראו ספרו של פרדריק סוטה, ממחברי מאמר זה, Frederic E. Sautet, *An Entrepreneurial Theory of the Firm*, London and New York: Routledge, 2000.
- שההסדרים הארגוניים (כגון החברה המקימה חברות-בת) שנועדו לנצל הזדמנויות שנתגלו, גם הם עצמם תוצאה של גילויים יזמיים.
12. מכאן אפשר להבין מדוע יש הרבה מדינות משגשות שאין להן כמעט מושאים טבעיים, ולעומתן מדינות עשירות במושאים טבעיים אך מעוטות הכנסה. לעיון נוסף בקשר בין צמיחה ליזמות ראו Israel M. Kirzner, "The Entrepreneurial Process," reprinted in Kirzner, *Discovery and the Capitalist Process*, Chicago: University of Chicago Press, 1985. לגישה אחרת, התופסת את היזמות כצורת התנהגות (כלומר ניצול הזדמנות והקמת עסק), ראו למשל Zoltan Acs, "How is Entrepreneurship Good for Economic Growth?" *Innovations*, 1: 1 (2006), 97-107.
13. להרחבה רבה בעניין זה ראו Kirzner, *Competition and Entrepreneurship*.
14. לפיתוח נוסף של הרעיונות בסעיף זה ראו Israel M. Kirzner, "The Nature of Profits: Some Economic Insights and Their Ethical Implications," in Robin Cowan and Mario J. Rizzo, eds., *Profits and Morality*, Chicago: University of Chicago Press, 1995.
15. אם אנו סבורים ברצינות כי על המגלה הראשון של זהב או נפט באזור מסוים חלה חובה מוסרית לחלוק את תגליתו עם שאר האנושות - כי אז יש טיעון חשוב בידי מבקרי המוסריות של הרווח הטהור. על פי סברה זו, היזם אינו זכאי להיות בעליו של מה שמצא. אלא שרוב רובנו איננו שותפים לסברה הזו. נוסף על כך יש מן המעורערים על הצדק שברווח הטהור הטוענים שהוא נובע ממזל טהור. והיות שהזוכה ברווח המזל אינו "דאוי" למזלו (מטבע הגדרתו של מזל), אין זה הוגן כלפי האחרים שרק הוא ייהנה. אלא שזוהי אי הבנה של מקור הרווח היזמי הטהור. המזל ממלא בוודאי תפקיד בחיינו, אך טעות קשה היא לייחס את הרווח באשר הוא למזל. לדין בנושא זה ראו Israel M. Kirzner, *The Driving Force of the Market, Essays in Austrian Economics*, London and New York: Routledge, 2000, p. 99f.
16. למבט מקיף יותר ראו חיבוריו הבאים של קירזנר: "The Perils of Regulation," reprinted in *Discovery and the Capitalist Process*, op. cit.; "Taxes and Discovery: An Entrepreneurial Perspective," reprinted in *Discovery and the Capitalist Process*, op. cit.; and "Competition, Regulation, and the Market Process: An Austrian Perspective", *Cato Policy Analysis* No. Frederic E. Sautet, 18 (1982) (זמין גם במרשתת). ראו גם Frederic E. Sautet, "Kirznerian Economics: Some

- Journal of Political Economy*, 98: 5 (1990), להצגה מפורטת יותר של השפעת הסביבה המוסדית על הפעילות היוזמת ראו גם Frederic Sautet, "The Role of Institutions in Entrepreneurship," *Mercatus Policy Primer No. 1* (2005) Mercatus Center (זמין גם במרשתת).
22. Karol Boudreaux, "The Role of Property Rights as an Institution," *Mercatus Policy Primer No. 2*, Mercatus Center, 2005 (זמין גם במרשתת).
23. James Gwartney של חופש כלכלי ראו and Robert Lawson, "Economic Freedom of the World – 2005 Annual Report," *The Fraser Institute* (זמין גם במרשתת). לעיון כללי בסוגיית המוסדות והיזמות ראו David Harper, *Foundations of Entrepreneurship and Economic Development*, London: Routledge, 2003.
24. להרחבה בעניין חוקי ההגבלים העסקיים ראו למשל Dominick T. Armentano, *Antitrust and Monopoly: Anatomy of a Policy Failure*, second ed., New York: Holmes & Meier, 1990. למקורותיהם של חוקי ההגבלים העסקיים ראו Werner Troesken, "The Letters of John Sherman and the Origins of Antitrust," *The Review of Austrian Economics*, 15:4 (2002), 275–295.
25. ראו *Doing Business Database* בהערה לעיל.
26. Susan Dudley, לדוגמאות לסכנות האסדרה ראו "Primer on Regulation," Policy Resource No. 1, Mercatus Center, 2005 (זמין גם במרשתת). ראו גם Sandy Ikeda, *Dynamics of the Mixed Economy: Toward a Theory of Interventionism*, London: Routledge, 1996.
27. עוד בנושא זה ראו אצל Sautet, "The Role of Institutions in Entrepreneurship" Policy Implications and Issues," *Journal des Economistes et des Etudes Humaines*, 12:1 (2002), 131–151.
17. מיוזם *Global Entrepreneurship Monitor* (http://www.gemconsortium.org/) מספק בסיס נתונים נרחב של מדדי הקמת עסקים בארצות רבות. נוסף על כך שיזמות היא יותר מוהקמת עסקים חדשים, חשוב גם לזכור שלפעמים עסקים חדשים הם מקרה של "גילוי עורף", כלומר גילויים הבאים לעולם בגלל אסדרה, ואשר אינם בהכרח פרודוקטיביים לחברה.
18. לדיון נוסף על יזמות ותרבות ראו Don Lavoie, "The Discovery and Interpretation of Profit Opportunities: Culture and the Kirznerian Entrepreneur", in B. Berger, ed., *The Culture of Entrepreneurship*, San Francisco: ICS Press, 1991. וראו גם H. Storr, "Weber's Spirit of Capitalism and the Bahamas' Junkanoo Ethic," *The Review of Austrian Economics*, 19:4 (2006).
19. על היחס בין תרבות למוסדות ראו למשל Peter Boettke, "Why Culture Matters? Economics, Politics, and the Imprint of History," reprinted in Peter Boettke, *Calculation and Coordination*, London: Routledge, 2001. התרבות חשובה גם מפני שכדי שתתרחש יזמות צריכה החברה לגלות מידה של סובלנות לחריגות חברתית.
20. לעיון בנושא ראו Peter Boettke and Christopher Coyne, "Entrepreneurship and Development: Cause or Consequence?," *Advances in Austrian Economics*, vol. 6 (2003), pp. 67–87.
21. לעיון בנושא ראו למשל William Baumol, "Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive", *The*

על שטריימל, שפת הזכויות ועתיד החברה

בין האינטואיציות המוסריות שלפיהן מתנהל יהודי חרדי, מודרני ומפוכח, ובין אלו המניעות יהודייה פרוגרסיבית, טהרנית ומעודכנת, פעורה תהום. על פי השכל הישר ועל פי העולה מהמחקר הפסיכולוגי והאנתרופולוגי, ספק אם המוסר של האחרונה יכול לקיים חברה אנושית לאורך זמן.

את תמימותי איבדתי בחדר האוכל הכשר באוניברסיטת פרינסטון. הייתי בן 23, לראשונה מחוץ לישיבה. היידי, כך אקרא לה, הייתה סטודנטית לתואר שני במשהו, והיא לקחה על עצמה להשכיל אותי באשר לחובותיו המיוחדות של עם ישראל לאנושות. "הלקח שלנו, היהודים, מהשואה הוא לא לשים אף פעם את האינטרסים הקבוצתיים שלנו מעל לאינטרסים של אחרים. אנחנו צריכים לדעת טוב יותר מכולם מה קורה כשלא לומדים את הלקח הזה". לראשונה בחיי נתקלתי באורתודוקסיה.

מחשבותיי שלי על חובתם של היהודים היו אדוקות הרבה פחות מאלו של בת שיחי. את שיעורי הראשונים בנושא למדתי בשטיבל של גור, בית הכנסת של סבי. מתפלליו היו ניצולי שואה פולנים, חסידים שנשארו נאמנים לאורחות חייהם מלפני המלחמה – אך ויתרו על הזקן ועל השטריימל (במקרה שלהם שטריימל גבוה המכונה ספודיק). הייתה להם יראת שמיים, אבל הם הרגישו "היימיש", כמו בבית, עם הקב"ה, ולכן לא חששו לעשות לעצמם הנחות בשעת צורך. הם היו אנשים עם שתי רגליים על הקרקע, מפוכחים, עצמאים בהליכותיהם, אבל בחרו לשמור אמונים לדרכי אבותם. חלקם היו חסידי-גור לכל דבר, שלא יכלו לאחר המלחמה להפטיר כדאשתקד, אבל רבים מהם, אולי רובם, היו בעצם מין חסידים-לשעבר שלא ההינו לעזוב אחרי מה שקרה למשפחותיהם.

פרופ' משה קופל מן המחלקה למדעי המחשב באוניברסיטת בר-אילן הוא יו"ר פורום קהלת. תרגם מאנגלית צור ארליך.

סבי וחברו הטוב ביותר בשטיבל, שמעון, או במבטא המקומי שימען, היו מן הסוג השני. שימען סיפר סיפורים רבים, כולם באותו נושא. הנה דוגמה: קצין נאצי בגטו לודז' דרש ששימען ימסור בתוך 48 שעות את בנו או את בתו. אחת האבנים הכבדות ביותר שרבעו על לבו של שימען – והיו רבות כאלו – הייתה הצער על כי בתו הבינה שהוא חשב לרגע לבחור להציל את אחיה. היא לא דיברה איתו עוד, עד שהיא ואחיה נרצחו שניהם. אחרי המלחמה, שימען השיג אקדח והלך מבית לבית לאסוף ילדים יהודים שהושארו אצל משפחות פולניות כשהוריהם גורשו למחנות.

אלי ויזל, שהתפלל מפעם לפעם בשטיבל הזה, מספר על ראש השנה באושוויץ, שבו אחד מחבריו לצרף אמר לנוכחים כי אף על פי שאין להם יין, "ניקה את ספלי הפח שלנו ונמלא אותם בדמעותינו. כך ישמע ה' את הקידוש שלנו". החבר הזה היה שימען. כמובן, לשימען לא הייתה סבלנות לדרמות האלו, והוא היה מפטיר "נו, ויזל. הוא מתפרנס מלספר עליי מעיישך".

החברה מהשטיבל של גור היו נמרצים. הם היו מהירי חמה. הם היו לפעמים מצחיקים באיזה אורח עוקצני. הם היו מסורים. אבל לדבר אחד לא הייתה להם טיפת סבלנות: הם תיעבו צדקנות פומפוזית. מסירותם ליהדות הייתה להם אורח חיים, ומסירותם לעמך ישראל הייתה להם טבעית כפעולת הנשימה.

מסיבות שאינן ברורות לי לגמרי, גם אני רואה כך את העולם, עד עצם היום הזה. השיפוט האינסטינקטיבי שלי, לגבי רוב הדברים, הוא השיפוט שלהם. השקפותי מיושנות עד ייאוש ואני גאה בכך. משונה: אני רואה את עצמי חסיד גור לשעבר בלי שהייתי חסיד גור אי פעם.

הייתי הקוסמופוליטית-מאוד מפרינסטון, ואלפי ההיידיות וההיידים שפגשתי מאז, רואים בשימענים הישנים ענתיקות חלודות-מוח המנותקות מרוחות הזמן. ראשית, דעותיו המיושנות של שימען מושתתות לא על השוויון בין כל בני האדם אלא על מה שהייתי רואה כהעדפה לא מוסרית של טובת היהודים על פני טובתם של כל היתר. שנית, שימען מחויב לנורמות חברתיות המתווכות בידי רבנים, ולפיכך, בעיני היידי, אינן מכבדות די הצורך את האוטונומיה של הפרט. שלישי, תמונת העולם של שימען מעוגנת במערכת אמונות שלדידה של היידי הן א-היסטוריות ולא מדעיות.

מאמר זה יהיה כתב הגנה על תפיסת העולם השמרנית להכעיס של שימען – טוב, תפיסת העולם השמרנית להכעיס שלי – מפני השקפותיה של היידי. חוששני, בעצם, שהוא יהיה פחות כתב הגנה ויותר כתב התקפה על הצדקיות הפרוגרסיביות. טענת העיקרית לא תהיה שהביקורת הקוסמופוליטית על היהדות השמרנית מפרשת את היהדות שלא כשורה (אף כי זה המצב) – אלא שביקורת זו נעוצה בקוצר ידה של היידי לתפוס את מלוא רוחב המנעד המינימלי של המוסריות הנחוץ לקיומה ולחיותה של חברה.

”הקיצוניים האלה יביאו אותנו לאסון”

בקיצור, בין היידי מפרינסטון ושימען מאושוויץ, אחד הוא צר אופקים ואורתודוקס והשני הוא מציאותי ועומד על הקרקע. מיהו מי? במסה זו אטען שהנכון הוא ההפך מכפי שרוב האנשים חושבים בטעות.

מהם ההבדלים העיקריים בין עולמה של היידי לעולמו של שימען?

ההבדל הראשון נוגע לטווח המוסריות. היידי רגישה מאוד להתנהגות לא הוגנת כלפי אנשים, ובכלל – לגרימת אי נעימות לזולת. למעשה, ככל שהדבר תלוי בה, שאלת הפגיעה היא נייר הלקמוס המוסרי העיקרי: אין פגיעה – אין בעיה. מנגד, שימען (אדברר אותו בזמן הווה, אף שנפטר זה מכבר) חי בעולם שמלוא-כולו כללי מוסר. מאכלך, מלבושך, משכבך – כולם טעונים בשיקולי מוסר, בין אם אדם אחר מושפע מכך לרעה ובין אם לא. יתרה מכך, שימען חש מחויב באופן מוסרי לנאמנות פרטיקולרית לעם ישראל, ליראה כלפי חכמיו וזקניו, ולכבוד כלפי המוסדות והחפצים שהמסורת שלו מקדשת, גם אם זה בא על חשבון הנאמנות לאנשים אחרים והכבוד לדברים אחרים.

ההבדל השני בין היידי לשימען עניינו המנגנונים שקהילות קובעות ואוכפות בעזרתם את הגבולות בין חובה, היתר ואיסור. לדידה של היידי, הקהילה הרלבנטית כוללת את אזרחי המדינה, המנגנון להגדרת העשה והלא תעשה הוא חקיקה, ושיטת האכיפה היא התביעה. לדידו של שימען, הקהילה הרלבנטית כוללת את הציבור המחויב להלכה, המנגנון הוא המסורת והמעש של הקהילה המגובה בחלקו בקוד כתוב ומוכרע על פי דעת פוסקים, ושיטת האכיפה היא לחץ חברתי. בקיצור, שימען חי בעיקר בעולם של נורמות חברתיות הצומחות מלמטה למעלה, והיידי חיה בעיקר בעולם של חוקים היורדים מלמעלה למטה.

ההבדל השלישי קשור ליחסים בין אמונות על אודות העולם לבין מחויבויות חברתיות ומוסריות. היידי שואפת לקבוע את האמת באמצעות לימוד המדע וההיסטוריה ולבסס את מחויבויותיה על אמיתות אלו ככל האפשר. ואילו אצל שימען המחויבויות החברתיות והמוסריות הן העיקר, והאמונות החשובות ביותר שלו על העולם, אמונותיו הדתיות, נגזרות ממחויבויות אלו.

במאמר זה, שאני מייעדו להיות חלקו הראשון של ספר שיעסוק בשלושת ההבדלים בין עולמו של שימען לעולמה של היידי, אעסוק רק בהבדל הראשון. אטען כי מבין החברות האנושיות הידועות לנו, כל אלו שהאריכו ימים דמו יותר לחברה של שימען מאשר לחברה של היידי, משום שחברות זקוקות למערכות עשירות של נורמות חברתיות – ובכלל זה טקסים ופולחנים פומביים, איסורים על מאכלים, דיני משפחה והסדרי סחר – כדי להתלכד ולשרוד.

בקיצור, אטען שעולמה של היידי חסר תוחלת.

היות שאני מניח כי קוראיי, יהיו רגשותיהם הדתיים אשר יהיו, מבליים כמוני נתח נכבד מזמנם בעולמה של היידי, טענותיי יבואו בעיקר מהשכונה הזו: מהספרות הקלאסית והעכשווית של מדעי החברה, ובכלל זה אנתרופולוגיה ואבולוציה תרבותית, פסיכולוגיה של המוסר ומשחקים חזרתיים, ותיאוריית האיתותים הכלכליים.

יש לי שתי בקשות מכם, קוראים יקרים, לפני שנתחיל. ראשית, תנו דעתכם לכך שטענתי תהיה שעולמה של היידי אינו בר-קיימא, לא שהוא נחות מבחינה מוסרית. המוסר הוא הנושא הנתון פה במחלוקת, ולכן טיעון מוסרי נגד היידי חזקה עליו שיהיה מעגלי. שנית, אל תתקוממו אם תראו שדעותיהם של היידי ושל שימען כאחת שונות מדעתכם. היידי ושימען הם שני אנשים ספציפיים; הם אולי מייצגים נאמנה טווח של טיפוסים דומים להם, אך אין בכוחם להיות מין אוואטרים שכל אדם יכול להשליך עליהם את השקפותיו.

שימען: הלכה ומעשה

נתבונן תחילה בחיי היומיום של שימען כיהודי המחויב להלכה. הסקירה שלהלן נועדה בעיקר לשמש מעין מבוא למי שאינו מכיר כל כך את ההלכה, אך היא מבקשת גם להסב מעט את מבטם המורגל של אלה המכירים את הנושא – ולהדגיש פחות את הסוגיות החמורות והחשובות ויותר את נוכחותה של ההלכה בחיי השגרה.

בקומו בבוקרו של יום טיפוס ייטול שימען את ידיו באורח טקסי ויברך. אם הוא מתגלח, הוא לא יעשה זאת בתער, ותמיד ישאיר את שיער פאותיו. הוא יתלבש בצניעות. תחת חולצתו ילבש ציצית. את ראשו יכסה, לפחות באורח סמלי, כל הזמן. הוא לא ילבש שום פריט שיש בו תערובת של צמר ופשתן – שעטנו. בפרהסייה ילבש כמעט תמיד מקטורן ויחבוש כובע, אף כי לא את הבעקעשע הארוך והקפלוש העגול שלבש וחבש לפני המלחמה.

בדרך כלל ילך לבית הכנסת, יעטה את הטלית ואת התפילין, ויתפלל תפילת שחרית בציבור. הוא ינהג בתשמישי קדושה בכבוד רב: יורה באצבעו אל המזוזה בעוברו בדלת, ויקפיד על מעשיו, דבריו וניקיון גופו כשהתפילין עליו. הוא יקום על רגליו כשיוציאו את ספר התורה מארון הקודש או יובילוהו בחזרה לשם לצורך הקריאה הקצרה בתורה בימי שני וחמישי, וכן כאשר נכנס תלמיד חכם. במהלך התפילה ישלשל כמה מטבעות לקופת הצדקה או לידי של קבצן מזדמן. הוא יתעדכן בדבר חברים חולים או אבלים בקהילה ויתכנן לבקר אצלם בהזדמנות הראשונה. אם חבר מבקש ממנו הלוואה קטנה הוא ייתן לו, ובתנאי שלא ישלם ריבית ואפילו לא יאמר תודה. אם הוא עצמו זקוק להלוואה, הוא יצפה לאותו מענה. כשיפנו אליו ייתן תרומה צנועה לאחזקת בית הכנסת, המקווה ושאר מוסדות הקהילה. כל חבריו ומכריו של שימען יהודים, וכמעט כולם בעלי רקע דומה מאוד לשלו.

את השגרה שוברים השבתות והחגים. למשך 25 שעות, החל ביום שישי לקראת שקיעה, שימען יקבל על עצמו איסורים רבים, ביניהם לא להדליק ולא לכבות אש ואפילו אור, לא לנוע עם כסף ולא לעשות עסקאות, לא לבשל ואפילו לא למזוג על תיון מים מקומקום שחומם קודם לכן, לא לכתוב לא בעט ולא במקלדת, לא לשאת חפצים מחוץ לשטח מתוחם, לא לקשור ולא להתיר שום קשר קבוע-למחצה, ובכלל: להתנתק מענייני העסקים והשגרה ואפילו לא לדבר עליהם. הוא יבלה בבית הכנסת זמן רב מהרגיל בתפילה ובהאזנה לקריאה ארוכה בתורה. אחרי תפילת ליל השבת יקדש בביתו על גביע יין ואז ייטול את ידיו ויברך על שתי חלות שלמות. כך ישוב ויעשה גם למחרת, בשבוע מהתפילה; ובשלישית יברך על החלות בסעודה נוספת, לפני שקיעת החמה.

המגבלות והטקסים הללו נשנים, בשינויים קלים, בחגים – ובכל חג יתווספו דיניו ומנהגיו המיוחדים: בסוכות שימען יאכל את כל ארוחותיו בסוכה, בפסח לא יאכל מאכלים המכילים קמח (פרט למצה), בשבועות ישתדל להישאר ער כל הלילה וללמוד תורה, ובראש השנה יבלה בבית הכנסת זמן רב במיוחד וישמע את קול השופר. ביום כיפור יצום כל אותן 25 שעות, ולאורך רובן יתפלל בבית הכנסת את תפילות היום שעיקר עניינן עשיית תשובה. בחמישה מועדים אחרים בשנה, ארבעה מהם קשורים לחורבנות בתי המקדש לפני אלפי שנים, יצום מן השחר עד צאת הכוכבים, ובתשעה באב יצום מלוא 25 שעות. בחגים שאינם אמורים בתורה, פורים וחנוכה, יזכור ניסים שאירעו בימי בית שני. בפורים ילך לבית הכנסת בערב ובבוקר לשמוע קריאת מגילה, ואחר הצהריים יסב עם רעיו לסעודה חגיגית. בחנוכה ידליק נרות על אדן חלונו, שמונה ערבים רצופים – בכל ערב נר אחד יותר מבקודמו.

אכילתו של שימען כפופה למגבלות רבות. הוא קונה בשר רק מאטליו הנתון להשגחה קפדנית המבטיחה כי הבשר הוא ממניני בעלי חיים מותרים, שהחיה נשחטה על פי סדרה של כללים חמורים, שחלקים מסוימים מגוף החיה הוסרו, ושיתר החלקים הושרו והומלחו כראוי כדי להוציא מהם את הדם. הוא לא יערבב בין מוצרי בשר למוצרי חלב, ולא יאכל אותם באותה ארוחה; הוא אפילו לא ישתמש באותם כלים למאכלים בשריים וחלביים, ואחרי שאכל בשר לא יאכל מוצרים חלביים במשך שש שעות. דגים יאכל רק ממנינים שיש להם סנפיר וקשקשת. מזונות מעובדים יאכל רק אם חותמת אמינה של גוף שהוא סומך עליו תאשר שאין בהם רכיבים לא כשרים. הוא לא יאכל מוצרי מאפה ותוצרת חקלאית מישראל בלי לוודא שהופרשו מהם מעשרות סמליים. יין ישתה רק אם יוצר בידי יהודי שומר שבת. לפני כל אכילה יברך את הברכה המתאימה. הוא יקפיד לאכול את הפריטים השונים על פי סדר ההולם את דיני הקדימה בברכות. אחרי האוכל יברך שוב.

לעתים קרובות ישתתף בטקסי מעגל החיים – ברית, בר מצווה, חתונה – ומפעם לפעם אף יישא בעצמו באוזני הנאספים דברים על ענייני דיומא ועל הכרת-הטוב

שלו על כי כיום יהודים יכולים שוב לחגוג. הוא ישמח להציע שידוכים לילדיהם ונכדיהם של חבריו, והכללים יהיו ידועים היטב לכל הצדדים: החיזור נועד להיות קצר יחסית, ועד החתונה בני הזוג המיועדים אמורים להימנע מפעילות מינית ואפילו ממגע. האירוסים והנישואים נתפסים כקשר לא רק בין שני יחידים אלא גם בין שתי משפחות, וכל אחת מהן לוקחת על עצמה מחויבות כספית הנוגעת לאירועים המתוזמרים שסביב החתונה ולהקמת הבית החדש. גם לאחר הנישואין תיאסר על בני הזוג פעילות מינית בימי הווסת ושבוע נוסף לאחר מכן, שבסופו תטבול האישה במקווה. מצופה מבני הזוג, אם הם מסוגלים, להוליד צאצאים רבים, לבד מבנסיונות נדירות. אם הנישואים נכשלים נדרש מתן גט באופן מסוים מאוד; ילד שנולד לאישה שלא השיגה גט תקף נחשב ממזר וכמעט שאין לו אפשרות להתחתן.

כשיש לשימען פנאי הוא מנצל אותו ללימוד תורה, בעיקר גמרא. נושא הלימוד עשוי להיות אחד מהתחומים שהזכרנו, הנוגעים לחייו של שימען, אך לא פחות מכך ייתכן שהוא יעסוק בעניין שאין לו השלכה מעשית באלפיים השנים האחרונות. שימען ילמד את דיני הקרבנות שהועלו במקדש: סוגיהם, מועדי הקרבנות, העבודות הנלוות והכשרים לעשותן, טעויות במעשה או בכוונה הפוסלות קורבן ועוד ועוד. הוא ילמד את דיני הטומאה והטהרה – מדרג הטומאות מטומאת מת ומטה, דרכי העברת הטומאה, אופני ההיטהרות, נהלים למקרים של אי ודאות באשר לטומאה ועוד ועוד. עוד ילמד דיני נזיקין ועונשין המיועדים לבתי דין שאינם קיימים זה מאות שנים, כמו גם דיני הלוואות וקניינים הנמצאים כיום בשימוש שוטף.

שימען עובד קשה למחייתו. בכל עסקיו הוא נוהג ביושר ובהקפדה. במקרה נדיר של ריב או מחלוקת שיש ליישב הוא ייגש, בהסכמת יריבו, לרב מקומי שיציע פשרה או יפסוק על פי ההלכה. כאשר עליו לקבל החלטה חשובה במיוחד והוא מתלבט, הוא עשוי לפנות לעצתו של הרבי מגור.

כל המתואר כאן נוגע רק בפני-השטח של ההלכה, אך די בו כדי לתת לנו את הרקע שידגיש כמה הבדלים חשובים בינה לבין העקרונות המוסריים שהידי מעדיפה – שאת גישתם לנושאים שנגענו בהם נסקור עתה.

הידי: בת והורים

סבה של הידי מצד אמה למד בשיבת טלו בליטא והיגר לארצות הברית בשנות העשרים. הוא התחתן עם בחורה אמריקנית ממשפחה טובה ונעשה רבו של בית כנסת אורתודוקסי-למחצה בעיר בינונית במערב התיכון. משפחת הרב הייתה היחידה בשכונה ששמרה שבת. אמה של הידי ושני אחיה למדו בבית ספר ציבורי; אחר הצהריים היה הרב לומד גמרא עם בניו.

סבה וסבתה של הידי מצד אביה התחתנו בוורשה בתחילת שנות השלושים וכעבור

זמן קצר היגרו לניו-יורק. הימים היו ימי המיתון הגדול, וקשה היה למצוא עבודה. סבה של היידי עבד באטליו כשר, וסבתה הייתה תופרת עצמאית. בסביבה היו רק מעט בתי ספר יהודיים ושכר הלימוד בהם היה גבוה מיכולתה של המשפחה. אביה של היידי ואחותו למדו אפוא בבית ספר ציבורי. בימי ראשון היו הולכים ללמוד בבית הכנסת האורתודוקסי המקומי.

הוריה של היידי נפגשו בניו-יורק בשנות השישים. היה להם מכנה משותף נדיר בסביבתם ובזמנם: נטייה שמרנית ומסורתית. הם התחתנו ועברו ללונג איילנד, לא הרחק מהעיר ניו-יורק; אביה של היידי מצא שם עבודה כמהנדס בחברה גדולה, ואמה לימדה בבית ספר. הם נעשו פעילים בקהילה היהודית הקונסרבטיבית בשכונת מגוריהם, ופקדו את בית הכנסת בקביעות, אם כי לא באדיקות דתית. היידי נרשמה לבית ספר ציבורי מפני שהוא נחשב בעל רמה גבוהה; כמעט כל תלמידי כיתתה וחבריה היו יהודים.

אחר הצהריים הייתה לומדת בחוגים של בית הכנסת. היא למדה לקרוא בעברית ברמה סבירה, והתוודעה לפולקלור יהודי. היו לה יחסים טובים עם סביבה וסכותיה האורתודוקסים, ואפילו עם משפחת דודה מצד אימה שהתחרד וגר בפלטבוש, שכונה דתית בברוקלין.

כשבאה לפרינסטון בשנות השמונים ללמוד לתואר ראשון נמשכה באורח טבעי לסטיבנסון הול, מעין מועדון 'בית הלל' של הזמן ההוא. רוב הסטודנטים שבאו לשם עשו זאת בגלל האוכל הכשר, אבל היידי, שלא הקפידה על כשרות, פשוט הרגישה בנוח בחברת יהודים אחרים. בשבתות הלכה למניין שווינוני, ומשהתיידדה עם סטודנטים אורתודוקסים שחזרו משנת לימודים בישיבות בישראל הרשתה לעצמה לפעמים להיגרר אחריהם לשיעורים בהלכה.

כך היה בשנה הראשונה. אך בשנה השלישית המעגל הרחב של חבריה כבר החל לדמות לעצרת הכללית של האו"ם. הגאווה האתנית ששידרו חבריה השחורים, ההיספנים, המוסלמים וההינדים העלתה תחילה בעיניה את קרנה של זהותה האתנית שלה. אך עם הזמן החלה המחויבות הזהותית שלה להפריע לה – בשני מובנים. ראשית, מנקודת מבט של ניטרליות בכל מחיר, ליהדות אין שום יתרון על זהויות אחרות; והיידי שלמדה לאמץ נקודת מבט זו הרגישה בחזקה את השרירותיות הגמורה של זהותה. שנית, היא נעשתה מודעת למשוכות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות שרבים מחבריה החדשים צריכים היו לגבור עליהן כדי להגיע לפרינסטון ולשרוד שם, והחלה לחוש אשמה על הפריבילגיות שלה כאמריקנית לבנה ומבוססת.

מנקודת ההשקפה החדשה הזו החלה בהערכה-מחודשת של זיקותיה היהודיות. חבריה וקרוביה האורתודוקסים נראו לה קצת, איך לומר, פרובינציאלים. האמונות המוצהרות שלהם נראו לה מקריות לחלוטין, ולפיכך או לא לגמרי כנות או פרי שטיפת מוח.

ההתעסקות שלהם בפרטיה הדקדקניים של ההלכה נראתה לה כפייתית משהו; ובכל מקרה שאבה את מרצם ולא הותירה להם כוח ופנאי לעניינים המשועים באמת לעזרתם, ענייני הצדק החברתי.

אבל יותר מכול, ההלכה עצמה נראתה לה כלוקה בכשלים מוסריים חמורים. ראשית כול, היא מעודדת לכאורה את שומריה לאיבה כלפי שאינם-יהודים – גויים, כפי שחבריה האורתודוקסים התעקשו לכנותם. תמיד ידעה שהיהודים מתנגדים לנישואים בין-דתיים; הוריה הפגינו כמה פעמים את סלידתם מהרעיון, והטעם לכך היה לה ברור פחות ופחות. אולם בפרינסטון גילתה שהסתייגותם של האורתודוקסים משאינם-יהודים חורגת מעבר לכך: חלק מהם אפילו אינם שותים יין שגוי נגע בו. היא גם למדה לדעת שיהודים אינם גובים ריבית על הלוואות לחבריהם היהודים אך מגויים הם גובים גם גובים. ההלכה כולה גילמה עתה בעיניה עמדה יהירה ומזלזלת כלפי שאינם-יהודים, בלי שום סיבה מובנת.

יתרה מכך: בהדרגה נחשפה למין התנשאות כלפי יהודים שאינם שומרי מצוות, כגון היא עצמה. לחרדתה גילתה שיש יהודים אורתודוקסים הנמנעים משתיית יין שהיא, שאינה שומרת שבת, נגעה בו. היא שמה לב שכאשר חבריה האורתודוקסים דנים בענייני תורה הם עוברים לשפה פרטית שלהרגשתה נועדה להדיר את מי שאינו "משלנו". היא הרגישה שכמה מהם מגלים התנגדות מיוחדת כלפיה מפני שהיא מובילת דעה. כשהיא גילתה את סבלותיהם של הפלסטינים, הסוגיה נהייתה הנושא החם בקמפוס. כשהיא גילתה איך ההלכה גורמת להומואים להרגיש מודרים, הסוגיה הגיעה בקמפוסים למעמד של ערך מכונן.

אבל בחשבון אחרון, הנושא שבאמת גרם להידי להפנות עורף ליהדות היה עמדתה כלפי נשים. בבית הכנסת האורתודוקסי נשים ישבו מאחורי מחיצה ולא יכלו למלא תפקידים בתפילות. הם לא למדו תורה ברמה הגבוהה שהגברים למדו בה. פתאום נזכרה במרמורה של אימה על כי אביה שלה למד תורה עם אחיה ולא איתה. הנישואים היהודיים היו, למיטב הבנתה, מוסד אבהתני, פטריארכלי, שבו הגבר קונה אישה. המקורות היהודיים נראו לה מתפקעים מהשקפות מהותניות להחריד: גברים שונים במהותם מנשים, יהודים שונים במהותם מגויים.

שנותיה הסטודנטאלייות של הידי היו לה תקופה של תגליות, של הרחבת אופקים, של סילוק מחסומים. היא רצתה להכיר את כל התרבויות, לאהוב את כל בני האדם, לגמוע את העולם בגמיעה גדולה אחת. היהדות, שלא מזמן היא חיבבה מאוד, נראתה לה עתה מגבילה ומוגבלת. דת המדכאת את האהבה בשמו של עיקרון מעורפל.

כשהכרתי את הידי היא כבר הייתה לוחמת מושבעת לצדק חברתי, שאל חדר האוכל הכשר הגיעה בעיקר כדי לפקוח את עיניהם של תמימים כמוני לראות את חוסר המוסריות של היהדות. האם היה משהו בדבריה?

הוגנות, נאמנות ואיפוק

האנתרופולוג ריצ'רד שוודר ראיין 600 איש במגוון קהילות בהודו ובארצות הברית על תפיסותיהם המוסריות. ממצאיו הובילו אותו לאבחנה כי יש שלוש מערכות מוסר שאפשר למצוא, בתמהילים שונים, בחברות אנושיות – ובהתאם לכך שלושה דפוסים של עבירה עליהן. תלמידיו מתמצתים אותם כך:

1. האתיקה של האוטונומיה: הפרת זכויות. במבנה הזה, מעשה נחשב פסול אם הוא פוגע ישירות באדם אחר או מפר את זכויות הפרט או את חירויות הפרט שלו. כדי לקבוע אם פעולה היא פסולה, חושבים על דברים כגון פגיעה, זכויות, צדק, חופש, הוגנות, אינדיבידואליזם, וחשיבות החבירה והחירות של הפרט.

2. האתיקה של הקהילה: הפרת ההיררכיה. כאן, מעשה נחשב פסול אם אדם אינו מבצע את חובתו כלפי הקהילה או ההיררכיה החברתית שלה. כדי לקבוע אם פעולה היא פסולה, חושבים על דברים כגון חובה, מחויבות מתוקף תפקיד, כבוד לסמכות, נאמנות, כבודה של הקבוצה, תלות הדדית ושימור הקהילה.

3. האתיקה של האלוהות: הפרת הטהרה. כאן, הפרה היא מעשה של חוסר כבוד לאל או חילול קדושתו, או גרימת טומאה או ביזיון לעצמי או לזולת. כדי לקבוע אם פעולה פסולה, חושבים על דברים כגון חטא, הסדר הטבעי של הדברים, קדושה וההגנה על הנשמה או על העולם מפני פריצות וטומאה רוחנית.

שלוש מערכות אלו תואמות שלושה סוגים של מצוות בתורה, שאת שמותיהן רבים מכירים משאלת הבן החכם בהגדה של פסח (על פי דברים ו', כ): עדות, חוקים ומשפטים.

המשפטים מארגנים את החברה באמצעות אסדרת חובותיו של כל פרט לאחרים. הם תואמים אפוא לאתיקת האוטונומיה. העדות הן האמצעים למילוי חובתו של עם ישראל להעיד על ריבונות ה' בעולם, ובכלל זה לחלוק כבוד מיוחד לאנשים, לחפצים ולמוסדות המייצגים את החובה הזו. העדות תואמות אפוא את אתיקת הקהילה. החוקים הם המצוות הנראות שרירותיות אך מאותתות על ציות לאלוהים. הם משקפים אפוא את אתיקת האלוהות. בעולמו של שימען, "המשפטים" מוכרים גם כענייני צדק וחסד, העדות ככבוד ויראה, והחוקים כקדושה וטהרה. לשם הפשטות ולמען האוניברסליות של המינוח, אתייחס מעתה לקטגוריות המוסריות הללו במונחים הוגנות, נאמנות ואיפוק, ולהפרתן אקרא בהתאמה פגיעה, זלזול וחילול. מעניין לראות ששלוש העבירות שעליהם אנו מצווים לפי חז"ל "ייהרג ואל יעבור" – שפיכות דמים, עבודה זרה וגילוי עריות – הן פשוט מקרי הקצה של כל אחד מסוגי ההפרות שמנינו.

וכאן העלילה מתעבה. תלמידו של שוודר, הפסיכולוג החברתי ג'ונתן היידט, הציג

בפני אלפים רבים בכל רחבי העולם דילמות מוסריות המתבססות באופן חלקי על הראיונות של שוודר. הוא הציג להם סיפורים על גניבת תרופה שאדם זקוק לה נואשות, על גילוי עריות בהסכמה, על אכילת חיית המחמד המשפחתית, על ניגוב רצפה בדגל הלאומי... הבנתם את הקטע.

מסקנתו המרכזית של היידט הייתה כי יש בעולם שני סוגי אנשים. בנים לקהילות מסורתיות נוטים לייחס חשיבות שווה, פחות או יותר, לכל אחת מהמערכות המוסריות (היידט חילק את המערכות של שוודר חלוקה נוספת, מדויקת יותר, לחמש או שש מערכות, אך הדבר אינו חשוב לענייננו). לעומתם, מערביים משכילים בעלי השקפות פוליטיות פרוגרסיביות נוטים לייחס חשיבות גדולה מאוד למערכת הראשונה, ההוגנות, וחשיבות מוגבלת ביותר לשתיים האחרות, נאמנות ואיפוק.

כמובן, גם הם אינם אוהבים את המחשבה על משפחה היושבת לארוחת הערב ואוכלת את בשרו של כלב הצ'וואוהו הביתי שמת לאחרונה. אבל נשאלו של היידט שהגדירו עצמם פרוגרסיבים החשיבו מעשה זה להפרה של מוסכמה חברתית ("אנחנו לא עושים דברים כאלה, אבל כל עוד אף אחד לא נפגע, מה שאנשים אוכלים הוא עניינם"), ואילו אלה שהגדירו עצמם שמרנים ראו באכילה כזו הפרה של המוסר המבוזה את בני האדם גם אם לא נגרם נזק לאיש. אותו שוני התקיים בקרב נבדקיו של היידט גם בעמדות כלפי סיפורים אחרים הנוגעים להפרות לא מזיקות של טאבואים הנוגעים לכבוד כלפי ההיררכיה ולסמלים מקודשים.

האם הבדל זה בין פרוגרסיבים לשמרנים יכול להסביר את הפסול שמצאה היידי ביהדות בנוסח שימען?

ובכן, יש מקום לספק-מה. שימען אולי קידש על דמעות באושוויץ, אבל הוא לא היה מקדש על בקבוק יין גנוב במנהטן. הוא יודע שבתנאים מסוימים אפשר להפר מצוות לא-תעשה כדי לקיים מצוות עשה ("עשה דוחה לא תעשה", כגון לבישת ציצית שעטנו), אך לא יעלה על דעתו שעיקרון זה יאפשר הפרת חובות לאנשים אחרים.² שימען יודע שכדי להיות בן-אדם לא מספיק להיות צדיק: הוא מכיר את ההבדל בין פְּרֹמֶעַר (מחמיר במצוות, בידיש) לבין מענטש.

אינני יודע אם שימען קרא אי פעם את דברי הרא"ש, הוא רבנו אשר בן יחיאל בן המאה ה-14, על המשנה הראשונה במסכת פאה: "אִמְרוּ צְדִיק כִּי טוֹב כִּי פְּרִי מַעֲלָלֵיהֶם יֵאָכְלוּ" (ישעיהו ג', י); וכי יש צדיק טוב ויש צדיק שאינו טוב? אלא טוב לשמיים וטוב לבריות – זהו צדיק טוב.³ ועל זה נאמר 'כִּי פְּרִי מַעֲלָלֵיהֶם יֵאָכְלוּ'. כי הקב"ה חפץ יותר במצוות שיעשה בהם גם רצון הבריות מבמצוות שבין אדם לקונו". אבל שימען יודע זאת.

שימען, כמו רוב חסידי גור, לא ממש מתעמק בהפטרות שלאחר קריאת התורה, אך

הוא מבין היטב את פסוקי ההפטרה של שבת חזון, לפני תשעה באב: "לֵמָּה לִי רֵב זְבָחֵיכֶם? יֹאמֶר ה'. שְׁבַעְתִּי עֲלוֹת אֵילִים וְחֵלֶב מְרִיאִים... חִדְלוּ הָרַע. לְמַדּוּ הַיֵּטֵב, דַּרְשׁוּ מִשְׁפָּט, אֲשֶׁרוֹ חֲמוּץ, שְׁפֹטוּ יְתוֹם, רִיבוּ אֶלְמָנָה" (ישעיהו א', יא-יז).

כלומר, שימען אינו חושב שמערכת ההוגנות שווה בדיוק בחשיבותה למערכות הנאמנות והאיפוק.

מנגד, היידי שותפה לסלידתו של שימען מזלזול ומחילול. היא שותפה לתחושתו האינסטינקטיבית שגילוי עריות, למשל, הוא רע. היא גם מסכימה שדיבור סרה של אדם על אביו המנוח הוא מעשה פסול, גם אם איש אינו ניזוק מדיבור זה. קניבליות מקוממת אותה ממש כשם שהיא מקוממת שמרנים, גם אם המת נפטר באופן טבעי ואפילו אם ציווה את גופו לצלחת.

כלומר, היידי אינה קהה לחלוטין למערכות הנאמנות והאיפוק.

בקיצור, הטבע האנושי אינו מבחין בין שימען להייד; התרבות כן. מעטים יחסית הם השיפוטנים המוסריים המשותפים לכל התרבויות. עינוי חפים מפשע וגילוי עריות הם דוגמאות קיצוניות לעבירות מוסר חוצות-תרבויות. התחושות הבסיסיות של הוגנות, נאמנות ואיפוק הן אוניברסליות, אך ההגדרה המדויקת של כל אחת מהמערכות הללו תלויה תרבות.

בתרבותה של היידי, להוגנות חשיבות גדולה הרבה יותר מלנאמנות ולאיפוק. הדבר מתבטא בשתי דרכים.

הראשונה נגלית כאשר, כמו במחקרו של ג'ונתן היידט,⁴ מציגים לאנשים סיפורונים על אודות מעשים שאנשים עשו בד' אמותיהם כגון אכילת בשר אדם, גילוי עריות או שימוש בספרי תנ"ך כהדום לרגליים, ושואלים לא אם הם רעים (על זאת מסכימים כולם) אלא למה הם רעים. שמרנים כגון שימען יגידו שהתורה אוסרת לעשות כך, או שהם פשוט רעים ואין צורך להסביר למה. ואילו פרוגרסיבים כגון היידי יתאמצו למצוא כיצד הם פגעו במישהו: רגישויות שהופרעו, תינוקות שנולדו עם מומים, כאבי לב, יחסים שהתקלקלו. בתרבות של היידי, גרימת נזק לאחרים או התנהגות לא הוגנת כלפיהם היא עבירה מדרגה ראשונה, ואילו עבירות שעניינן זלזול בהיררכיה הקהילתית, חוסר נאמנות לשבט, חילול או פריצות הן רק נגזרות שלה; החוקים הפוסלים מעשים כאלה כשאינם גורמים נזק הם חסרי הצדקה עצמית.

הדבר מוביל ישירות לדרך השנייה שבה ההוגנות מועדפת בתרבות של היידי. כאשר שתי מערכות מוסר מתנגשות, ידה של ההוגנות תמיד על העליונה. וכך, אם מצד אחד מעשים הומוסקסואליים נחשבים פריצות, כפי שהיה בתרבותה של היידי עד לא מכבר, ומנגד הטלת הגבלות על מעשים כאלה נתפסת כפוגעת בהומוסקסואלים באופן לא הוגן, ההכרעה ברורה. עצם המושג פריצות נשמע להייד ארכאי. על אותה

דרך, אם נישואים בין-דתיים נחשבים לבגידה בנאמנות השבטית, כפי שהיה בתרבותה של היידי עד לא מכבר, אך הטלת הגבלות על נישואים מסוג זה נתפסת כחוסר סובלנות, ההכרעה מתבקשת. עצם הרעיון של נאמנות שבטית נשמע להידי מוזר.

אצל שימען, מנגד, אף כי לאדיקותו מתלווה חמלה, טאבו נשאר טאבו. האיפוק והנאמנות הן בשבילו מערכות מוסר המצדיקות את עצמן, ואם הנורמות המבטאות אותן בתרבותו פוגעות לעתים ביחידים, הדבר עצוב אך הכרחי.

מה היינו עושים בלי נורמות

בקרב עמים רבים במזרח אפריקה, אכילת דגים היא טאבו. בהודו, אלמנות אינן אוכלות דגים. בפיג'י, נשים הרות אינן אוכלות דגים. יהודים אוכלים רק דגים עם סנפיר וקשקשת (ומבחינת שימען, מוטב עם גזר וציר).

בעיני היזידים, חסה היא טאבו. שום שום לא יבוא אל פיהם של הבודהיסטים בסין. יינים נמנעים מאכילת בצל. מורמונים אינם שותים קפה ותה. שבטים צפון-אמריקניים אחדים, החיים בעיקר בסביבות ברקלי וקיימברידג', מתרחקים ממזונות שהובלו ממקומות רחוקים. אשר לי, אסרב לאכול רגל קרושה אפילו תקראו לה גאלע כמו במאמע-לושן ותאימו עליי באקדח.

נישואי בני דודים שכיחים אצל מוסלמים. אצל הקתולים ואצל ההינדים בצפון הודו הדבר נחשב גילוי עריות. ההינדים בדרום הודו וכמה שבטים בפיג'י מתירים נישואים בין ילדיהם של אח ואחות, אך לא בין ילדיהם של שני אחים או שתי אחיות. אצל היהודים ואצל הפרוטסטנטים מותר לבני דודים להינשא, אך בימינו הדבר נחשב אצלם מוזר. ב-29 מדינות בארצות הברית נישואים בין בני דודים מנוגדים לחוק, אם כי טרם הוברר אם איסור זה חל גם על בני דודים בני אותו מין.

בכמה מקומות ובכמה ענפים כלכליים, עסקאות נסגרות בחתימה על חוזה; במקומות ובענפים אחרים, בלחיצת יד. לפעמים העסקה אינה שלמה עד שהסחורה מגיעה. בעסקי היהלומים, גם בין שני גויים בהודו, סוגרים עסקה באמירת "מזל וברכה" בעברית.

כמעט לכל חברה כללים משלה הקובעים מי פותח למי את הדלת, מתי לוחצים ידיים או קדים, מה המרחק הראוי בין אנשים המשווחחים בעמידה, איך לקבוע מעמד חברתי ואיך לפנות לבעל מעמד מסוים, איך שואלים לשלומו של אדם ואיך עונים, מתי מותר לנופף בנשק ומי מוביל את ריקוד הגשם.

בשביל מה כל הכללים הארורים האלה? למה לא להסתפק ב"מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך"?

התשובה הפשוטה היא שהחוש המוסרי האינטואיטיבי שלנו אינו מספיק. הוא כוללני

מכדי שיוכל לשרתנו במצבים אמיתיים, ומתחַרה בו ההטיה האנוכית המקלקלת את השורה. כדאי שיהיו כללים ברורים שיורונו מה לעשות בלי שנצטרך להשקיע בכל מקרה מחדש אנרגיה שכלית ורגשית.

זה נכון, אך עדיין לא עונה על השאלה העיקרית. כי לנוכח המגוון המדהים של הנורמות החברתיות שימצא המשוטט בעולם, מדהים לראות כיצד שולטים בכיפה סוגי נורמות מסוימים ביותר. ראו כיצד סיכם האנתרופולוג ג'וזף הנריך⁵ את סוגי הנורמות החברתיות שמצאו עמיתיו למקצוע אצל שבטים פרימיטיביים: "קשרי משפחה, דיני קניין, איסורי אכילה ואורחות פולחניים". נשמע סביר, נכון? אבל כל תלמיד ישיבה יחוש ודאי שמין של אי-נוחות מההקבלה המושלמת בין שרטוט זה של עולם הפראים לבין חלוקת תחומי ההלכה בארבעת טורי שולחן ערוך: אבן העזר, חושן משפט, יורה דעה ואורח חיים.

נראה כי סוגים אלה של נורמות הם אוניברסליים, אף כי הנורמות עצמן שונות מאוד, כפי שראינו לעיל. הבה נבחן את ארבעת הסוגים במעט יותר פירוט (ועתה על פי סדרם בטורי שולחן ערוך):

- אורחות פולחניים כוללים תפילות קהילתיות וציון חגים תקופתיים ואירועים במעגל החיים. הכללים המסדירים אותם מגדירים גם את תפקידיהם של בעלי מעמדות שונים בהיררכיה השבטית בטקסים.

- איסורי אכילה מגדירים סוגים וצירופים מסוימים של מזון שמותר ואסור לאכול, את דרכי ההכנה של המאכלים ואת המותר והאסור בתערובת של סוגים שונים של מזון.

- קשרי המשפחה מוסדרים בכללים הקובעים מהם קשרי הנישואים המותרים, מי משלם למי בחוזה נישואים, איך היחידה המשפחתית מוגדרת, מהם תפקידיהם של כל בן-זוג, איזו דרגה של נאמנות נדרשת מכל צד וכיצד מונחלת ירושה.

- הנורמות החברתיות של הקניין נוגעות לזכויות ולחובות של הבעלות, בדרכי עשיית עסקאות, בהגדרות ובתוצאות של נזקים שונים ובאופן חלוקת משאבים ציבוריים.

קל לראות כי סוגי נורמות אלה מנסחים את מערכות המוסר השונות שהכרנו לעיל (ובתוכן אלו שהייתי אוהבת פחות): חלוקה ושאר צורות של כללי משחק הוגן (הוגנות), חובות לקהילה (נאמנות), ומגבלות על היצרים הגופניים (איפוק).

מדוע הם נמצאים בכל החברות האנושיות? התשובה הקצרה היא ששום חברה לא תאריך ימים בלעדיהם. הבה נראה איך מקדמים סוגים אלה של נורמות את האמון ושיתוף הפעולה שבלעדיהם חברה אינה בת-קיימא.

הדרך אל ההון החברתי

ערב אחד ב-1941 התדפקו על חופי מוגדור שבמרוקו פליטים מלוא-סירה מאירופה, בהם משפחתו של אבי. הם הובאו למחנה פליטים; הדרך היחידה החוצה, נאמר להם, היא משפחות מקומיות שיבואו וייקחו עליהם אחריות. לכאורה הייתה זו אפשרות תיאורטית בלבד, שהרי אילו מכרים יכולים להיות לבני אירופה בעיר מרוקנית? עד הבוקר לא נותרה במחנה משפחה יהודית אחת – ולא עזבה אותו משפחה לא-יהודית אחת.

מהו סודה של הסולידריות הזו? חלק אחד מהתשובה, החלק המעסיק אותנו עכשיו, הוא נורמות משותפות.

סולידריות, אמון ושיתוף פעולה, החומרים שמהם עשוי מה שקרוי היום "הון חברתי", הם לחברה מה שהשנאפס הוא לפארברענגען, הטיש החב"די: בלעדיו לא תאריך ימים, וספק אם יש לה בשביל מה. הפרטים בחברה יכולים ליצור הון חברתי רק אם יש נורמות משותפות אשר מתאמות את הציפיות שלהם, מרגילות אותם לשליטה עצמית, מטמיעות בהם ייעוד משותף ומתמרצות את הנחלת חוכמתם מדור לדור. בקיצור, נורמות חברתיות צריכות לעודד את הדחפים הפרו-חברתיים שלנו ולדכא את דחפינו האנוכיים. אם אתה ואני יודעים ששנינו מחויבים לנורמות כאלו, אנו יכולים לבטוח זה בזה ולשתף פעולה באופן שייטיב עם שנינו.

כיצד עושות זאת הנורמות שמנינו לעיל – האורחות הפולחניים, איסורי האכילה, דיני המשפחה ואסדרת העסקאות? אלך על פי סדר טורי השולחן ערוך, אך אבקש מקוראיי המצטרפים להליכה שיצטרפו עמי אגב כך לתרגיל: נחשוב לא על יהודים שומרי מצוות, אלא על ציידים-לקטים. הרבה פחות מטען על הגב.

חשבו על הביצוע הפומבי של פולחנים כגון תפילה, שירה וריקוד, נטילה משותפת של סמי הזיה, טקסי מעבר, הטלת גידוי, הכתרה, גירוש שדים ומה לא. כל אחד מהם נעשה על פי כללים ידועים הקובעים מי עושה מה, איפה ומתי. חוויות אלו הן לעתים כה חזקות, שהשותפים להן מוצפים בתחושה של אחדות, של מעין התערבלות אל תוך אורגניזם אחד גדול. (למי שלא מילאו את ההנחיות, ועדיין חושבים על יהודים ולא על ציידים-לקטים: אינני מדבר כאן על תפילת מנחה של יום חול, חוויה שאינה תמיד מרוממת, אלא אולי על סוף תפילת יום כיפור. אם גם דוגמה זו לא משכנעת אתכם, לכו על סמי ההזיה).

נוסף על כך, המשתתפים הצעירים בטקסים הללו רואים שהזקנים והחכמים זוכים בהם לכבוד ויקר, ומבינים אל מי הם צריכים לשאת את עיניהם כמופתים. בדרך זו הם לומדים להעריך ניסיון וידע, ומבינים שאם הם רוצים לצבור יוקרה כזו בעצמם, עליהם להשתדל לרכוש ניסיון וידע כאלה. הם גם מפנימים את חלוקת האחריות הטקסית שהתפתחה בשבט ובונים לעצמם את תכונות האופי שיתאימו לביצוע מיטבי

של תפקידיהם העתידיים. ועוד, טקסים הנעשים ברשות היחיד, כגון ברכות יומימיות או פעילויות מדיטטיביות, מעודדים קשב והסתכלות פנימיים, ובנסיבות מיוחדות אף יכולים לעורר תחושה של אחדות ויראת הרוממות.

איסורי אכילה (ואיתם חוקי טומאה וטהרה, שלגביהם לא ארחיב כאן) משרתים תכלית מעשית של צמצום האפשרויות לאכילת רעלנים ולמגע איתם. לצד הגבלות אחרות על צריכת המזון – שחיטה על פי כללים פולחניים, ברכות על האוכל, טקסים שסביב הסעודה, קורבנות – הם עוזרים לטפח את היכולת לדחות סיפוקים ומסכים את תשומת הלב אל מותר האדם מן הבהמה. חוקי מעשרות ושאר חיובים במתנות-אוכל בונים סולידריות ואמון ומקדמים את הטמעתה של תחושת אחריות הדדית.

אשר לנורמות הנוגעות ליחסי משפחה, האיסורים על פוליאנדריה והחוקים המשריינים את נאמנות האישה בנישואים מצמצמים את האפשרות שייולדו ילדים שאין יודעים מי אביהם, ועל ידי כך מעודדים את האחריות האבהית. הגבלת הפוליגמיה מונעת היווצרות תחרות אלימה בין הגברים על מעט הנשים הפנויות. שידוכים ממוסדים, כגון שידוך מלומדים מבטיחים לכלות עשירות, מתמרצים התנהגויות רצויות ומשביחים את המאגר הגנטי. איסורי גילוי העריות מצמצמים כמובן את הולדת התינוקות בעלי המום, אך יש להם עוד יתרונות חשובים. העובדה שגילוי העריות לא רק אסור אלא גם נחשב לטאבו מעורר סלידה מגבירה את האמון בתוך המשפחה, שכן הדבר מבטל לחלוטין את המתח המיני בתא המשפחתי. כך מתאפשרת אינטימיות בלתי-מאיימת בין בני המשפחה ובנותיה. באותו אופן (אתם בסדר שם? כי אני זורק עכשיו לחדר רימון ותופס מחסה), רק כאשר מעשים הומוסקסואליים הם טאבו יכולות קבוצות זכריות – חיילים, בחורי ישיבה, ציידים – לתפקד בצוותא באמון מלא ואפילו באינטימיות שאינה מתערערת במתח מיני.

ולבסוף, נורמות הקניין. המסחר הנעשה מרצון מועיל לשני הצדדים בעסקה; ריבוי עסקאות סחר כאלו הוא, אם כן, ברכה גדולה לחברה כולה. אלא שמסחר אפשרי רק אם הקונים והמוכרים שותפים לכללי המשחק (מתי עסקה נחשבת מוגמרת, מתי והיכן תימסר הסחורה, מי משלם אם יש פגם בסחורה וכן הלאה), ורק אם כל צד בוטח בשני שימלא את חלקו בעסקה. נורמות הסחר מתאמות את הציפיות, יוצרות את מידת האמון הדרושה ומפחיתות את העלויות הנלוות לעסקה – לרווחת כל הצדדים.

נסכם: כל סוגי הנורמות החברתיות שסקרנו מקדמות את האמון ואת שיתוף הפעולה, ישירות או בעקיפין, בגלוי או בדרכים עדינות. משום כך הנורמות חיוניות כל כך לעמידותה של החברה.

עליי להוסיף שתי הערות חשובות. ראשית, הטענה כי לסוגים מסוימים של נורמות יש השפעה ברוכה על קיימותה של החברה אינה זהה לטענה שקיימות זו היא תכליתן של הנורמות. שנית, אפשר למצוא בקלות נורמות חברתיות תמוהות אך נפוצות, שנראה כי אין בהן שום ברכה. הבה נתבונן בהן.

טרמפ איסט והאיתותים

טוב ויפה לדבר בהפשטה על ההון החברתי הנצבר בטקסים פולחניים – אך האם יפה כוחן של הטענות הללו גם כאשר בוחנים דוגמאות ממשיות? קחו לדוגמה את המנהג החסידי לחבוש שטריימל בשבתות ובמועדים ובחגיגות משפחתיות. שימען ורוב חבריו בשטיבל של גור נטשו את השטריימלך שלהם מסיבות שעוד אגע בהן, אך התעלומה הגדולה יותר היא מדוע הם ואבותיהם – וכמה מצאצאיהם – אימצו את המנהג הזה מלכתחילה. אינני מתעניין כאן בנסיבות ההיסטוריות שהובילו לאימוץ כובע זה דווקא, אלא מהן התועלות החברתיות, המכוונות או הלא-מכוונות, שמנהגים מסוג זה מביאים.

השטריימל יקר, הוא מכביד מאוד בקיץ, והוא עלול למשוך תשומת לב בלתי רצויה אל החסיד המתהלך בשדרות מנהטן. דומה שלפנינו גחמה עתירת עלות שאינה מניבה תגמולים מהסוג שדנו בו.

האמת היא שבהקשר אנתרופולוגי רחב, חבישת שטריימל בקיץ היא, יחסית, כמעט מסע תענוגות. מוסלמים שיעים רבים חוגגים את העשורה בהלקאה עצמית בשלשלאות להבים, נערים אבוריג'ינים באוסטרליה מעבירים עצם דרך צינור השופכה שלהם כדי לחתום בשרם את הגיעם לגברות, משתתפים בפסטיבל הצמחוני בפּוֹקֵט נועצים חרבות בלחייהם וברקמות רכות אחרות בגופם (כפי שהייתי גם אני עושה לו הייתי צמחוני), וצעירים משועממים בכל רחבי העולם מכסים את גופם בכתובות קעקע בלתי מחיקות ומחדירים אביזרי מתכת באברי גוף רגישים. על מה כל זה ולמה?

ההסבר פשוט להפליא. הכירו את חברי הטוב טרמפ איסט, לא-יוצלח עם עתיד כלכלי מעורפל ובלי אמונות דתיות כלשהן. טרמפ משוטט לו ברחבי שכונת בורו פארק בברוקלין, ומזדמן לחתונה חסידית. מביט טרמפ כה וכה ורואה צלחות קוגל מהביל יוצאות דחופות מאנשים עם מגשים וכל דכפין ייתי ויבלוס. עד מהרה הוא מגלה שבקהילה הזו יש חתונות כמעט בכל יום חול, ובשבתות עורכים בה קידוש, וכולם נותנים צדקה בנדיבות, ויש בה ועדות וולונטריות הנותנות הלוואות בלי ריבית, מארגנות סיוע לחולים, משדכות שידוכים ומספקת חומס ארבעס לסעודות שלום-זכר. טרמפ הנבון משער שמערכת כזו יכולה להתקיים רק אם, בממוצע, כל אדם בקהילה נותן כפי שהוא מקבל; אבל הוא גם יודע שהוא רק אדם אחד. גם אם לא יתרום כלום – וזהו בדיוק התוכנית שלו – כמה קוגל הוא כבר יכול להעמיס? אף אחד לא ישים לב, וגם אם ישים לב לא יהיה לו אכפת.

אך לצערו של מר איסט האופטימיסט, רבים לפניו כבר חשבו מחשבות דומות, והקהילה הזו, כמוה ככל חברה על פני האדמה, לא הייתה מחזיקה מעמד זמן רב בלי לנקוט אמצעים להרחקת טרמפ איסט ושאר טרמפיסטים. כל חברה דורשת מחבריה, וממי שרוצה להצטרף אליהם, לאותת שהם מתכוונים ברצינות לתת כפי שהם

מקבלים, ולא רק לאכול קוגלים ולהסתלק.

האות המבוקש צריך להיות אות שישתלם לכם לשדרו רק אם כוונותיכם טובות, רציניות וארוכות טווח. אם כל אדם יכול לשלוח אותו, אפילו טרמפ איסט, אין בו טעם. חשבו על מצבים מקבילים, פחות או יותר. אם הקמתם בנק ואתם רוצים לאותת למפקידים פוטנציאליים שאינכם עומדים לברוח לברזיל עם הכסף בשבוע הבא, עליכם לבנות בניין שיש גדול, כי במבנה כזה משתלם להשקיע רק אם נכוננו לעסק עוד שנים רבות. אם רצונכם לאותת למעסיקים שאתם עובדים יצרניים, למדו לתואר אקדמי; ייתכן שכל מה שתלמדו לא יהיה רלבנטי לעבודתכם העתידית, ואולי גם לא לשום דבר אחר, אך המעסיק יבין מעצם העובדה שיש לכם תואר אקדמי שאינכם טיפשים ואינכם עצלים. אם רצונכם לאותת לחבריכם לכנופיית הרחוב שאין לכם תוכניות להתבגר ולהתברגן על חשבונם, קעקעו "שטן" על המצח; הם ישתכנעו ששרפתם את הגשר לחברה הבורגנית. ואם אתם טווסים ורצונכם לשכנע את הטווסות שאתם גברים-גברים, פרסו לראווה את נוצות הפאר הכבדות וחסרות השחר שלכם ושכולם יתפוצצו.

שימו לב שהאותות הללו פועלים בדרכים שונות. את נוצות הטווס, הבלתי-מתאימים לא יכולים לחקות. תואר ראשון יכולים להשיג גם אנשים לא מבריקים או שקדנים במיוחד, אך המאמץ גדול ורק מי שבאמת רוצה משקיע אותו. כתובות קעקע עושות את שלהן באמצעות שריפת הגשרים החוצה מהכנופיה, כשם שהימנעות מהשכלה כללית ואי-שירות בצבא שורפים את הגשרים החוצה מקהילות מסוימות בישראל.

אולם לכל האותות הללו יש מכנה משותף: הם עולים ביוקר. לו היו זולים, טרמפ איסט היה מחקה אותם. השטריימל משכנע רק מפני שהוא יקר, חם ומסמן את חובשו כנוכרי בחברה המודרנית. טרמפ יאכל הרבה הרבה קוגלים עד שיצדיק את ההשקעה המכבידה הזו, שלא לדבר על יתר המחירים: ברית מילה, לימוד אנגלית יידישאית, ואולי אפילו – רחמנא ליצלן – אכילת רגל קרושה.

תיאיתי את האותות הללו כמחסומים בפני זרים כגון טרמפ איסט, אך יש להם תפקיד חשוב גם בקרב ותיקי הקהילה. עליהם לאותת כל הזמן על מחויבותם המתמשכת זה לזה, וכך לשמור על ההון החברתי של הקבוצה. האיתות לא רק משקף את המחויבות, אלא גם מחזק אותה; כשאני מקבל אותות האמון שלי בקהילה מתחזק, וכשאני משדר אותות ההשקעה שלי בקהילה גדלה – וכמוהו ההשתקעות שלי בה. אין פלא אפוא כי במחקר שערך האנתרופולוג ריצ'רד סוזיס על הקומונות שנסודו בארצות הברית במאה ה-19 נמצא כי אורך ימיה של קומונה עומד במתאם חיובי עם מספר הדרישות שדרשה מחבריה.⁶

לסיום פרק זה, הבהרה חשובה. טענתי שרבות מהנורמות החברתיות המשוונות-לכאורה משמשות לאיתות המאפשר להבחין בין אנשים שאפשר לבטוח בהם לבין

טרמפיסטים. אך דבר זה אין פירושו שזו תכליתן (היחידה) של נורמות כאלו, או שמן הטעם הזה עלינו להיענות להן. דוגמת הטווסים תמחיש זאת. הם אינם פורסים את נוצותיהם כי הם בוחרים לאותת על אונם ועל גבורתם – אלא הדחף האינסטינקטיבי לפרוס את הנוצות משמש אות כזה, ומשום כך יש לו יתרונות ברורים בפוריות. את ההקבלות המתאימות עשו בעצמכם.

תיאוריית האיתות חשובה לטיעון הכללי שלנו יותר מכפי שנראה בהצצה ראשונה. כדי להבין מדוע, הבה ננתח את האיתות ברוח תורת המשחקים. אל בהלה: זה פשוט.

עם מי אפשר לעשות עסקים

חברה אנושית היא בת-קיימא רק אם מתקיים בה שיתוף פעולה. ראינו ששיתוף פעולה זה דורש דבקות בנורמות חברתיות, ובתוכן כאלו שתכליתן המיידית אינה בהכרח ברורה לעין. נראה זאת עתה ביתר תוקף, בעזרת מודל פורמלי של יחסים בין-אישיים; מודל מופשט, שלדי, המסלק מהדיון שומנים לא חיוניים.

דמיינו שני מרגלים, גדי ופלטי, העובדים בצוות, נתפסים, ונכלאים בשני תאי חקירה נפרדים. לכל אחד מהם מוצעת עסקה זהה: אם תפליל את שותפך והוא לא יחרוץ את לשונו, אתה תשתחרר מיד והוא יידון למאסר עולם בלי קציבה ובלי אפשרות חנינה (וזכור: גם לחברך מוצעת העסקה הזו); אם שניכם תפלילו זה את זה, על שניכם יגזר מאסר ארוך אך לא מאסר עולם; ואם שניכם תשתקו, שניכם תידונו למאסרים קצרים.

לכאורה, הסעיף האחרון מלמד שמוטב לכל אחד מהם לשתוק. כי אם שניהם ישתקו, לשניהם תהיה תוצאה טובה יותר מזו שתהיה אם שניהם ילשינו. אך בבחינה קפדנית יותר של המכלול, גדי חושב שהוא אינו יכול לדעת מה יחליט פלטי, ולכן לו עצמו מוטב בכל מקרה להפליל את חברו. כי אם פלטי יפליל אותו, מוטב לו שגם הוא יפליל את פלטי פן ייכלא עד מוות; ואם פלטי ישתוק, גם אז מוטב לגדי להפליל את פלטי כי אז יעוף אל החופש על כנפי רננים. היסק זה משכנע לגמרי; אבל הוא כה משכנע, שפלטי יגיע אף הוא למסקנה זהה – ושניהם עתידים לשבת שנים ארוכות בתא משותף ולטחון עד דק את השאלה אם טוב היה להלשין.

איננו חייבים להיות אסירים כדי להתמודד עם דילמה זו המפורסמת בכינוי דילמת האסיר. הרכיבים המהותיים של הסיפור הם שני צדדים היכולים לשתף פעולה זה עם זה (לשתוק בחקירה, במקרה של דילמת האסיר) או לבגוד זה בזה, ועליהם להחליט כל אחד לבד ובו-זמנית; וכן, נדרש כי סדר העדיפויות לכל צד, מהטוב ביותר לרע ביותר, יהיה כדלקמן:

אני בוגד, אתה משתף פעולה

שנינו משתפים פעולה

שנינו בוגדים

אני משתף פעולה, אתה בוגד.

רכיבים כאלה מתקיימים בשלל מצבים מציאותיים. קונה ומוכר יכולים להרוויח מעסקה, אבל כל אחד יכול להרוויח יותר אם ירמה בעוד השני לא ירמה. שתי מעצמות-על יכולות להרוויח מהסכם להפסקת מרוץ החימוש, אך כל אחת לבדה יכולה להרוויח יותר אם תרמה. בכל אחד מהמקרים האלה, שחקן רציונלי ירמה.

אפשר להרחיב את ההיסק הזה למצבים שיש בהם יותר משני שחקנים. למשל, אם כולנו נדוג מעט באגם הקהילתי, לכולנו תהיה ארוחת צהריים ואגם מלא דגים; אם כולנו נדוג הרבה, קצב התמעטות הדגים יהיה גדול מקצב הריבוי הטבעי שלהם, ולכולנו יהיו ארוחת צהריים וארוחת ערב ואגם ריק מדגה. ואם כן, אני חושב לעצמי, ממה נפשך: או שאנשים רבים די הצורך ידוּגוּ הרבה והאגם יתרוקן בכל מקרה, כך שכדאי לי להצטרף להתנפלות, או שמספיק אנשים יתנהגו יפה, ואם כך מה כבר יקרה אם אני אדוג הרבה. הסיכויים שכמה אמנונים נוספים ששליתי הם שיכריעו את הכף להיכחדות הדגה באגם אפסיים. אלא שגם אנשים אחרים חושבים כך – והדגה באגם תהיה עד מהרה לאגדה מימים עברו.

איך יוצאים מהסבך? אפשר, כנראה. הרי, למשל, סוחרים עושים עסקים כל הזמן בלי לרמות זה את זה.

אפשרות אחת היא שאנחנו פשוט אלטרואיסטים. לכל אחד יש, כפי שטענתי כל הזמן, חוש מוסרי אינסטינקטיבי. ולכן אני עשוי להימנע מהפללת השותף שלי פשוט מפני שחירותו וטובתו חשובות לי. הדבר נכון למדי; אלא שיש לנו, אויה, אינסטינקטים נוספים. ובחינה קפדנית של ההתנהגות האנושית תלמדנו שאף כי האלטרואיזם שכיח, הוא רחוק מלהסביר כראוי את תופעת שיתוף הפעולה בין בני אדם.

הסבר תקף יותר יעלה על דעתנו אם נחשוב על ידידנו המוכר והקונה. נכון שהקונה יכול להרוויח יותר אם יקבל את הסחורה ולא ישלם, והמוכר יכול להרוויח יותר אם ישלח סחורה מזויפת. אך כמה פעמים יוכלו לחזור על המעשה עד שלא יישאר איש שיסכים לעשות איתם עסקים? קונים ומוכרים הרוצים להישאר בזירה לאורך ימים דואגים לשמם הטוב. כיום אפשר לראות זאת בגלוי באתרי קנייה ומכירה באינטרנט: הם מאפשרים לצדדים בעסקה לדרג זה את זה בפומבי. דילמת האסיר היא אירוע חד-פעמי, ועל כן אינה מייצגת את רוב יחסי הגומלין בין בני אדם – שמטבעם הם מתמשכים.

ייצוג מוצלח יותר למציאות הרווחת תיתן לנו דילמת האסיר החוזרת ונשנית (שבה השכר והעונש הם תגמולים וקנסות כספיים ולא מאסרים ממושכים). משחקים סיבוב אחד, הבחירות של כל צד נחשפות וכל צד מתוגמל על פי התוצאה, ואז עושים סיבוב

נוסף, וכן הלאה. כל שחקן שואף למַרְב את תגמוליו הכוללים. איך לדעתנו יתנהגו שחקנים רציונליים בתרחיש כזה? האם נגזר עליהם לרמות שוב ושוב כמו שיעשו בגרסת הסיבוב היחיד? שימו לב שבועוד בגרסת הסיבוב היחיד השחקן צריך לבחור בין שתי ברירות (לשתף פעולה או לבגוד), בגרסה החזורתית הבחירה היא בין אסטרטגיות אפשריות רבות: לשתף פעולה תמיד, לבגוד תמיד, לנוע בין השניים לסירוגין, לשתף פעולה אך לבגוד אם השחקן השני בגד בפעם הקודמת, לבגוד רק אם השני בגד בשתי הפעמים האחרונות, לבגוד שש פעמים אם השני בגד בסיבוב הקודם, להטיל מטבע, להטיל מטבע מוטה, להטיל מטבע אם השני בגד בפעם הקודמת ולשתף פעולה אם שיתף פעולה... הבנתם את הרעיון.

שלא כבגרסת הסיבוב היחיד, כאן אין אסטרטגיה אחת המציעה תגמול מרבי בלי תלות בהתנהגותו של השחקן השני. אם השחקנים מוגבלים לאסטרטגיות הנוקטות עיוורון כלפי מעשיו הקודמים של השחקן האחר, כי אז בגידה מתמדת היא אכן האסטרטגיה המיטבית. אולם אסטרטגיות המגיבות לצעדי הזולת מניבות תוצאות טובות יותר. חשבו למשל על אסטרטגיית מידה כנגד מידה: לבגוד רק אם השחקן השני בגד בפעם הקודמת. כלומר, לשתף פעולה בסיבוב הראשון, ומשם והלאה לחקות תמיד את מעשהו של הזולת. אם גדי חושב שפלטי משתמש באסטרטגיה הזו, כי אז ברוב הנסיבות גדי ימַרְב את תגמוליו אם ינקוט אותה אף הוא (וכל זה נכון גם לגבי נקודת המבט של פלטי). בשל תכונה זו של אסטרטגיית מידה כנגד מידה, אנו אומרים שזוהי אסטרטגיה של שיווי משקל. היפה בה הוא שאם שני השחקנים דבקים בה, הם ישתפו פעולה תמיד.

שימו לב שמידה כנגד מידה אינה אסטרטגיית שיווי המשקל היחידה. לבגוד תמיד – גם היא אסטרטגיית שיווי משקל. כך גם שיתוף פעולה מתמיד עד שהשחקן השני בוגד – ואז, אם עשה כך, בגידה מתמדת (אסטרטגיית "הדק סחוט"). ויש עוד רבות. אך שיתוף פעולה הוא לפחות אפשרי.

האם הבחנתם במילים "ברוב הנסיבות" שהגנבתי לפני כמה משפטים? בואו נחזור אליהן. נניח שהיריב שלי מאמין שאני משחק מידה כנגד מידה; באילו נסיבות אכן יהיה אופטימלי, מבחינתו, לשתף איתי פעולה כל עוד אני משתף פעולה איתו?

התשובה היא שהדבר תלוי ביחסו לסיבובים העתידיים. נניח שמוכר וקונה עושים עסקה פעם ביום בדיוק. אם איש מהם אינו מרמה, כל אחד מהם מקבל יחידת-הנָאָה אחת מהעסקה. אם הם מתמידים בכך לאורך, נגיד, שנה, כל אחד יצבור 365 יחידות הנאה. אך כמה שווה היום בעיני המוכר יחידת ההנאה שהוא מצפה לקבל בעוד שנה? ככל הנראה, פחות ממלוא היחידה. אם הוא טיפוס של תפוס-את-היום, הרבה פחות. אם הוא טיפוס של חשוב-על-המחר, קצת פחות. מוכר מהסוג הראשון יכונה בעל שער ניכיון גבוה. מוכר מהסוג השני הוא בעל שער ניכיון נמוך. (שער ניכיון הוא

הפרופורציה של ערכה של יחידת הנאה בעתיד לערכה בעיניו של אדם (בהווה).

והנה העוקץ: אם, ורק אם, יש למוכר שער ניכיון גבוה, הרמאות עשויה להשתלם בעיניו. קל להבין למה: טוב לו ציפור אחת ביד משתיים על העץ בעתיד, היות שהוא מנכה חלק נכבד מערך העתיד. ברנש בעל שער ניכיון גבוה הוא ברנש שלא כדאי לעשות איתו עסקים.

לשם שיתוף פעולה ארוך טווח דרושים לנו אם כן שחקנים עם שער ניכיון נמוך הבוחרים באסטרטגיית מידה כנגד מידה. אך כפי שמציין חוקר המשפט אריק פוזנר,⁷ יש תנאי נוסף. הבה נכנה את האנשים בעלי שער הניכיון הנמוך, שמשתלם להם לשותף פעולה, הטיפוסים הטובים; ואת הברנשים עם שער הניכיון הגבוה, הטיפוסים הרעים. אין די בכך שמוכר יהיה טיפוס טוב; כדי שהקונה יעשה איתו עסקים, עליו לשכנע אותו שהוא כזה.

במודל הפורמלי, מסביר פוזנר, אכן יש למוכר דרך לשכנע את הקונה שהוא טיפוס טוב ושהוא ישלח את הטובין. חשבו על 365 יחידות ההנאה שהמוכר והקונה יקבלו אם יעשו עסקים זה עם זה. אם המוכר הוא טיפוס רע, 364 יחידות ההנאה העתידיות שוות היום בעיניו, בואו נאמר, 50 יחידות הנאה; אם הוא טיפוס טוב, הן שוות היום בעיניו 250 יחידות הנאה. וכך, אם ורק אם המוכר הוא טיפוס טוב, הוא יכול להרשות לעצמו לתת לקונה מתנה השווה כיום 100 יחידות, בצפייה לקבל אותן בחזרה בעסקאות העתידיות. המתנה מאותתת אפוא לקונה שהמוכר הוא טיפוס טוב.

זהו המודל הפורמלי. במציאות, יש לאנשים שלל דרכים לאותת שהם טיפוסים טובים. הם מתלבשים ומתאבזרים בדרכים שתרמוזנה שביכולתם לשלם מחיר בכסף, בזמן ובמאמץ כדי להרוויח משיתוף פעולה ארוך טווח. הם מנומסים, רשמיים ככל הנחוץ, מקפידים על נימוסי שולחן, ומפגינים בדרכים נוספות את יכולתם לשלוט בדחפיים שלהם. כמובן, הם עושים זאת לא רק במגעם עם קונים ומוכרים אלא בהליכותיהם עם הבריות בכלל. קהילות שונות מפתחות לתכלית זו מערכי התנהגות שונים. חבריה של קהילה צריכים להפגין נאמנות לנורמות החברתיות שהתפתחו כך בקהילתם כדי לשכנע אחרים שהם טיפוסים טובים שאפשר להישען עליהם לשיתוף פעולה לטווח ארוך.

בקיצור, התנאים לשיתוף פעולה בקהילה קשורים לשלוש מערכות המוסר שתיארנו לעיל: מתן עדיפות להוגנות (מידה כנגד מידה), היכולת לדחות סיפוקים (שערי ניכיון נמוכים) והנאמנות למסורות הקהילה (איתות על שערי ניכיון נמוכים).

עולמה של היידי מהדס אל אובדנו

ראינו שהוגנות, דחיית סיפוקים וביטויי סולידריות קבוצתית חיוניים כולם לשיתוף פעולה. אך קל לא פחות לראות שבין השלושה שורר מתח.

למשל: אם בן קהילתי הקרוב נתון במריבה עם נוכרי, הנאמנות וההוגנות עלולות למשוך אותי לכיוונים נוגדים. או למשל: דרישות הנאמנות לקהילה ודחיית הסיפוקים עלולות להתנגש עם ההוגנות, שכן הן תגבינה מאנשים מסוימים, בעלי העדפות חריגות, המפירים אותן, מחיר גבוה מזה שתגבינה מהרוב שקל לו לשמור עליהן.

היהדות מנסה בדרך כלל למצוא איזון בין ההוגנות לבין האיפוק והנאמנות. אולם באורח בלתי נמנע, יש יהודים הקרובים יותר לקוטב האחד, ואחרים המושכים אל הקוטב האחר. היידי נמנית באורח מובהק עם המושכים אל קוטב ההוגנות.

היהודים המושכים אל הקוטב הפרטיקולריסטי לוקים בהגזמות משלהם, הראויות לעיון, אך כרגע הנושא שלנו הוא היידי. ואם לומר ישירות: ניסיונה של היידי לצמצם את חשיבותם של האיפוק והנאמנות לטובת גרסה כוללנית מאוד של הוגנות הוא חסר סיכוי. בלי איפוק ונאמנות לא תיתכן הוגנות. ההוגנות זקוקה לשער ניכיון נמוך – כלומר לכך שערכו של העתיד יהיה בעינינו כמעט שווה לערכו של ההווה. כפי שראינו לעיל, אנשים החיים את הרגע אינם שותפים מהימנים לטווח הארוך. זאת ועוד. ההוגנות אפשרית רק בחברה המוקירה את המידות הטובות – תכונות אופי כגון אומץ, סבלנות, זהירות והכרת תודה. ומידות כאלו אפשר לטפח באדם רק מתוך מערכת עשירה של נורמות חברתיות.

ולבסוף, הוגנות מוכרחה להיות נטועה ברוח של נדיבות שהאדם רוכש לראשונה בתוך המשפחה. חוג האנשים שאנו נוהגים בהם נדיבות יתרה, והם נוהגים נדיבות יתרה בנו, יכול להיות מורחב בהדרגה, אך במרכזו יהיו תמיד, כעוגן, קרבת-משפחה ונורמות משותפות. נדיבותו של אדם דומה לערימת חול: גבוהה במרכז, מנמיכה ככל שמתרחקים ממנו. הנדיבות תהיה תמיד רבה יותר כלפי אלה הקרובים אלנו ביותר, ותפחת ככל שהזיקה נקלשת. כמות החול – הפנאי, המרץ והמשאבים שלנו – מוגבלת, ואי אפשר לשטח אותה הרבה בלי שתיעלם. לאהוב את כולם פירושו לא לאהוב אף אחד.

היידי דוברת רק את שפת הזכויות. יש איזה קול קדומים המקנן בה, ומעורר בה לפעמים נהיית לב אל הסולידריות האתנית והדתית היהודית, אך מבחינה אידיאולוגית סולידריות היא בעיניה פוגענית. היא מתחלחלת גם מהרעיון של חברה המקדמת את המידה הטובה. כל עוד ההתנהגות שלי אינה משפיעה באופן ישיר ונראה לעין על הזולת, היידי משוכנעת שהתנהגותי זו אינה מעניינה, ושהיא גם לא צריכה להיות מעניינכם. (בנקודה זו חשוב להזכיר שהיידי היא בת לדור הסטודנטים הפרוגרסיביים הקודם. לא הייתי אומר דברים אלה על הדור הנוכחי. נגיע אליו בהמשך).

ברור שחברה כגון זו של היידי איננה צורה בת-קיימא של היהדות; ההמשכיות היהודית אינה חשובה במיוחד להיידי. אבל טענתי גורפת יותר: אני טוען שזו אינה צורה בת-קיימא של חיים בכלל. להיידי ולחבריה החדשים רקע אקדמי ומקצועי

דומה, ובפרט השקפה פוליטית דומה. אבל כל אלה דומים זה לזה בעיקר בשל מה שהם אינם. הרבגוניות, המרכזית כל כך בעולמה של היידי, היא בעצם היעדר תכונות מאחדות. הציבור של היידי מלוכד לא בידי קרבת דם או זיקה אתנית, לא בהיסטוריה משותפת, ולא במערכת עשירה של נורמות חברתיות. הוא מלוכד רק בזלזול שהוא רוחש כלפי כל התכונות המשותפות שהוא מנופף בחסרונן.

שימען יכול להיכנס לכל שטיבל של גור ברחבי העולם ולמצוא אנשים הזוכרים את משפחתו, חולקים איתו חברים ומכרים, מדברים בניב שלו, יודעים את אשר הוא יודע, מבינים מה הוא צריך, מחליפים איתו בדיחות וסיפורים מהסוג הנכון, מזמינים אותו לבתייהם בלי לחשוב פעמיים, ועושים איתו עסקים על בסיס לחיצת יד ומנוד ראש. היידי יכולה להיכנס למפגש של פרוגרסיבים ולמצוא שם אנשים השותפים לתשוקתה לקפה מסחר הוגן ולאימתה מפני רפובליקנים.

אבל צמצומו של ההון החברתי הוא רק חלק קטן מהבעיה שעולמה של היידי סובל ממנה. היידי בטוחה שהיא מוקירה מאוד את העתיד, כלומר שיש לה שער ניכיון נמוך. לכאורה, האכפתיות שלה כלפי ההתחממות הגלובלית מוכיחה זאת. אבל יתר ההיבטים באורח חייה מלמדים אחרת.

כרוב רובם של חבריה, היידי בחרה שלא להתחתן עד העשור הרביעי לחייה, ואז בחרה ללדת רק ילדה אחת. המבנה המשפחתי שהחזיק את רוב החברות האנושיות לאורך אלפי שנים הוא בעיניה אפשרות שתוקפה אינו רב משל האחרות; חמלתה הנדיבה כלפי אלה שחיי המשפחה המסורתית אינם מתאימים להם מסמאת את עיניה מראות את ההשלכות ארוכות הטווח של שיעור הילודה הנמוך וקריסת המשפחה. המיידי והנראה לעין חשוב להידי יותר מהעתידי והסמוי.

היידי פציפיסטית. אין מדינה שהיא מזדהה איתה עד כדי כך שתהיה מוכנה להקריב למען שלומה; את האזהרות מפני איומים ממשיים כלפי החברות שהיא חיה בהן היא פוטרת כפרנויה וכחרחור מלחמה. בטווח הנראה לעין, החברה שהיא חיה בה יכולה לעמוד באיומים צבאיים בזכות ההרתעה שעוד נותרה לה ובזכות מאמציהם של אחרים, אבל בטווח הארוך לא יהיו לחברה הזו הכוח והרוח הדרושים לעמידה בפני הברברים. היידי מעדיפה מדיניות כלכלית המצמצמת את אי-השוויון בטווח המיידי אך יוצרת תמרוץ מעוות המאט את הצמיחה הכלכלית שתצמצם את העוני בטווח הארוך. גם התנגדותה של היידי לנורמות מסורתיות באשר להיווצרותם של חיים ובאשר לסיומם היא בחירה בריכוך קשיים בטווח הקצר תמורת הוזלת ערך החיים בטווח הארוך.

שער ניכיון גבוה זה של היידי מצמצם את תוחלת החיים של החברה שלה, וצמצום זה מעלה עוד את שער הניכיון של היידי. ולהפך: כפי שמסבירה מרי אברשטט,⁸ הדת גורמת לנו להוליד יותר ילדים, והורות לילדים עושה אותנו דתיים יותר.

החברה של היידי מהדסת אל האבדון, אך הראשונים לשאת בנטל השקיעה לא יהיו המבוססים והמשכילים כגון היידי. העניים וחסרי ההשכלה יהיו הסובלים העיקריים מהתפוררות המשפחות והקהילות הדתיות; הם שייפלו ראשונים מעגלת הכלכלה המקרטעת; והם שייצאו למלחמות שהיידי וחבריה לוחמי הצדק החברתי ישתמטו מהן.

אך אם ההשלכות של שער הניכיון הגבוה והיעדר ההון החברתי בעולמה של היידי הן ארוכות טווח, איך הן מתגלגלות בינתיים? האם יש חוליים שכבר אפשר לאבחנם? כדי לענות על כך נצטרך לפגוש את נקמתה של היידי באנושות ונקמתו של אלוהים בהידי: את בתה האחת והיחידה אַמְבֶּר.

אמבר: שובה של הדת הפרימיטיבית

בעולמה של היידי אין קהילות מלוכדות המייצרות הון חברתי, אין מחויבות להולדת ילדים, ואין נכונות להקריב למען הגנת האומה מפני חורשי רעתה. אפשר לשער אפוא שהאיום העיקרי על עולמה של היידי הוא גוויעתו האיטית. אך במציאות פני הדברים אינם בדיוק כאלה.

הכירו את בתה של היידי, אמבר. אמבר היא סטודנטית בקולג' אוֹבְּרִלִין באוהיו. היא תלמידת החוגים ללימודים קולוניאליים וללימודי סביבה. אביה אינו יהודי, ואין לה שום קשר מהותי ליהדות לבד מזכותה המולדת לפתוח את אמירותיה נגד היהדות, במילים "כיהודייה, אני...". כאישה, ובפרט כאחת שבחרה בזהות מינית אמורפית, היא רואה עצמה נרדפת בידי גברים לבנים סיסג'נדרים.

שלא כהוריה ובני דורם, לאמבר אין זיכרונות ילדות מקהילה אמיתית, ממשפחה גדולה ומסורה ומסבים וסבתות היכולים לספר על רדיפות אמיתיות. היא צריכה שליחות כלשהי שתיתן משמעות לחייה. אמבר היא לוחמת צדק חברתי מהגרעין הקשה.

כרבים מאוד מחבריה הסטודנטים הפרוגרסיבים, אמבר אינה שותפה לתפיסת ההוגנות המנומסת למדי של היידי. היידי סבורה, למשל, שמעשים בלתי-פוגעים שאדם עושה בד' אמותיו אינם עניינם של אחרים. אמבר לא מוכנה לקבל את זה. היא חושבת, לדוגמה, שעל כל אדם מוטלת חובת עשה מוסרית לאשר את סגולותיה של פעילות מינית שהיידי החשיבה בזמנה לטאבו, ושהפרת חובה זו בנסיבות מסוימות צריכה להיות עילה להעמדה לדין. אמבר משוכנעת גם שהמתות חסד והפלות אינן רק מותרות אלא גם מומלצות, ויש לחייב רופאים לבצע אותן.

מתברר שבעיני אמבר ושכמותה, תפוגת תוקפו של עיקרון ה"חיה ותן לחיות" של היידי פותחת דלת למשטר כולל של צווי עשה ולא-תעשה מוסרניים. שאיפתה המעורפלת למדי של היידי לעצב עולם מוסרי חדש על פי מה שנדמה לה כשיקולים

רציונליים מובילה לפעמים לעולמה המוסרי של אמבר: דת נחשלת שהדת המסורתית נראית עדינה לעומתה.

הנה כמה מהמצוות בדתה של אמבר.

ראשית, אחרוני הטאבואים המיניים שנותרו לאמבר להתגבר עליהם הומרו במערך מבלבל של טאבואים על מזון. מזון הנכנס לפיה של אמבר חייב להיות אורגני ולגדול כולו בקרבת מקום, אסור לו להיות מהונדס גנטית והפועלים המשתתפים בייצורו חייבים להיות מאוגדים. היא טבעונית, והיא אינה אוכלת שומן טרנס, צמחים ממשפחת הסולניים, וכל תבשיל המרמז לניכוס תרבותי.

האכפתיות של אמבר כלפי העתיד הרחוק מופנית, כאם כן בתה, לא לקידום הציוויליזציה ולשימורה אלא לשימור הסביבה הטבעית. זו נתונה בעיניה לפלישה מסוכנת של הציוויליזציה, ודאגתה לה ספוגה בסמליות דתית. המחזור הוא לה מערכת של טקסים ופולחנים (בפועל, רבים מהם מזיקים לסביבה יותר משהם משמרים אותה). המפקקים בתפיסות האורתודוקסיות בדבר ההתחממות הגלובלית הם בעיניה מכחישים או כופרים, שמוטב להוקיעם ולהתעלם מהם מאשר להתווכח איתם על הראיות. היא שוללת רעיונות מחוץ לקופסה לעצירת ההתחממות הגלובלית (כגון אנרגיה גרעינית או התזת גופרית דו-חמצנית לאטמוספירה) – כאלה שאינם משרתים את התכלית הנעלה: הפחתת הזיהום הרוחני שהקדמה הטכנולוגית גורמת לעולם.

כוונתי פה אינה ללעוג לצביעות ולהיעדר המודעות העצמית של אמבר, אלא לומר את זאת: דתות מפותחות כגון היהדות פועלות לדיכוי יצר העבודה הזרה והדתיות הפרימיטיבית, זו המעודדת למשל אמונות טפלות, השפלה עצמית, הדרת כתות-טמאים והעלאת קורבנות אדם. התהליך שאנו עדים לו בעוברנו מהידי לאמבר הוא שיבתה של הדת הפרימיטיבית בהיעדר דת מפותחת.

היהדות, בפרט, מאפשרת כפרה על עוונות בדרכים לא כואבות, יחסית: תחילה בהקרבנות קרבנות (אכן, לבעלי החיים זו דרך מכאיבה), ובהמשך באמצעות תשובה ("קחו עמכם דברים ושובו אל ה'; אמרו אליו, כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו". הושע י"ד, ג). לנצרות שיטות משלה, וכן לדתות אחרות, חלקן כואבות יותר ואחרות פחות.

כאשר דיכאו הקומוניסטים את הדת המפותחת, הם המציאו-מחדש היבטים מסוימים של הדת הפרימיטיבית, ביניהם וידוי פומבי והלקאה עצמית טקסיים, חינוך-מחדש להשקפות הנכונות, ולנכשלים בבחינת הגמר – העלאת קורבנות אדם. אמבר עוד לא הגיעה לידי כך, אבל אותם יצרים דתיים לא מרוסנים כבר פועלים אצלה את פעולתם. על החטא שהיא חוטאת בזיהום אימא אדמה בטביעת-הרגל הפחמנית שלה היא מכפרת בקלות, במתן פיצויים סמליים, אבל חטא הפריבילגיה הלבנה טעון וידויים

פומביים מכבידים. את העבריינים אפשר להוקיע בפומבי, לנדות ולשלוח לאימוני רבגוניות ורגישות. יחסי מין בהסכמה בין גברים ונשים לבנים הם בעיניה, במידת מה, סוג של אונס שהפטריארכיה מעודדת – אך ממעשי אונס ממשיים של נשים אירופיות בידי גברים מהמזרח התיכון היא מעדיפה להתעלם, שכן זהו לדידה מחירה הבלתי נמנע של אשמת הלבנים. הייתכן שקורבן אדם הוא השלב הנראה באופק?

בקיצור, הקוסמופוליטיות של היידי עשויה לא לגווע לאיטה אלא להתחלף בגרסה רדיקלית שלה עצמה, המבטלת את עצם החופש שאמור להיות גרעינה. כמו אצל אי-אלה חוזרים בתשובה המגלים התלהבות יתר, גם בנטיות הדתיות המוכחשות של אמבר חסר הניואנס המאזן שיש לאנשים דתיים בעלי ניסיון וחוכמת חיים ארצית כגון שימען.

לשימען וליתר שרידי השואה מהשטיבל יש, למען האמת, חושים מפותחים של אירוניה ושל מידה, בפרט כלפי הדת. רצינותם אינה תהומית כמו זו של אמבר המדוכאת עלִי אוברלין. אולי הם פשוט יכולים להרשות לעצמם. ככלות הכול, כפי שאמבר תאמר לכם בלהט, הם חיו את חייהם הפריבילגיים של גברים לבנים סיסג'נדרים.

הבת קמה על אמה: אמבר והיודופוביה

ראינו אם כן שחופש מוגזם עלול להוביל למרד נגד החופש. מתברר שבאופן דומה הוגנות מוגזמת עלולה להוביל למרד נגד ההוגנות.

היידי מציבה את ההוגנות מעל כל ערך אחר, ובייחוד מעל לנאמנות לקבוצה. היות שהיא גדלה כיהודייה, היהודים הם הקבוצה שאסור לה להיות נאמנה לה. הקושי של היידי לשמור על אדישות כלפי היהודים חותר תחת ההוגנות שהיא שואפת לה. לו שמעה היידי על רפובליקת פֶרִידוניה, מדינה דמוקרטית בסביבה עוינת שהמדיניות שלה זהה לזו של ישראל, ודאי הייתה נמלאת הערצה לאזרחיה של המדינה הקטנה והאמיצה; קל וחומר לא הייתה כותבת מכתבים בגנותה למערכת הניו-יורק טיימס. לו ניסתה עירייה בניו-ג'רזי לסכל התיישבות המונית של חיזורים אנושיים מסולסלי אוזניים בעלי אורח חיים משונה, הייתה היידי מארגנת הפגנה נגד הגזענות; אך כשהפאות הן המסולסלות, לא ממש.

באופן כללי יותר – להט היתר של היידי בשאיפתה לשוויון מוביל בעל כורחו ליותר אי-שוויון. אנשים אחוזי להט נמשכים לפתרונות פשוטים, והשיטה הפשוטה ביותר למיגור אי-השוויון היא הענשת המצליחים ותגמול המפסידים. אבל, תמחה היידי כאשר תמחה, לא כל קבוצה שמפסידה היא צדיקה, ולא כל קבוצה שמצליחה היא נצלנית. האהבה לאנדרדוג היא ברוב המקרים אהבה לתרבויות התוקפניות, הבלתי מתפקדות והמתנגדות לשיתוף פעולה.

נוסף על ערעור עצם ההוגנות שהייתי רוצה לקדם, תפיסת הכושל כטוב ותגמולו היא מתכון בטוח לעידוד כישלון. תגמול כישלונות דוחף קבוצות אל התחתית, אל מקום שהנמצאים בו מעדיפים, במקום להשתדל להצליח, להפגין קורבניות אמיתית או מדומה.

אך כל זה שפיר בהשוואה לעולמה של אמבר. אם הייתי מודעת לקרבתה ליהדות ומנסה משום כך באורח מוגזם משהו להפגין ניטרליות, הנה אמבר היא – סלחו לי על כי אין לי דרך אלגנטית יותר לומר זאת – יודופובית מושבעת. אמבר חיה בעולם פוליטי מניכאי, עולם שבו כל אדם מסווג בלי עוררין כבן-אור או כבן-חושך, על פי מגדרו, נטייתו המינית, הגזע שלו, דתו, אזרחותו וכן הלאה. יש כמובן מחלוקות באשר לדינו של אדם שזהותו המינית טובה אך אזרחותו רעה או להפך. אך יהיו אשר יהיו סיווגים המדויקים במדרג הקורבניות המועדפות, על יסוד מקודש אחד עליך להקפיד תמיד אם רצונך ליפול בצד הטובים בעולמה של אמבר: פלאיה הנסתרים של דוקטרינה הקרויה הצטלביות (אינטרסקציונליות) מחייבים שתשנא את ישראל.

אלמלא התרגלנו מזמן למצב העניינים הביזארי הזה, היינו משתאים עד עמקי נשמתנו. איך זה שאמבר, חסידה של עמימות מינית אגרסיבית על כל ראשי התיבות המתארכים שלה, מזדהה עם מוסלמים העושים שפטים בהמומאים אך את ישראל הידידותית כלפי להט"בים מאשימה בפינק-ושינג? איך זה שאמבר, ידידתם של החלשים והנדכאים, מזדהה עם ליגה של מדינות אסלאמיות גדולות שגמרה אומר למחות מן המפה מדינה יהודית קטנה אחת?

(אם התשובה שעלתה בדעתכם היא שישראל היא, איכשהו, מדינה מרושעת יותר מכל האחרות על פי אמת המידה שמדינות נשפטות על פיה, לכו נא מכאן ואל תשובו. אינכם אנשים רציניים ואין לי מה להתווכח אתכם).

קשה להבקיע אל טרקלין המסתרין של שנאת היהודים של אמבר, אבל מפתח אל פרוזודורו יינתן לנו אם נבחן שאלה ותיקה יותר. מדוע אנשים רבים כל כך ושונים כל כך מתעבים את היהודים מזה דורות רבים כל כך? כפי שציין פול ברמן, בימי הביניים שנאו נוצרים דתיים את היהודים על שדחו את הנצרות, ובמאה ה-19 שנאו נוצרים חילונים את היהודים על שהולידו את הנצרות. כשהגזענות הייתה מקובלת בחברה היהודים שנאו על תקן גזע נחות, וכאשר הגזענות הייתה לכתם שנאו היהודים על תקן גזענים. בימי גדולתה של מדינת הלאום שנאו היהודים על שהתעקשו לחיות כמיעוטים במדינותיהם של לאומים אחרים, ועתה, בתחילתו של העידן הפוסט-לאומי, שונאים אותם משום שיש להם מדינת לאום משלהם.

ייתכן שהיהודים אכן עוררו שנאה מכל הסיבות השונות והמנוגדות הללו, אבל נראה לי שיש הסבר חסכני יותר. בשתי מילים, היהודים הם הורגיה-משיח. אבל לא המשיח שאתם חושבים עליו.

מהו השדר שהעולם מקבל משימען – ומישראל? משהו כזה בערך: לנו היהודים דרך משלנו. אנחנו אוכלים אחרת, מתלבשים אחרת, מתפללים אחרת. אנחנו שבט עם היררכיות משלנו, ואכפת לנו זה מזה. בקיצור, יש לנו מערכת מוסר משלנו, ובה מגבלות ונאמנויות. אנו סולדים מכם משום שרצחתם בנו, או, במקרה הטוב, הייתם אדישים כלפי הרצח שלנו, אבל אנו מוכנים לכבד אתכם בנוסח "חיה ותן לחיות". לא נתייחס אליכם כאל בני משפחה, אבל נהיה הוגנים כלפיכם אם תהיו אתם הוגנים. ומבחינתנו, נמשיך כך עד ביאת גואל צדק.

שימען בעצם טוען: אנחנו יכולים לחיות על פי כללי המוסר המיוחדים שלנו, ובכל זאת להיות הוגנים כלפיכם.

אף אחד כמעט אינו רוצה לשמוע טענה כזו. לא הנוצרים הרוצים להביא ישועה עכשיו באמצעות קבלה אוניברסלית של משיחיות ישו. לא המוסלמים המבקשים להביא ישועה עכשיו באמצעות קימום הח'ליפות. לא הגזענים השואפים להביא ישועה עכשיו באמצעות חיסול הגזעים הנחותים. לא הפילוסופים הנאורים שחפצו להביא ישועה עכשיו באמצעות ניצחון התבונה על הדת. לא הפוסט-לאומיים המשתוקקים להביא ישועה עכשיו באמצעות ממשלה אוניברסלית. לא היידיות המתאוות להביא ישועה עכשיו באמצעות חופש מהדרישות המתמידות של קהילות ילדותן; לא אמבריות החושקות בהבאת ישועה עכשיו באמצעות שחרור מהאחריות הכרוכה בהתבגרות ובשימור הציוויליזציה.

כל אלה מתעבים את שימען כי הוא מתעקש לעמוד כמכשול בדרכה של הישועה. לכולם אינטרס משותף להכחיש את עצם האפשרות של יישוב בין מסורת פרטיקולרית ונאמנות פרטיקולרית לבין הוגנות כלפי אחרים. כל קבוצה וקבוצה מאלו שמנינו אוזות בחלק מהרכיבים הללו, והאפשרות לאחוז בכולם גם יחד מערערת על דרכה ובעצם הורגת רעיונית את הישועה המשיחית שלה. תובעי העליונות הדתית והגזעית שונאים את שימען על היצמדותו למסורות ולנאמנויות משלו, שאינן שלהם – ועל כי הוא מוכיח שאפשר להיצמד למסורת ולנאמנות מסוימות ועדיין להיות אדם סובלני. לעומת זאת, הנאורים וההיידים והאמברים בטוחים שאפשר להגיע להוגנות רק דרך נטישת המחויבויות הפרטיקולריות. הם יכולים לסבול תובעי-עליונות מוסלמים, או לפחות להסתכל עליהם בזחיות, מפני שהמוסלמים אינם מתיימרים להיות הוגנים; המוסלמים הללו באו לכאן כדי לנצח את האחרים, והם אומרים זאת בקול רם. אבל שימען – וישראל – מערערים על יסוד היסודות של תפיסת העולם הנאורה: הם מתיימרים בהירותם להיות הוגנים ובו בזמן לשמור על המסורות והנאמנויות שלהם. בעיני הנאורים, זו אפיקורסות בלתי נסלחת.

חסרי סבלנות, מכל הסוגים, אינם יכולים להלך לאורך זמן על השביל הצר המתפתל בין תהום הפרטיקולריזם יורק האש לבין תהום האוניברסליזם התם-ומיתמם. וכשהם

מחליקים מהשביל, כאשר יקרה תמיד לחסרי הסבלנות, הם מושכים בעל כורחם בכנפי מעיליהם של השימענים הדבקים בנתיבם – בנתיב העיקש והנפתל העולה לאיטו מעלה-מעלה.

*

טענתה העיקרית של מסה זו היא שעולמה המוסרי הצר של היידי לוקה בסתירות פנימיות המביאות אותו כבר עכשיו לידי פקיעה. אני מודה בגלוי שאף כי דיברתי על שימען בזמן הווה, הוא איננו איתנו כבר מזמן, ולא רק הוא אלא גם כל שכמותו. כיצד משפיע הדבר על החיוניות ארוכת הטווח של סוג היהדות שהוא מגלם? ובכן, שאלה זו תישאר למסות הבאות.

-
<p>Joseph Henrich, <i>The Secret of our Success</i>, .5
Princeton University Press, 2015</p> <p>R. Sosis and E. Bressler, "Cooperation and Commune Longevity: A Test of the Costly Signaling Theory of Religion", <i>Cross-Cultural Research</i>. 37:2 (May 2003), .211-239</p> <p>Eric Posner, <i>Law and Social Norms</i>, Harvard .7
University Press, 2000</p> <p>Mary Eberstadt, <i>How the West Really Lost</i> .8
.God, Templeton Press, 2014</p> | <p>P. Rozin, L. Lowery, S. Imada and J. .1
Haidt, "The CAD triad hypothesis: a mapping between three moral emotions (contempt, anger, disgust) and three moral codes (community, autonomy, divinity)", <i>Journal of Personality and Social Psychology</i> 76:4 (April 1999), 574-586</p> <p>2. חת"ם סופר העלה אינטואיציה זו של שימען על הכתב.
ראו חת"ם סופר על מסכת סוכה מב ע"א.</p> <p>3. על פי בבלי, קידושין מ ע"א.</p> <p>4. Jonathan Haidt, <i>The Righteous Mind</i>,
.Vintage, 2012</p> |
|--|--|

שיבושי דרך: הרפתקאות לוינסקי בין יהודים בלי ארץ

אקס-טריטוריאלי. לא רק במובן "נטול ארץ משלו", בשל הגלות שנכפתה עליו לפני עידנים. ואפילו לא רק במובן "נטול אדמה", בשל ההגבלות על קניין קרקע ועיסוק בחקלאות שהושתו עליו. אקס-טריטוריאלי, בכל המובנים גם יחד. בן-בלי-מקום ממש היה היהודי; ואם לא תמיד בן-בלי-מקום

בפועל, הנה מבחינה קיומית - תמיד. "היהודי הנודד", סנטו בו שכניו בבוז; ואילו הוא הפך את הלא-מקום לביתו - שם מקומו ושם חייו. החיים בדרכים היו נחלתם של רבים מבני העם היהודי, אם לרגל מסחר - משלח היד המועדף והזמין לדידם; אם בעלייה לרגל, אל הישיבה או אל הרב'ה; ואם לשימור קשרי המשפחה המפוזרת. נכון היה הדבר דורי דורות, ורישותה של אירופה במסילות רכבת למן אמצע המאה ה-19 הפך זאת לנכון פי כמה.

מוטיב המסעות נפוץ עד מאוד בספרות ובפולקלור היהודיים המזרח-אירופיים, וכמעט שניתן לראותו כסוגה בפני עצמה. "איש אחד נכנס לבר" היא אולי הפתיחה הטיפוסית ביותר לבדיחה בת ימינו, אולם במזרח אירופה היה זה הפתיח "שני יהודים יושבים ברכבת" - כפי שמעיד בבירור קובץ הבדיחות היהודיות הגדול של אלתר דרויאנוב "ספר הבדיחה והחידוד". גם הסאטירה היהודית קפצה על הרכבת הזו: כך הם "סיפורי רכבת" של שלום עליכם; כאלה הם "מסעות בנימין השלישי" של מנדלי מוכר ספרים; וכזה הוא גם הפיליטון שלפנינו. כזכור לקוראי הגיליון הקודם שלנו, "פיליטון" הוא כינויו של הסגנון הספרותי-עיתונאי-דברני המשוחח על ענייני השעה בחופשיות ובחצי חיוך; ואלחנן לייב לוינסקי היה מהאוחזים הבולטים בסגנון זה בעברית - ועל כן גם חביב הקהל של "השלח" הישן.

בפיליטון זה מתאר לוינסקי את החלק הראשון במסעו מאודסה שבאוקראינה, השוכנת לחוף הים השחור, אל האג הוולנדית שעל חוף הים הצפוני אשר אליה נסע בשנת 1907 לרגל הקונגרס הציוני השמיני. תחילתו של הפיליטון, לאחר פתיחה הנוגעת לענייני הפוליטיקה

והבחירות, היא תיאור אידילי ורומנטי, אך גם משועשע, של אותה חוויה קיומית, אותה בעלות וביתיות של היהודי שבתנועה; זוהי הגלותיות במיטבה, ניצחוננו הגדול של העם היהודי שהצליח לחצוב לו בית מן האין, בין כל אלו שעמלו למנוע זאת ממנו. אך מהר מאוד מתהפכת התמונה, ור' קרוב עובר לתיאור עוקצני ומלנכולי של ההידרדרות הדוהרת במצבם של היהודים במפנה המאות, כפי שזו באה לידי ביטוי בביתם החדש - הרכבת.

הרקע לפיליטון הוא החוקה החדשה שהתקבלה ברוסיה הצארית בשנת 1906. רוסיה נתונה הייתה במערבולת זה שלושה עשורים, שרוויים היו במאבקים פנימיים, ברפורמות וברציחות פוליטיות. במרכזם עמדה מהפכת התיעוש שאיימה לפורר את הסדר החברתי ולחטל את מעמד האיכרים והמשטר המלוכני. תיעוש משמעו קפיטליזם ועלייתו של מעמד ביניים בורגני וחזק, ואיתו הדרישה לביטול זכויות היתר של האצולה ולשוויון אזרחי; וברוסיה הצארית, אמרת "קפיטליזם" - אמרת "יהודים". ואכן היהודים נחשבו לכוח מוביל בקריאות ובפעילות למען מהפכה חוקתית והאמנציפציה שבצידה. סדרת הרפורמות של תחילת המאה העשרים, אשר הגיעה לשיאה בין השנים 1905-1907, עסקה תדיר בהענקת זכויות ליהודים או בהסרת הגבלותיהם - על פי רוב, אומנם, למראית עין בלבד. אלו קודמו לא רק בידי תומכי המהפכה אלא גם על ידי מתנגדיה, שהאמינו כי ריצוי היהודים עשוי להשקיט אותה, לפחות באופן חלקי. אלא שבעוד ימין נדמתה כמקרבת, הייתה השמאל דוחה בקפידה: שנים אלו ראו גם פרעות ופוגרומים מן הרעים שידעו היהודים - את חלקם יזם השלטון, מאחרים העלים עין, ובכולם האשים את היהודים עצמם. כמה אירונית היא העובדה שאותו יהודי המסמל את המהפכה הקפיטליסטית הפך, תוך עשור, לסמל המהפכה הקומוניסטית ולשעיר לעזאזל של מתנגדיה. לגבי היהודי, מהפכות הן תמיד אדומות.

מי שאין לו מקום, מקומו בתנועה; וממילא, הגבלת תנועתו של היהודי כמזה כגירושו מאדמתו. תוך דילוג בין קינה ללגלוג מתאר לוינסקי כיצד חופש התנועה של היהודים מצטמצם וכמה נלעג הוא החופש כשזה ניתן. עוד בימי יקטרינה הגדולה, בסוף המאה ה־18, הוגבלה התיישבות היהודים באימפריה הרוסית ל"תחום המושב" - אזור שהורכב מרוב שטחי אוקראינה וליטא ומנתח גדול ממה שהיה פעם פולין. היהודים חיו שם בצפיפות רבה ובתנאים קשים; רבים מהם "זלגו" חוץ לתחום, ובתקופות שונות התייחסו לכך השלטונות במידת־מה של סלחנות; אלא שבתחילת

"חזות־הכול אפשר לראות בדרך ומעודי אהבתי אותה".
שוק יהודי באחת מערי 'תחום המושב', כנראה סביב 1917.
צילום מאוסף א' אנדרוסייר; Lebrecht Music and Arts
Photo Library / Alamy Stock Photo

המאה העשרים יהודים היו בלתי רצויים ביותר ברוסיה "האמיתית", ותנועתם אל מחוץ לתחום המושב, לתוככי רוסיה עצמה, ולו גם באופן זמני, הפכה קשה יותר. "אם רק יש מצלצלים בכיסך, ממש תענוג הוא לנסוע" אומר לוינסקי, וברי שאין כוונתו רק למחיר הכרטיס.

להגבלות על התנועה הצטרפו מאמצי הממשל לדחוק את היהודים ממקצועות המסחר הזעיר שפרנסו אותם, ומאמצים אלו באו לידי ביטוי בהיעלמותם של היהודים ממוזוני הרכבת וממכירת הטבק והאלכוהול. על כל אלה עלה אובדנו של המקלט, תחנת הרכבת, המקום היחיד שבו יכול היה היהודי לחוש מימים ימימה כשווה בין שווים ולשהות בו בבטחה; והנה גם בה פרעו הפורעים ואף בה שפכו דם יהודי - בפוגרומים שנלוו לחוקה.

חצי הסאתירה של לוינסקי מופנים בראש ובראשונה לבני ארצו, התולים את תקוותיהם בהבטחות שווא של זכויות ואמנציפציה ברוסיה; אולם הוא אינו חושך את שבתו גם מאחיו בני המערב, שכביכול זכו באמנציפציה אמיתית אך זו באה להם במחיר הוויתור על זהותם. זהו אותו וינאי בן אשכנז שכל שערי עולם פתוחים בפניו, וכל זה לא עלה לו "אלא" בתעודת המרה. היחידים הזוכים אצל לוינסקי למעט מחמאות הם דווקא נושאי הסאתירה החביבים על קהלו המשכיל - הלוא הם בני גליציה האדוקים, שעם כל דבקותם ב"חושך" המסורת, משמרים את זהותם ומנצלים את החופש הניתן להם להצגתה בגאון.

חופש, פרנסה וביטחון אישי - ככל שהיו זמינים ליהודי, לא היו זמינים לו אלא ברכבת. שוב האירוניה מכה במשקיפים מן העתיד, שהרי לא יעברו שלושה עשורים ומחצה והרכבת תהפוך לסמל אובדנו של היהודי שפעם מצא בה מקלט. אסון בסדר גודל של השואה ודאי לא עלה על דעתו של לוינסקי, אך הוא צפה את חורבנו של הקיום היהודי בגלות כפי שהכירו. הנה כי כן, המסר העיקרי המובע במסה זו מובלע כבר בפתיחתה, שלכאורה אינה מן העניין - הבחירות. באמצעות וידויו העצמי רומז לנו לוינסקי באילו בחירות ראוי לו ליהודי להתעניין: לא בבחירות לדומה, הפרלמנט הרוסי, שאין בכוחן להניב דבר מבחינת היהודי; הבחירות לקונגרס הציוני - אלו הבחירות שיש להן תוחלת. הרומאים חרבו את ביתנו ושכניהם מצפון מחריבים את הלא־בית שהיה לנו לכליטה; ומעתה אין לו ליהודי אלא לשוב ולתור אחר בית של ממש, לצאת מן האקסט־טריטוריה שבגלות ולבנות את עצמו מחדש במקום משלו.

המאמר הופיע בשני המשכים בכרך י"ח של 'השילוח' (תרס"ח), בעמודים 70-77 ו-262-273.

אלון שלו

מִיָּם עַד יָם

רשימות מנסיעותי להקונגרס בהאָאָג

א

אך נגמרו הבחירות בשלום – ואנכי יצאתי לדרך.

דומת הממלכה: הדומה, בית הנבחרים הרוסי.

אם תדמו שעל אודות הבחירות ל"דומת הממלכה" אני מדבר – תשגו. לבושתי ולחרפתי צריך אני לומר שהבחירות ההן לא כל כך הטרידו אותי. רצייתי שיטרידוני ושיעסיקוני, שימשכו את ליבי. אבל – למה אכחד? – הן לא הטרידוני. בראותי את חבריי הציוניים משקיעים את ראשם ורובם בסכסוכי המפלגות וממלאים את כל חלל-עולמם בבחירות ההן, קינאתי בהם. השתדלתי גם אנכי לברוא לעצמי את ה"אינטרס" אל הבחירות הללו; אבל, כשם שהשתדלתי בימי ילדותי הטובים להצטער על מיתת בני אהרן ולהוריד דמעות עליהם והדבר לא עלה בידי, כך לא עלתה בידי אף השתדלות עתה. חזרתי מאה ועשר פעמים על כל אותן ההוכחות הידועות לנו, מפני מה הבחירות להדומה כל כך חשובות לנו היהודים בכלל ולנו הציונים בפרט, מנקודת הראות היהודית הלאומית והציונית – ואף-על-פי כן הרגשתי שאין ליבי מתחמם ואינו מתלהב, אינו מתפעל ואינו מתרגש. התרגשתי, אמנם, פעם אחת כשראיתי איך יהודים מכרכרים מסביב לאינו-יהודי ומבכרים אותו על פני יהודי, אף על פי שאינו-יהודי זה אינו מגיע אף לקרסוליו של היהודי, וכל ייחוסו וכל זכותו של הראשון הם אך ורק מה שהוא – אינו-יהודי. התרגשתי למראה הבחינה הגלותית ההיא; אבל הבחירות בעצמן וכשהן לעצמן לא הביאו לידי התרגשות כלל, כי למרות חפצי ורצון הרגשתי שעובד אני בעולם זר ומוזר לי, בעולם שאינו רוצה לא בעוקצי ולא בדבשי... וההכרה הטבעית הזאת ציננה בלי משים את התלהבותי. וכמה שהשתדלתי להונות את עצמי, 'לפתות' את עצמי, כי באמת אני מתפעל מן הבחירות להדומה – לא עלה הדבר יפה ולא נתפעלתי.

וכשאמרתי ש"הבחירות נגמרו בשלום" כיוונתי – ביזיון לומר! – על הבחירות להקונגרס הציוני.

כי דווקא הבחירות הללו הטרידוני הרבה.

כמדומה לי: רעיי וחבריי, שכל השנה עבדתי במחיצתם, הם יודעים אותי ואני אותם, יודעים אנחנו את דעותיו של כל אחד מאיתנו על כל אותן השאלות שעמדו בזמן מן הזמנים על הפרק, שעומדים ושעוד יעמדו על הפרק. בכל יום ויום אנו פוגשים איש את אחיו, וכבר דיברנו מאה פעמים על אותם העניינים. יודעים הם את דעתי על הפרוגרמה ההלסינגפורסית, על העבודה המעשית בארץ ישראל, על הבנק והפונד הלאומי, על בתי-הספר והחינוך ועוד ועוד. ופתאום – והנה האנשים האלה כאילו מזמינים אותי לדין, דורשים ממני שאחווה להם עוד הפעם את דעתי על אודות אותן השאלות עצמן, ומזמינין קהל רב, ומתכנסים לשיבה גדולה, ואנכי, בתור חצי-חייב וחצי-זכאי, מרצה לפניהם את דעתי ומברר השקפותיי, והם, כמקטרגים גמורים, מחטטים בלבי ובדעותיי לדעת אם באמת תוכי ככרי ואני "שלהם" עד תוך תוכי, או אולי, חס ושלום, קורטוב של מינות נזרק בי, כאילו נוכרי אנכי עמהם ורק זה היום פגשנו איש את אחיו וזה הפעם הראשונה שאני משמיע להם את דעותיי!

ובאיזו רצינות, באיזה כובד ראש אנחנו עושים את כל אלה! –

יש כנראה, איזה מלח, איזו "פלפלא חריפתא" בכל בחירות, שמוסיפים איזה טעם, איזו חריפות בתבשיל הזה.

ומעשה בזקן אחד, עשיר גדול ובעל עסקים, שבני קהילתו שהיה רשום במספרם בחרו בו "להכעיס" לראש הקהילה. ממילא מובן שלא רצה ולא יכול לעזוב את נכסיו ואת עסקיו בפלכי הדרום וללכת לנוע על קהילתו הקטנה באיזו קרן זוית נידחת שבליטא, אז שלח שליח מיוחד לקהילה זו ועלה לו הדבר בדמים מרובים, עד שבטלו הבחירות ו"נעשו" בחירות חדשות, שבהן "השחירו" אותו. "וכששב השליח מן הדרך", כך סיפר לי הזקן, "והרצה לפניי את כל העניין, ובישרני שבני קהילתי השחירוני כמו שרציתי – אף-על-פי-כן כאילו ניתק אחד ממיתרי-ליבי..."

ואני מבין את לב הזקן הזה, מבין אני את רוחו.

סוף סוף נוח לו לבן-אדם להיבחר.

יש איזה יצר-הרע של בחירות, יצר-הרע מיוחד במינו, ויצר-הרע הזה ככל יצר-הרע הוא הנותן טעם וחיים לכל תנועה, ומי שייצרו תקפו הולך ועומד על הבחירות.

הפרוגרמה ההלסינגפורסית:
הלסינגפורס היא כיום
הלסינגקי, בירת פינלנד. תוכנית
הלסינגפורס של התנועה
הציונית, שנהגתה בעיר
זו, מציינת מפנה בפעילות
התנועה: על "עבודת העתיד",
קרי המאמצים להקמת בית
לאומי בארץ ישראל, נוספה
מעטה "עבודת ההווה" –
חתירה להטבת מעמדם של
היהודים בגולה עד שיוקם
הבית הלאומי.

פונד: קרן. הפונד הלאומי:
קק"ל.

רשום במספרם: הקהילה
(או הקהל) במזרח-אירופה
הייתה גוף אוטונומי מוכר בידי
הממשלה, ולה סמכות לגבות
מיסים ולקבוע ענייני מדיניות
שונים ביחס לחבריה. יהודים
היו רשומים בקהילות על פי
אזורי מגוריהם.

השחירו: ביישו, הוציאו דיבתו
של אדם רעה.

פ"ץ וז"ץ: פ"ץ הם ראשי התיבות של "פועלי ציון", מפלגה סוציאליסטית-ציונית שהוקמה בסוף המאה ה-19 כתגובה לבונד. בין מנהיגיה היו בר בורוכוב, דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי. ז"ץ: אולי בדיחה על "זקני ציון", אגודת הסתרים שבדו אנטישמים רוסים וייחסו לקונגרס הציוני, ושאת מזימותיה פרסמו ב-1903 ב"פרוטוקולים של זקני ציון".

ויצר-הרע הזה הוא המניע הגדול בכל בחירה ובחירה, ולא הרי העניין שעליו דנים כהבחירות גופן. ובוזה אין הבדל עיקרי בין בחירות לאיזו התמנות באיזו חברה פ"ץ וז"ץ ובין הבחירות לדומה ולכל פרלמנט.

ברור הדבר בעיניי שכמה וכמה מן הנבחרים לדומה יודעים בסתר ליבם שאינם ראויים כלל להתמנות זו, שאינם יכולים לפעול כלום ולהביא שום תועלת, אלא שיצר-הרע של בחירות תקף אותם ועמדו להיבחר.

ויצר-הרע הזה מורגש ביותר בבחירות להקונגרס.

ואת חטאי אני מזכיר: ככלל אוהב אני לראות את יצר-הרע בכל תוקפו ובייחוד אני אוהב לראותו בבחירות הציוניות. כי גרועים הם החיים שכבר נפסק יצרם הרע, וגרועה היא התנועה שאין בה יצר-הרע. ולפי מצב העניינים עד הבחירות אפשר היה לחשוב שכבר מת יצר-הרע של הציוניות, ואין בני אדם מקפידים עוד בדבר זה. אין מבקשים עוד דבר מן הציוניות, אין משגיחים ב"כיבודים" שהיא יכולה לחלק, בהתמנות שהיא מסוגלת לתת. אין כאן כלום משל יצר-הרע ויש כאן אך ורק יצר-הטוב. וזה חביבי, היה סימן רע לציוניות, סימן של זקנה ואפיסות-הכוחות.

תנועה חיה הייתה צריכה שיהיה בה יצר-הרע, וכל תנועה שייצרה זה הוא יותר גדול הרי היא משובחת, הרי היא מצלחת.

והבחירות בשנה הנוכחית, הבחירות שלפני הקונגרס ואחר-כך בקונגרס עצמו, ניחמוני, ניחמוני. הן הוכיחו לי שעדיין חי וקיים יצר-הרע הזה, יצר הרע של הציוניות!

כי מי אם לא הוא, אסף בכל ערב וערב בערבי הקיץ החמים והלוהטים בחודש שלפני-הבחירות המון רב, בהם זקנים ובהם צעירים, בהם עשירים ובהם עניים, אל הקלוב הציוני "קדימה" שבאודיסא, כדי לחוות דעת ולשמוע הרצאות, לבחור ולהיבחר?

אני מדבר על הציונים שבאודיסא, שבה נעשו, כמדומה לי, בחירות הצירים אל הקונגרס יותר בדעת וביתר הכרה ואינטרס משנעשו הבחירות לדומה, שבהם כמעט שלא שמעו הבוחרים היהודים את חוות-דעתו של הנבחר שלהם, אלא שקיימא היה להם שמכיוון ש"גוי" הוא ושייך למפלגה ידועה, כדאי הוא שבני ישראל יסמכו את ידיהם עליו...

בנחת, בלא שאון ובלא רעש, בלא אספות ובלא חיים עברו הבחירות להדומה באודיסא. לא כן הבחירות להקונגרס. רועשות ומלאות חיים

ועניין היו הבחירות לבית-המחוקקים הלאומי שלנו; בחירות בעלות כל ד' המעלות: כלליות, שוות, חשאיות, ישרות, כי הקונסטיטוציה הציונית אינה יודעת בחירות אחרות כלל, והדין עמה.

ונמשכו הבחירות עד הימים האחרונים שלפני הקונגרס, ומיד אחרי הבחירות יצאתי לדרך.

*

כל הדרכים מובילים לא רק לרומא אלא אפילו להאג. חברי בחרו להם, אמנם, דרך קצרה: ווארשא-ברלין, ואני דרך יותר ארוכה: וולוטשיסק-אודרברג-ברלין. אבל כל הדרכים הובילו את כולנו להאג.

ומתוך שני טעמים בחרתי בדרך יותר ארוכה:

ראשית, הטעם הפשוט, אחרי שתי השנים האחרונות, שנות ה"קונסטיטוציה" ומנהגיה ותוצאותיה, רוצה הייתי שתם להימצא עד מהרה מעבר לגבול... מאודיסא לוולוטשיסק אך מהלך איזו שעות, בערב אתה יוצא במסע המהיר ובבוקר אתה כבר מעבר לגבול; מה שאין כן הנסיעה דרך ווארשא, שבאופן היותר טוב היא נמשכת מעת לעת ומחצה, ובמשך זמן מרובה כזה מה אינו יכול לקרות ליהודי מרוסיה... ובכלל כך היא דרכם של בני-אדם: מכיוון שהם עומדים על פרשת-דרכים רוצים הם לעבור את הגבול במהרה, במהרה. ואם לפנים, בימים הראשונים הטובים, היה הדבר כך, עכשיו על אחת כמה וכמה.

שמא תחשדוני בפחד הדרך, פחד הטלטול – לא. עובר אורח אנכי מילדותי ואהבתי את הנסיעות, ומוצא אנוכי שאהבת-הדרך היא טבעית לנו, היהודים, עוברת בירושה מדור לדור. מאז ומעולם עם נודד היינו, הלכנו מגוי אל גוי ומממלכה לממלכה ועדיין אנו הולכים... ויפה אמר ר' מנדלי מו"ס, שפרשת "לך-לך" היא עיקר תורתנו ותמצית דברי-ימינו...

ובכלל פחד-הדרך, פחד-המרחב, מעושה, מלאכותי הוא אצלנו. אפשר שבימי אבותינו היה הדרך באמת ממעט את השם ואת הממון ואת הבנים; בימינו אין הדבר כך. את השם בוודאי אינו ממעט; ואתם כולכם בוודאי הלא יודעים אתם את הלצת הדרשן על פרשת פינחס, שהיא סדרה ככל הסדרות, אבל קורין בפרשה זו שלא כסדרה בכל חודש ובכל יום-טוב; כלומר, פינחס במקומו הוא סדרה פשוטה כבלק וכמטות ומסעי, אבל פינחס בתור אורח שלא במקומו, הריהו יום-טוב! וכמה "פינחסים" כאלה אנו רואים בכל יום ויום! במקומם הכול יודעים אותם

וולוטשיסק: וולוצ'סק, עיירה ממזרח ללבוב שבגליציה המזרחית (כיום מערב אוקראינה) השוכנת בצומת דרכים חשוב.

אודרברג – כיום בוהומין, עיר בצ'כיה הסמוכה לגבולה המזרחי.

הקונסטיטוציה – החוקה הרוסית החדשה של שנת 1906. ראו בהקדמה.

מסע: רכבת.

מעת לעת: יממה.

מנדלי מו"ס: מנדלי מוכר ספרים, שם העט של הסופר העברי והידיי שלום יעקב אברמוביץ.

הדרך ממעטת: תלאות הדרך פוגעות בשמו הטוב של אדם, בממונו ובצאצאיו. על פי רש"י לבראשית י"ב, ב.

הכוונה לקטעים מפרשת קרבנות המועדים שבפרשת פינחס, הנקראים במועדים ובראשי חודשים כקריאה העיקרית בתורה או כ"מפטיר" הנוסף לה.

ואת מעשיהם והם, במחילה, סדרות פשוטות, מאוד פשוטות; ובמקום שאין מכירים אותם הם דווקא סדרות של יום-טוב! – על כל פנים, הדרך אינו ממעט את השם, וכמה וכמה מפורסמים יש בנו שנתפרסמו רק בדרך.

וכשם שאינו ממעט את השם, כך אינו ממעט גם את הממון. אדרבה, מי שכלתה הפרוטה מכיסו יצא לדרך ויאמר: "שליח מצווה אני!" – ויקבץ ממון בשביל כלות עניות, יולדות או בשביל דברים שבצדקה ושבקדושה ממין אחר, – ויהיה נכון ובטוח שהפרוטה לא תכלה עוד מכיסו...

ו"ממעט את הבנים" – גם כן לאו דווקא. ויש, במחילה, כמה וכמה "פינחסים" שהם חשוכי-בנים במקומם ואבות-משפחה שלא במקומם...

כללו של דבר: בטלו הפחדים הקודמים; ואם קשה היה טלטול הדרך לפנים – עתה אינו קשה כלל, ואם רק יש מצלצלים בכיסך, ממש תענוג הוא לנסוע.

איני יודע אם אף אתה כן, חביבי הקורא, אבל אנכי עובר-אורח אני מילדותי. ואני אוהב את הדרך. כמה שיהא לבי רע עליי, מכיוון שישבתי במרכבה נחה דעתי ומרגיש אני את עצמי בטוב. וכמדומה לי שאיני יוצא מן הכלל ושהרגשה זו טבעית היא לרוב בני-אדם. יש, אמנם, אנשים כבדי-תנועה, "יושבי בית", שהם קשורים אל חדרם, אל כיסאם, אל סנדליהם, ובכלל אל "הרחבת-הבית", ואינם זזים ממקומם בעד כל הון, בעד כל התפעלות חדשה, בעד כל הרגשה חזקה. אנשים כאלו הם על פי רוב "כבדי בשר", איסטניסים, עצלים מעט ואוהבים להתפנק להתחטא, מעין "בנים יחידים" בעיני עצמם... אנשים כאלה יראים את הדרך, את המרחב, את הטלטול, שמא, חלילה, יחסרו להם סנדליהם בשעה הקבועה ולא יוכלו ללבוש את ה"חֶלֶט" שלהם בשעה ידועה. אבל אנשים כאלה מועטים הם. רוב בני-אדם אוהבים את הטלטול, את התנועה, את המרחב, את המסע. אוויר חדש, אנשים חדשים, רשמים, פגישות – כל אלה מרחיבים את הדעת, מרחיבים את האופקים. בביתו, בחוג משפחתו ועסקיו התמידיים, מתקטן האדם, מתכווץ, מצטמצם. ואפילו הגדולים שבנו ריח של חדר-המיטות וחדר-הילדים נודף מהם. כי הקטנות שבחיים, ה"פעוטות" הרגילה של הבית וענייניו הקטנים, בעל-כורחן הן מקטינות גם את הגדול ומחליפות את דינרית-כונתו במטבעות קטנים, בפרוטות. החשבונות השונים

בבית, בעסק פועלים עליו בלא משים להקטינו, לכווצו, לצמצמו. – מה שאין כן בדרך. עוזב האדם את האוויר המעופש של חדר המיטות והילדים, משליך מעליו את החשבונות הפעוטים של הבית והמסחר ומתפרץ ויוצא החוצה לשאוף אוויר צח, לראות ולהראות ולהסתכל בַּמְרַחֲבִיה. חוג-מבטו מתרחב ומתרומם, והוא כולו נעשה יותר רחב בהשקפותיו ובמעשיו. ולפיכך אנו מוצאים בעוברי-דרכים איזו פזרנות, איזו ותרנות. אין לך מקום שהפרוטה כל כך נחוצה בו כמו בדרך – ואין לך שעה שהאדם כל כך אינו חס על פרוטתו כמו בדרך; ואפילו הקמצן היותר משונה, היותר מגונה, שבביתו הוא נהרג ממש על שווה פרוטה, אף הוא מוותר מעט משלו כשהוא בדרך.

אמנם כן, טובה היא הנסיעה: מרחבת היא את דעתו של האדם, מרחבת את אופקיו ומוציאה אותו מעולמו הפשוט, הקטן והדל, מעולם הפרוטות והאינטרסים הפעוטים, לעולם יותר גדול ורחב.

מעודי אהבתי את הדרך וחזות הכול חזיתי בו, חזות האדם וחיייו. הנה מסע בעל מחלקות שונות: הראשונה, השנייה, השלישית, הרביעית – כולן מלאות אדם כילק. אין אפילו מקום פנוי אחד. כבחים, כך גם במרכבה כל המקומות כבר "מיושבים", למי שאחר מעט לבוא אין עוד מקום פנוי. מכונה אחת ו"מכונאי" אחד מנהלים את כל המסע, וכל הנוסעים כולם, מכל "המחלקות", בשעה אחת הם יוצאים ובשעה אחת יגיעו למקומם המיוחד. תחילת הדרך וסופו אחדים הם, משותפים הם לכולם. מתחנות אחת יצאו ולתחנות זו ישובו כולם... ההבדל הוא רק במדרגת המרכבות ותנאי הנסיעה. זה נוסע במרכבות המרווחות של המחלקה הראשונה, ואור לו, וחם לו, ורווח לו, והכול מוכנים לשמשו ולהכין בעדו כל מחסוריו, ואפילו מותרותיו... וזה יושב לו בתוך האשפה ובדוחק משונה במחלקה הרביעית, וצר לו, וחושך וזוהמא סביבו, ולא רק "מותרותיו", אלא אפילו מחסוריו היותר הכרחיים אין מי שימציא לו... ויש כאלה שמתחילים את דרכם במחלקה אחת ועוברים מעט מעט למחלקה אחרת: מן הראשונה אל השנייה ומן השנייה אל השלישית ומן השלישית אל הרביעית; ויש אף להפך: נוסע מן המחלקה הרביעית עובר אל הראשונה... הכול אפשר בדרך החיים!

ואת עמי אוהב אנכי לראות דווקא בדרכו. היהודי, במידותיו הטובות והרעות, במעלותיו וחסרונותיו, ניכר ביותר בדרך. זו הפזיזות המשונה – בבית אינה בולטת כל כך כמו בדרך. התבוננו איך יהודים נדחקים ומתפרצים לתוך המרכבות של מסילת-הברזל. באיזו פזיזות משונה, שלא תדע כל גבול, נכנס היהודי אל תוך המרכבה ואיך הוא יושב אחר-

מרכבה: קריון.

תחנות: תחנה. על פי מלכים ב' ו', ח: "אל מקום פלני אלמני תחנתי".

כך בתוך המרכבה! – בתמימותו הוא מדמה שמכיוון ששילם שכר הנסיעה הרי כבר קנה את "מקומו" ואין מי יכול להזיזו עוד ממנו...

ואף מידותיו המשובחות, וביחוד מדת הרחמנות, שהיא טבעית אצלו, אף היא ניכרת ביותר כשהוא בדרך. כלום ראיתם מימיכם בני אומות אחרות מאספים נדבות בשביל נוסעים שאין ידם משגת לקנות כרטיסי נסיעה? את כל רוסיה עברתי לאורכה ולרוחבה, ומימי לא ראיתי בני-עם-הארץ מאספים נדבות כאלו. מי שאין לו הוצאות לא ייסע, ילך ברגליו, יגוע ברעב – מה להם, להנוסעים השבעים, ולזה שאין ידו משגת לשלם שכר הנסיעה?...

ויהודים? – מה גדולה מידת רחמנותם על עניים כאלה!

לעולם לא אשכח את אשר ראיתי פעם אחת כשנסעתי במסילת-הברזל הדרומית-מערבית. זקן מופלג אחד מבני עם הארץ, זקן כבן מאה ואולי עוד יותר, איש-צבא עוד מן המתנדבים בחיל קוטווב בימי מלחמת הצרפתים ברוסיה, נסע מעיר נובו-טשרקסק שבמחוזות-הדון, במקום שהיה שוער באיזה בית פקידות, לעיר מולדתו מוהילוב שעל הדניפר. זוכר הוא שהיו לו שם בילדותו אחים ומשפחה, והוא רצה למות בקרבתם. ונראה הדבר כי בקנותו בתחנת נובו-טשרקסק כרטיס לתחנת מוהילוב, נתחלף להגזבר מוהילוב עיר-הפלך שעל הדניפר במוהילוב עיר המחוז שבפלך פודוליה. על פי כרטיסו המוטעה היה צריך לנסוע דרך המסילות הדרומיות עד ז'מרינקה ומשם צריך היה לעבור אל מרכבה אחרת שתובילהו דרך ז'מרינקא-נובוסליץ לעיר המחוז מוהילוב שבפלך פודוליה. אבל הזקן, שלא ידע מכל מה שנעשה לו, נסע הלאה דרך קיוב למוהילוב עיר-הפלך שעל הדניפר, מחוז חפצו. ואולם בתחנות השנייה, כשהרגיש בו הקונדוקטור, הכריח אותו לצאת מן המרכבה, מפני שנחשב הדבר כאילו נסע בלא כרטיס. לשווא טען הזקן האומלל, שהוא נוסע למוהילוב שעל הדניפר ולא למוהילוב אחר – הקונדוקטור באחת, שאין לו עסק במה שאירע להזקן. ולא הועילו כל התחינות וכל הבקשות של הנוסעים: גם הקונדוקטור וגם פקיד-התחנות עמדו על דעתם וציוו להוריד את הזקן מן העגלה. הכול ראו בחוש שהטעות היתה מצד הגזבר בתחנת נובו-טשרקסק, אבל הפקידים לא השגיחו בזה; וכל הנוסעים מבני עם-הארץ אפילו אצבע לא נקפו לטובת הזקן האומלל הזה, עד שהתעוררו היהודים ואספו הוצאות-הדרך בשבילו למוהילוב שעל הדניפר, וקנו כרטיס, והושיבו את הזקן בעגלה.

נובו-טשראסק: היא
נובו-צ'רקסק, בחלקו הדרומי
של הגהר דון.

כיום מוגילב, בצפון-מזרח
בלארוס.

כיום מוגילב-פודולסק, בגבול
אוקראינה-מולדובה. כ-600
קילומטר צפונית למוהילוב
שהתכוון אליה.

קונדוקטור: מבקר כרטיסים.

ואם בזקן מופלג, מיוחס, חייל, שנלחם עוד במלחמת הצרפתים, כך, בנוסעים צעירים ממנו על אחת כמה וכמה שאין משגיחים בהם. ואם אין להם במה לשלם – ילכו ברגל, יגועו ברעב, יקפאו מקור, יתפקעו ככלבים – מי ישים לב להם, מי צריך לדאוג בעדם?

אצלנו, היהודים, לא כן הדבר. אצלנו תמיד מתגברת במקרים כאלה מידת הרחמים. ואם לפעמים אנו ממליחים גם בזה (כמו בעניינים אחרים) את התבשיל יותר מדי, מפריזים על המידה הראויה של הרחמים, ועל כן אין מנוס ואין מפלט מפושטי-יד בתחניות המסילה ובמרכבות גופן, שכולם מתפללים "תפלת הדרך": זה צריך לנסוע רק תחנות אחת, זה שתיים – וזה שלוש, עד שלפעמים אנו מתרעמים על הקבצנים המפריעים את מנוחתנו – אין רע, אם הדרך עולה בכמה וכמה שקלים, תעלה עוד באיזה פרוטות. ואם אולי נמצא איזה רמאי שרימה אותי בחצי-הזהב, והוא אינו נוסע ואינו נצרך כלל – יהי לו אשר לו. כדאי היא מידת-הרחמים לאבד עליה חצי זהב... ואם לקתה מידה זו מעט כשהיינו בבית, אם מתוך קושי הפרנסה או מפני סיבות אחרות נתקשו ליבותינו, נתאבנו ואינם מרגישים עוד בצרת אחינו העני ומכאוביו כמו שהרגישו בהם אבותינו, ובתינו אינם עוד פתוחים לרווחה כמו שהיו בימי אבותינו, – שמח אני לראות עדיין את המידה הטובה ההיא בשלמותה, בטהרתה, בתוקפה – בעוברי-דרכים. היהודי בביתו – למה נתפאר? – נתחמץ מעט; אבל היהודי בדרך הוא עדיין רחמן בן רחמן, כמו שהיו אבותיו. וכמה שיסתיר היהודי את יהדותו – בדרך תכיר אותו. וכשאני רואה עניים פושטים יד בתחניות ובמרכבות ואיזה איש נותן לתוך היד הפשוטה – ידעתי, כי יהודי הוא הנותן, יהודי ולא אחר...

בשלושה דברים האדם ניכר: בכיסו, בכוסו ובכעסו, אבל עוד יותר הוא ניכר בדרכו. ומי שרק עין בוחנת לו, יכיר כשייכנס לתוך המרכבה את הנוסעים על פי שבתם וקיימתם ומיד ידע מאיזה עם ומאיזו מפלגה הם.

בקצור: חזות-הכול אפשר לראות בדרך ומעודי אהבתי אותה. איך שהיה המצב בבית – מדי שבתי במרכבת המסע הרגשתי את עצמי בטוב, קניתי לי כרטיס, שילמתי את הוצאות הדרך ואני "מיוחס" ככל שאר האזרחים. פה אין תחום המושב, ועדיין לא התחכמו להגביל מרכבות מיוחדות ליהודים... לעת-עתה היהודי הוא אורח טוב בכל המחלקות, ומה שחשוב מזה – בכל הבופטים. ומעודי שמחתי על המרכבות הטובות שבני-ישראל יכולים ליהנות מהן, ועל הבניינים היפים בתחניות. אף על פי שבאמת אין לשמוח כל-כך. כי תמיד מדי

אראה בתי-תחנות בנויים בגאווה ובני אדם חיים בהם בטוב ומתפרנסים ברווח ובכבוד, – הרהורים רעים ומחשבות מרות עולים על ליבי: הלא מכל ההמון הרב הזה, החי ומתפרנס ממסילת הברזל, מפקיד התחנות עד נושא הסבל, אין אפילו יהודי אחד... וכמה יפים, כמה נעימים הם החיים בבתיים ההם, אם נביט עליהם מתוך חלון המרכבה! בייחוד יפים הם בימי הקיץ. יש תחניות כאלו בפלכי הדרום ובקרן דרומית-מזרחית, שהן ממש כגן-עדן: בנייני עץ ואבן בעלי קומה אחת ושתי קומות בנויים בתוך שדרות אלונים רבי-צללים; כגן אחד הוא התחנות כולה עם כל בנייניה. ומחלון המרכבה הכול כל כך יפה ומתוקן! לא נשכח כאן כלום מכל מה שנצרך להרחבת הדעת, ואפילו "מנהרה" להחזיק בה כל מיני מאכל, וסוכה לצל יומם, ומְנַדְנֶדֶת ושאר כלי הגימנאסטיקה לילדים. ודרים כאן בני אדם, שאם רב או מעט על כל פנים לְחֶמֶם ניתן ומימיהם נאמנים, פרנסתם קבועה ומוספת והולכת מדי שנה בשנה, והכול מוכן לפנייהם, מן הרופא עד המורה לילדיהם.

ובמרחק תחום שבת מבתי-התחנות – עיירה קטנה ומרופשת ובתיים קטנים ודלים, ובעיירה מרופשת זו מתגוררים בבוץ ובאשפה, בחול ובאבק היהודים הבאים הנה לסחור ב"וואגונים", שאינם יודעים היום במה יתפרנסו מחר...

זהו בסך-הכול מה שנותנים לנו בתי-התחנות היפים.

ואף על פי כן הייתי שמח תמיד למראה הבניינים האלה. איך שיהיה, בנייני הציבור הם, והם בעיני מעין ערי-מקלט, להימלט שמה מן הפקידים העומדים להשגיח על בני-ישראל שלא יצאו מתחום-מושבם: מעין מקומות "אֶכְסְטְרִיטורִיאִלִים" שאין לכל רודף הרשות להשיג שם את הנרדף. ופעם אחת נודמנתי ל"סטניצה" אחת בגליל קוֹזְקֵי הַדֶּן – מקום קדוש, כידוע, ולא קדוש סתם, אלא ממש קודש-קדשים, שכל תעודות סוחר ומשולח ובעל-מלאכה אינן מועילות לגבו כלום, והיהודי אסור בו לא רק בבל יִמְצָא, אלא אפילו בבל יִרְאֶה; וכדי להימלט מן השוטר המקומי, שהריח את בואי, הוכרתי לבלות עשרים ושתיים שעות בתחנות הקרובה, עד צאת המסע. כל השעות הללו מוכרח הייתי לשבת בבית-התחנות, מבלי צאת ממש מפתח הבית, ששם כבר יכול היה הפקיד לתופשני ולשלח אותי הביתה ב"דרך המלך". וכל עשרים ושתיים השעות שהייתי בקרבתו של הפקיד, ראה אותי ולא יכול לעשות לי כלום, וכמה שהצטערתי על הישיבה-מאונס ההיא באיזה תחנה שוממה, נהייתי מאוד בליבי למראה הפקיד, הרוקד כנגדי ואינו יכול לנגוע בי לרעה... כי כעיר-מקלט, עיר אֶכְסְטְרִיטורִיאִלִית, היה

תחום המושב – האזור
באימפריה הרוסית שהיה מותר
ליהודים להתיישב בו. ראו
הקדמה.

סביבות הנהר דון המאוכלסות
בקוזקים.

הבית הזה ובו ישבתי שלו מכל פחד.

והרעיון הזה, רעיון ה"אֶפְסֵטְרִיטוֹרִיאָלִיּוֹת", של בתי-התחנות, כל-כך חדר אל מוחותיהם של בני-עמנו, עד שעל כל צרה שלא תבוא באיזו קהילה עברית, מיד הם נסים אל בית-התחנות להיסתר שמה. אוי ואבוי! גם ה"מקלט הבטוח" הזה חרב עתה. אחרי ימי אוקטובר יודעים אנחנו היטב, שאין מנוס ואין מפלט ליהודי אפילו בבית התחנות ואפילו במרכבה גופה.

הלא תאמין לי, חביבי הקורא, כי פחדן איני מטבעי, וכבר ראיתי מראות נוראים בימי חיי, וכבר התרגלתי אל הפחדים היותר אימים. ראיתי את קישינוב ואת הומל מיד אחרי ההרג ואת אודיסא בימי ההרג; ראיתי הרוגים לעשרות מתגוללים בחצרות ובחוצות ואין מאספסם; ראיתי את המחזה הנורא בבית-הקברות באודיסא, כשנצברו מאות הרוגים, בהם איש ואישה, זקן ונער ועולל... כל אלה הם

מעשים נוקבים את המוח ויש בהם כדי להמית
את רוחך ואת נשמתך מיתה גמורה, עולמית...

אבל, כמדומה לי, אין לך מחזות יותר נוראים מאלה שהיו בתחניות ובמרכבות מסילות הברזל כשפרצו לתוכן הרוצחים וביקשו, חיפשו ובררו את היהודים מתוך המון הנוסעים ורצחו את נפשם לעיני כל הקהל... ועוד עתה בא רעד בעצמותי מדי עוברי את התחניות שבהן אירעו המאורעות האלה, וכמו חי מתייצב לפניי המחזה האיום הזה, שהוא איום ביותר מצד נבלותו וגסותו: יהודים יוצאים מן המרכבות ומומתים על הסף לעיני כל הנוסעים – ואין דבר... המסע הולך לדרכו, ורק הקונדוקטור סימן בספרו: "בתחנות פלונית נתעכב המסע לכמה כמה רגעים מפני סיבות שאינן תלויות בתיקון הדרך והנהגת המסילות, ומפני זה איחרנו כרבע שעה"...

לא חביבי, הרעיון של "מקלט בטוח" בבתי-התחנות ובמרכבות המסע חלף ועבר ובימי-הזעם אין עוד להיסתר שמה.

ומקלט בטוח אחר, לגמרי אחר, צריך עמנו לבקש – מקלט בטוח בארץ אבות.

*

איני יודע אם מפני שכבר עבר ה"סוזן הגבוה" של "מעייני הישועה"

ימי אוקטובר: גל פרעות מהקשים שידעה אירופה, שפרץ בעקבות "מנשר אוקטובר", תכנית שאושרה באוקטובר 1905 והייתה הבסיס לחוקת 1906 (ראו הקדמה). מנשר זה היווה תגובה למהפכת 1905, ועיקרו עיגון זכויות חופש הביטוי, הדת וההתארגנות. בפועל נותר המנשר בגדר הבטחה בלבד.

מתוך "בעיר ההריגה", שירן של ח"נ ביאליק על הפגרום בקישינוב ב-1903.

עונת השיא של הנסיעות למעיינות המרפא.

או מפני שהיום יום ב', אבל מעטים מאוד היו הנוסעים במסע המהיר מאודיסא דרך וולטשיסק. בתקופת ה"סזון" קשה למצוא מקום פנוי במרכבות המסע הזה, אם לא שתזמינו כרטיס-מסע שבוע או שבועיים קודם. בשנים כתיקונן, שהחיים היו בטוחים בהן וחוזן ממלאך-המוות הקדמוני כמעט שלא היו שלוחים אחרים למקום, כדאי היה להכין כרטיסי-מסע הרבה קודם הנסיעה; אבל עכשיו, בימי הבהלה והקונסטיטוציה, שהמלאך הישן נדחה בהם ממשמרתו לגמרי והרבה שלוחים אחרים למוות, שלוחים זריזים מאוד, אין להכין כרטיס אפילו לפני יום ויומיים. כי יום ויומיים הם עכשיו תקופה שלמה, ומי יכול להגיד מראש מה שיהיה ב"תקופה" זו? או אנרכיסטים יתנפלו עליך וייקחו את צורך יחד עם נשמתך; או על פי מקרה יימצא כרטיסך בידי "חשוד" באיזה דבר – וישמו אותך במשמר, ויעמידוך למשפט-הצבא, וישפטו אותך לארבע מיתות בית-דין; או-באופן היותר הטוב-"פטרויטים" של "המאה השחורה" יכבדוך בסכין או ברצועה, שיש בה כדי להמית... כללו של דבר: הרבה דרכים יש עכשיו לעבור בהן אל עולם-האמת, והרבה שלוחים למקום, שמלאך-המוות הישן ממש כתינוק בן יומו הוא לגביהם. ובזמנים כאלה – מי זה טיפש יניח את כספו על קרן הצבי ויזמין כרטיס-מסע "מבעוד יום"? יודע אני זוג אחד שהכין את עצמו למסע של טיול מיד אחרי החתונה, כנהוג, והכין לעצמו כרטיס-מסע וצורכי נסיעה – ובעצם הנסיעה אל תחנות מסילת-הברזל התנפלו עליהם אנרכיסטים ושבקו – בני הזוג ולא האנרכיסטים – חיים לכל חי, – ונמצא הפסידו את כספם נוסף על נפשותיהם... ושוב יודע אני כמה וכמה זריזים, שמבעוד יום הכינו להם הכול לדרך, מכרטיסים עד צורכי אוכל נפש – וקודם שהספיקו לשבת במרכבה באו מי שבאו ולקחו אותם והובילום למקומות אחרים, לגמרי אחרים, והושיבום – במקום שהם יושבים עוד עתה, ועל כרטיסיהם עבר זמנם – ונמצא גם הם מפסידים. ודוגמאות כאלו ראיתי דיי – ומי לא ראה אותן? – ובכן לא דאגתי גם אני לכרטיס-מסע למפרע וסמכתי על המקרה: אולי ייעשה לי נס ויימצא מקום פנוי בשבילי.

והנס נעשה לי. המרכבה כמעט שהייתה ריקה. ועדיין אין אני יודע, אם מפני שכבר עבר ה"סזון" בימים הראשונים של אבגוסט, או מפני שהיום היה יום ב'. מדמה אני, אמנם, שלא הרי ה"סזון" שגרם בדבר כהרי יום ב'. את הסוד הזה של יום ב' יודע אני מכבר; קונדוקטור אחד גילה לי אותו: הוא אמר לי בחשאי שביום ב' מעטים הנוסעים, ואני מכיר לו טובה על זה עד היום. תמיד אני יוצא לדרך דווקא ביום ב', וממש מחיה נפשות. כמה שתהיה הדרך מרובה באוכלוסין וכמה

שהדחק גדול במרכבות ביום אחר – ביום ב' תמיד תמצא לך מקום פנוי. כי אמונות תפלות, כמו בכלל אמונות, תקיפות וחזקות הן וכל מה שמזקינות הרי הן מוסיפות כוח. ואם יבוא יום וכל ה"יסודות" יתמוטטו וכל הדתות וכל האמונות ייבטלו – יום ב' ומספר י"ג לא יהיו בטלים. ואפילו אם תימלא כל הארץ דעה ובמגדל הפורח באוויר ייסעו ממקום למקום – יהיו גם במגדלים אלו מקומות יותר פנויים ביום ב' מביום אחר... כי יום ב' יישאר לעולם יום ב'.

והודות ליום ב' היינו בתא של המרכבה רק שניים: אני ובנאי אשכנזי מווינא, שנסע לאודיסא בשליחותה של חברת בנאים העוסקים בבנייני-הציבור. לכאורה, אשכנזי ככל האשכנזים; שתה כוס שכר לפני השינה והתנהג באשכנזיות מרובה, באופן שכל הלילה דימיתי שיש לי העונג לשבת בחברת אשכנזי גמור. אבל "החמה הברה תוצא לאור כל תעלומה נסתרה", ואך האיר הבוקר – נודע הדבר ש'האשכנזי' שלי לא היה אשכנזי גמור, אלא אשכנזי "משלנו". וגרם לזה עוד יהודי שלישי, שנטפל אלינו בלילה בתחנות ז'מירינקה: אברך כבן עשרים, סוחר-עורות מעיר הוסיאטין שבגליציה, שסבב בערי-דרום-רוסיה, בפלכי פודוליה, ווהלין וקיוב לקנות סחורה זו. השיחה בין שני האויסטריים נסבה על ההרפתקאות שעברו על הנתין האויסטרי כשבא לעשות עסקים ברוסיה, כי למרות ברית-המסחר שבין אויסטריה ורוסיה מניחים הרוסים מכשולים על דרך העסקים של נתיני אויסטריה. האשכנזי הווינאי הוסיף לאמור: "ביחוד על דרככם, אתם היהודים". האברך ההוסיאטיני אמר: לא דווקא; אמת הדבר שעם יהודי מדקדקים ביותר, אבל גם אינם-יהודים סובלים הרבה, שהרי בתעודת-המסע האויסטריית לא נזכר 'יהודי', אלא סתם 'האזרח פלוני ופלוני'. במרוצת הדברים הוציאו האויסטרים שלנו את תעודותיהם בכדי לעיין בהם, והנה – אהה, הרים כסוני! בתעודה של האשכנזי כתוב בפירושי: שמואל קוגר, מן הרובע השני, בווינא. ואף על פי שהשם "יהודי" לא נתפרש, חלילה, אבל "שמואל" בלבד כמה הוא שווה! הרי אפילו בכתיבתו האשכנזית הוא מעיד כמאה עדים על יהדותו של בעליו. האשכנזי שלנו התאדם עד לאוזניו וגמגם בלשונו שכשאמר יהודים נתכוון ליהודים פשוטים, אבל יהודים מלומדים – בנאים, רופאים, עורכי דין וכדומה – זהו "עניין אחר" ואותם אין מעכבים לעבור את הגבול. הסוחר עמד על דעתו שבנידון זה אין שום הבדל בין יהודי ליהודי – והדין עמו. כי, אמנם, בתעודה האויסטריית לא נזכרה כלל אמונתו של בעל התעודה – הלא יש להם ליהודים באויסטריה שווי-זכויות על הנזיר! – אלא רשומים בה שם האיש ושם משפחתו ומאיזה גליל הוא: האזרח מוֹזֶס

אשכנזי: גרמני.

החמה הברה: "השמש תוציא הכול לאור יום" (בגרמנית: Die klare Sonne bringt's an den Tag) הוא סיפור עם המופיע במעשיות האחים גרים. מסופר בו על חייט השודד יהודי בהנחה שהוא עשיר, וכשהוא מגלה כי יש לו כמה פרוטות בלבד מכה אותו למוות. על סף מותו מצהיר היהודי כי "השמש תוציא הכול לאור יום", ואכן לבסוף מתגלה פשעו של החייט ברבים.

שני האויסטריים: גליציה הייתה בימים ההם חלק מהאימפריה האוסטרית-הונגרית.

הרים כסוני – מעין "אלילי"; ביטוי מקובל בספרות העברית בת הזמן.

שטורמווינד מהוסיאטין העליונה – ולא יותר; אלא שהקונסול הרוסי בלבוב, כשבאים אליו להעיד על תעודת-המסע המדינית כדי להכשירה בשביל רוסיה, דורש דבר קטן: תעודת השמד... ואם לא – אינו מעיד עליו.

ותעודת-השמד הרי היא, פשוט, המרת הדת.

והעברתי קו תחת המילות האלו, מפני שהרבה מן היהודים הרוסיים, ביחוד בפלכי הדרום, רגילים לראות בתעודת-השמד עניין אחר, לגמרי אחר. "משומד" – זוהי הברה קשה. את המשומד אין מעכלים עכשיו בכל הספירות שלנו. מה שאין כן תעודת-השמד. תעודת-השמד היא דבר רגיל, שאין מקפידים עליו כל כך. ידעתי כמה וכמה שחושבים אותם ליהודים גמורים, יהודים כשרים, אלא שיש להם תעודת-השמד... משל למה הדבר דומה: לזה השדכן שהילל את "המדוברת" לפני החתן; הכלה – כלה נאה וחסודה וכולה מעלות טובות ומשובחות, אלא שהיא מעט... שייך לומר מעט-מעט מן המעט, מקצת שבמקצת נו, פורתא – מעוברת... ולא יותר. פלוני בן פלוני אינו מומר, הוא רק מעט המיר את דתו: יש לו תעודת-השמד... ולא יותר.

ומי שיש לו תעודת-השמד פותחים לפניו את הגבולים ואין שמים שום מכשולים על דרכו כשכבר נכנס לארץ. ומי שאין לו תעודה זו, אף על פי שהוא אזרח אויסטריה, ואזרחי אויסטריה יש להם, על פי תוקף ברית המסחר, כל הזכויות ברוסיה, אף על פי כן אין נותנים לו לעבור את הגבול בלא תעודות מיוחדות מלשכת-המסחר ועוד.

ואויסטריה? – כלום תבוא בריב עם שכנתה הטובה בשביל עניינים כאלה? זו אינה מסילת-ברזל לסלוניקי. בשביל מסילת-ברזל לסלוניקי אפשר גם להתקוטט עם שכנתה הטובה. אבל בשביל יהודים – הייתכן?

ולא רק עם שכנתה הגדולה לא תבוא בריב, אלא אפילו עם רומיניה הקטנה והדלה. גם ברומיניה, שהיא כולה תחת השפעת אויסטריה, נגרעה זכותם של היהודים האויסטריים – ואין פוצה פה ומדבר. על מעשים כאלה יש להן להממשלות תמיד התנצלות כללית: שאין מתערבים בענייניהן הפנימיים של ממשלות-חוץ.

התנצלות זו היא המצאה מיוחדת של הממשלות. והיא בידהן כחומר ביד היוצר: ברצותן הן מרחיבות את מושגיה עד לאין קץ וברצותן הן מקצרות אותה. על כל הפשעים, על כל הנבלות, על כל הרציחות, על העוול היותר גדול מכסה התנצלות זו; ואפילו העמים החופשיים, המתקדמים, אף הם משתמשים בה – ביחוד כמה שנוגע ליהודים.

מרוקו או מדינה אחרת עושה ליהודים מעשים אשר לא ייעשו – ואירופא מחשה, כי אין מתערבים בענייניה הפנימיים של איזו ממלכה. גם צרפת, גם אנגליה ואמריקה פוטרות אתכם באמתלה זו. אבל ינסו נא המרוקנים לנגוע בשערות ראשו של איזה אנגלי או צרפתי אמיתי – רק לא יהודי, כמובן – ומיד מתרגמים פטור זה שלא בצורתו הרגילה... כללו של דבר: אויסטריה אינה יכולה להתערב בענייניה הפנימיים של... רומיניה, למשל; ואם היא, רומיניה, סוגרת את גבולה בפני היהודים נתיני אויסטריה – מי זה יכול למחות בידה?

ואין מוחה בידה, ואין דובר דבר.

ואם נעיין היטב בדבר, נאמר: "גם זו לטובה!" כי באמת, הלא אויסטריה, למשל, הייתה יכולה להתנהג על פי "מידה של גומלין", כלומר: אתה מכה את יהודי ואני אכה את יהודיך! כמו שהיה הדבר נוהג לפני... יכולה הייתה אויסטריה להיתמם ולומר לרוסיה ולרומיניה: "מפני שאתן אינכן נותנות רשות ליהודי לבוא בגבולותיכן בלא תעודות מיוחדות, בלא רישיונות ובלא 'מס־יהודים' מיוחד, לא אתן אני ליהודיכן לעבור בגבולי שלי – מידה כנגד מידה". ובוודאי לא היה הדבר מגיע לידי מלחמה בשביל זה. כל אחת הייתה מקבלת גזר־דין זה, אם לא באהבה, לכל הפחות בשלום. ואם בכל זאת אין אויסטריה עושה כזאת, הלא מחויבים אנחנו להודות שהיא מלכות של חסד.

ובאמת, הקונסול של הוד מלכותו פראנץ יוסף הראשון באודיסא – ומן הסתם כך הדבר אף בשאר הערים – מקבל בעין יפה שני רובלים ושמונים קופיקה מחיר עדותו על תעודת־המסע לחו"ל, רושם עליו "טוב בעד אויסטריה־אונגריה", חותם את שמו ומניח את חותם־המלכות – ואין מי מעכב אותך אחר כך מלנסוע למרינבאד, לקארלסבאד, לפראנצ־סבאד ולט־פליץ ולהוציא שם את כספך כאוות נפשך. רוצה אתה – בוא אפילו לווינא גופה, אל הבירה היפה על גדות דנובה, והרק שם את כיסך, או הרק אותו כפליים במעייני הרפואה ובנקיקי הסלעים. כללו של דבר: הכול שרוי לך, הכול מותר לך ואין מי מוחה בדבר. ובואו ונחזיק טובה לאומות העולם על שהן מרשות לנו להתרפא. ראשית, הלא היו יכולות סתם לגזור על מעייני הרפואה, שאסור לבני ישראל להשתמש בהם, כמו שבאמת יש מעין גזרה כזו במדינה אחת, הידועה לכולנו, ששם דווקא להתרפאות אסור ליהודים במעייני־הרפואה... ושנית, אם כבר הותרה הרצועה ואף ליהודי מותר להתרחץ, – מי היה מוחה בידן אם היו דורשות מהיהודים לא כמו מכל

שאר בני האדם שני רו"כ ושמונים פרוטה, אלא כפלי כפליים ככה?
והיהודי האומלל, שיש לו "אצטומכא" או "טחול" או "אבנים" (ואת מי
אין כאלה?), או מי שיש לו "שומן מיותר" ונוסע למרינבאד להתדלדל
– הרי שלם ישלם גם את המס הזה...

וכך מוכרחים אנחנו להודות שעדיין יש מלכויות של חסד בעולם,
ועדיין אין מצבנו נורא כל כך כמו שהוא נראה לנו לפעמים. עדיין
יכולים אנחנו לעבור את הגבול בלא תעודת השמד. מן הצד האחד אין
מעכבים אותנו ו"שערי המערב" פתוחים לפנינו, ואם רק מילאת את
כל חובותיך למדינה: עבדת בצבא ושילמת את כל המיסים והארנוניות
שהטילו עליך, ולא נשארת חייב כלום, הרי אין מעכבים אותך: טול את
מחלותיך, את מכאוביך, את דלותך – וצא! – ומן הצד השני, מעבר
לגבול, גם כן הרשות נתונה לך – לחיות על חשבונך. רוצה אתה לנסוע
במחלקה הראשונה, לסור לאכסניות מן המדרגה העליונה, להשאיר
למשרתים ולמשרתות "ברכת-הפרידה" ביד רחבה – אדרבה ואדרבה.
הכול מותר לך, וגם "pan" יאמרו לך, גם "דוקטור" יכנו אותך...
Herz, was willst du noch?

pan: אדון (פולנית).

Herz, was willst du
noch? : לבי, במה עוד
תחפוץ? (גרמנית).

נראה שבאמת אנו חלושי-עצבים ותבענים יותר מדי. כל כך טובות, כל
כך חסדים מצד אומות העולם – ואנחנו עדיין מתלוננים ומתאוננים!
אין קץ לה"פריטניזיות" של היהודים! –

ואנכי מכיר טובה אני לאומות העולם ואיני מתאונן כלל. יודע אני ומבין
שאף מנהגם עמנו כפי שהוא עתה טובה מרובה הוא מצידם. צריכה
רק מעט פסיכולוגיה בכדי להבין את נפש ה"גוי" ואת ייחוסו להיהודי,
ומשער אני בכמה עבודה פנימית וכיבוש היצר עולה לו היחס הנימוסי
והקולטורי הזה. כי להתהלך בנימוס ובכבוד עם המתועב והשנוא – לא
דבר קל הוא. כל אחד מאתנו נוסה באלה בחייו הפרטיים והציבוריים.
יש ידיים מזוהמות, שממש מוקצה מחמת מיאוס הוא לנגוע בהן,
ויש "צורות" שבעונג רב היית רוקק בהן, ויש "בריות נאות" בעולם
שכשאתה פוגש אותן היית רוצה לברוח מהן מרחק תחום שבת ונכון
אתה ללכת סחור סחור שבע מילין ובלבד שלא תפגוש אותן, – ואף על
פי כן מוכרח אתה להיות בחברתן, להושיט להן את ידך ולהעמיד פנים
כאילו אין דבר... ותמיד, כשיש לי עניין אל אומות העולם ואני מתבונן
אל נימוסיהם המגוהצים עמדי, המגוהצים ביותר, הבלתי טבעיים – אני
מרגיש בצערם וייסוריהם. רחמנות, בנאמנות, עליהם, רחמנות! הוי,
מה עשתה להם הקולטורה הארורה, כמה קלקלה אותם, כמה השביתה
אותם מטהרם, כמה הפסידה את טבעיותם! היו אנשים, אמת, מעט

בנאמנות: באמת, בכנות.

פשוטים, מעט מגושמים, אבל תוכם כבד, שלמים בגופם ונשמותיהם – ובאו בני אדם בהשכלתם המזויפת, החיצונית, ואיבדו ושיברו ופוצצו את ה"כלים השלמים" האלה... רחמנות, בנאמנות, עליהם!

ורחמנות גם עלינו, שלמרות חפצנו בעל כורחנו מוכרחים אנו לגרום להם ייסורים כאלה כמעט על כל מדרך כפות רגלינו. ועדיין אין אני יודע מה קשה לנו ביותר: אם ההנהגה הפשוטה, הגלויה, האמיתית, של "אָדום" לפני, או ה"נימוסיות" של עכשיו. ופעמים שאני חושב שטובים היו הימים הראשונים, למרות גסותם, מימינו אלה. לכל הפחות "המשחק היה מגולה": לא רימו אותנו, לא התעו אותנו, וגם אנחנו לא רימינו את עצמנו. תמיד ידענו את מצבנו האמיתי, ידענו למה יש לנו לצפות מן הגויים, והעיקר – איך להתנהג ומה לעשות...

ועתה? –

איך הבריות אומרות? – עולם מלא של אונאה.

ביחוד גדולה האונאה, אונאת עצמנו, אצלנו היהודים. אין לך עם אוהב לרמות את עצמו כמונו. נסו נא, למשל, לקנות ב"נימוסים יפים" ובדברים בעלמא את הפולנים – היו בטוחים שלא תקנו אותם. מבינים הם מיד את ערך הדברים הטובים והנימוסים היפים – ומבקשים דבר שיש בו ממש. איך הבריות אומרות? – "אל תלעיטני בהבטחות, קרא אותי בשם שד או כלב, אבל תן לי את מה שמגיע לי ואל תפטרני בדברים ריקים שאינם מעלים ואינם מורידים". – ואנחנו ממש "גועים ממתיקות" לשמע דברים יפים על אודותינו. ובעד קומפלימנט מסופק של גוי אחד, או כיתה של גוים, נכונים אנחנו לסלוח הרבה, למחול על הרבה ולוותר על הרבה...

כי – למה נכחד? – הלא אפילו בימים היותר טובים הלעיטו אותנו רק בהבטחות לעתיד לבוא... ואף על פי כן כמה סלחנו, כמה מחלנו, כמה ויתרנו! – ואולם באמת אין כל חידוש בדבר. לא היינו מפונקים ביותר אפילו בדברים טובים בלבד. וזה דרכם של כל הנרדפים, של כל הבנים-החורגים שאיש לא חיבב ולא ליטף אותם מעולם: להתרכז ולהתמוגג לשמע דברים טובים, דברי נחומים...

ואף אני נתרכתי ונתמוגגתי מן התהלוכות הנימוסיות של פקידי הגבול. אחרי הימים השחורים וה"מאות השחורות" של אודיסא הייתה הנהגה כזו "הפתעה" ממש. לא פקידי, לא ז'נדרמים, אלא אברכי-טרקלין. בסבר פנים יפות, כמעט בקידות ובהשתחויות ובנימוסים מזוקקים, כאילו על פי הספר "הטון הטוב", לוקחים ממך את תעודת-

המסע וכך גם משיבים אותו לך. ונדמה לי, כאילו צר להם להז'נדרמים הרוסים להיפרד ממני, "בן ארצם החביב", לאיזו חודשים. וכאילו ז'נדרמים האויסטריים, להפך, שמחים לקבל פני אורח יקר כמותי.

היחס הנימוסי של הפקידים שמעבר לגבול לא היה חידוש בעיניי. הרי במדינות שבהן יושב העם שאינו יכול לבטא פראזה אחת בלי שיחזור בה על מילת pan לכל הפחות עשר פעמים, ושבהן הורגלו בני אדם לחלקות ולחנופה כמעט מלידה ומבטן, בוודאי כך צריך להיות; אבל אצלנו, שהסגנון הידוע של ההברות הרוסיות הוא גם-כן כמעט דבר טבעי מלידה ומבטן, היו לי נימוסים דקים כאלה "הפתעה" ממש. ועדיין אנו מתאוננים על הגסות המרובה שבמדינה!

איני יודע איך הייתה ההנהגה ביחס אל הנוסעים הפשוטים של המחלקה השלישית והרביעית, אל ה"אזרחים מן המדרגה השלישית והרביעית"; אפשר שהיא ירדה בהתאמה אל ירידת מחיר-המסע... אבל ההנהגה ביחס אל המסע המהיר ואורחיו היא ממש טרקלינית. מדברים עמך בלשון רבים, בכל דיבור ודיבור זהיר הז'נדרם בכבודך ופקיד הז'נדרמים כולו משי; תענוג לדבר עמו. ובכלל – לא תחנות-הגבול ולא בית-המכס, אלא – טרקלין. ועדיין אנחנו מתאוננים! –

ויודע אני אדם חשוב אחד בא בשנים שלקח אישה צעירה שלא הורגלה להתקרבותו ותמיד הייתה מדברת עמו בלשון רבים, כלומר "אתם", ואפילו בשעת קלקלתה, בשעה שהייתה מקללת אותו קללות נמרצות כדרך הנשים, הייתה אומרת: כל השנים הרעות עליכם, כל המיתות המשוונות עליכם, לכו אתם לאדמה", וכדומה בסגנון המנומס הזה. וגדולה מזו: מספרים שבספרד עוד עתה הוא המנהג שהתליין, קודם שהוא עושה את עבודתו התליינית, משתחוה ומבקש סליחה בנימוס מרובה מאת הנידון למיתה ומעלהו לגרדום בסבר פנים יפות.

נראה הדבר, כי אל הנימוסים המזוקקים האלה מתקרבים גם אצלנו... וגם זו לטובה. כי "השיבוטא", כמו שכתוב בספרי המבשלים, "אוהבת שייצלו אותה בחמאה". ויהודי אוהב גם כן שיעיינו בתעודת-המסע שלו – בנימוס. ועובר-אורח כמוני, היודע איך מדקדקים בתעודת-המסע בגבולים הפנימיים, כלומר על גבול ה"תחום" ופליכי-הפנים, איך מחטטים ומנקרים ב"תעודה עברית", אפילו אם יש לבעליה "זכויות מלאות", כביכול, ומכל שכן אם זכויותיו של בעליה פגומות מעט, כמה ייסורים וביזיונות והמעטת הדמות סובלים אפילו בעלי הזכויות שבנו, באופן שממש צולים אותנו, לא בחמאה אלא ברוק ו"הברות חזקות", –

ה"תחום": תחום המושב, האזור המותר למגורי יהודים.

עובר-אורח כמוני, היודע את כל אלה, מכיר ומרגיש את ההבדל הגדול בין בדיקת תעודת-המסע שעל הגבול החיצוני ובין זו שעל הגבולות הפנימיים...

כן, חביבי, השיבוטא "אוהבת" שייצלו אותה בחמאה. שלא יצלו אותה כלל הרי הוא דבר שאי-אפשר, הרי בשביל כך הוא "שיבוטא" – שייצלו אותה, ומוטב להיות צלויה בחמאה מברוק...

ולפיכך נוח לעבור את הגבול החיצוני עשר פעמים מלעבור פעם אחת את הגבול הפנימי.

כי אם עברת את הגבול באירופה, שוב לא יטריחו אותך עוד – לכל הפחות, עד עתה היה כך. ואם עברת את גבול התחום, למשל, בפלך מוהילוב או טשרניגוב – רק אז מתחילים ייסורים וחיבוט-הקבר... ולא ייפלא אפוא שתמיד מדי עוברי את גבול התחום, אף על פי שלכאורה אני באותה מדינה עצמה, בארץ המולדת כביכול, אני מרגיש את עצמי עוד יותר משועבד ושפל מבתחום המושב... ומדי עוברי את הגבול המערבי, אף על פי שלכאורה אני במדינה זרה – את חטאיי אני מזכיר – מרגיש אנכי את עצמי יותר חי ורענן מבראץ המולדת.

ביחוד, כמה שיהיה הדבר הזה מוזר בעיניכם, מדי עוברי את גבול גליציה...

מה תביטו תראו בי, חביבי הקוראים? אין אני מדבר בלשון סגיי-נהור ולא על דרך ההלצה, אלא דברים כפשוטם.

וידעתי, כי תתנענעו עלי בראשכם לאמור:

– מצא במה להתנחם, על מה להתענג! גליציה! – והרי זוהי ארץ-מאפליה, קן הבערות והסכלות, ארץ שיהודיה עומדים בשפל המדרגה הן בחומר והן ברוח – ועוד ועוד בסגנון הזה.

ידעתי וכבר שמעתי. אפס הרשוני הפעם שלא להסכים לכם. על פי מסורת הקדומים זכתה גליציה לשם רע אצלנו, המשכילים. גליציה הייתה לשם-נרדף עם קן של "מורדי-אור" ו"בוזי-השכלה"; ודבר זה בלבד, כמוכן, די היה להבזותה בעינינו.

באמת הדבר לא כן.

גליציה אינה עוד קן הסכלות והבערות כמו שהייתה, ואם נשפוט על פי מראית עין ומחלון הרכבת, אינה עוד כל כך ענייה בחומר וברוח כמו שציירו אותה לפנינו.

יש, כמובן, בגליציה הרבה אורתודוכסים קיצוניים משונים, מגושמים, שהם במובן ידוע "מורדי אור". אבל, ראשית, את מי אין כמו אלה? – ואם נאמר לבקש היטב אצלנו, גם כן נמצאם במספר לא מעט. ושנית – בינינו לבין עצמנו – המושג מורדי-אור גופו נשתנה הרבה במרוצת הזמן ואינו עוד מה שהיה לפניו, באופן שעם הרבה ממורדי-האור אפשר שהיינו משלימים עתה. ומה לעשות, חביבי, והזמנים משתנים, משתנים, ואנחנו בעל כורחנו משתנים עמהם?

ולעומת זה צצו בגליציה של עכשיו ניצנים חדשים, ניצני התחייה, שכמעט בכל תפוצות הגולה לא נמצא כמותם. התחייה הלאומית, וביחוד תחיית הלשון, תחייה אמיתית ב"דיבור פה", עושה חיל בגליציה. והבחירות האחרונות לה"רייכסראט" האויסטרי ולדומת הממלכה הרוסית הראו גם כן למדי מה בינינו ה"מפותחים" ובין ה"חשוכים" ו"מורדי-האור" בגליציה... נזכרה נא איך עברו הבחירות שם ואיך עברו אצלנו, את מי בחרו ה"חשוכים ומורדי-האור" ואת מי בחרנו אנחנו... ובכלל הגיעה השעה לשנות את השקפתנו על מדינת היהודים ההיא. מאוד אפשר הדבר שכוונת ה"פאנים" הפולניים, שהסכימו על שווי הזכויות של היהודים בגליציה, לא הייתה טובה, אבל הטוב בא מעצמו. זה כוחו של החופש המדיני, שלמרות כל העיכובים הוא פורץ ועושה לו גדר, הורס ובונה ומתקן, ושנות החופש והשוויון לא עברו על אחינו בלא תועלת. וזה עתה אך התחילו להשתמש בהם כראוי, זה עתה רק עמדו על דרכם החדשה והנכונה, ועוד נשמע מהם חדשות יותר משמחות.

וגם התורה עוד תחזור על אכסניא שלה, על האכסניא הישנה. צר היה לי תמיד לראות את הארץ, שהייתה הראשונה להשכלה, את ארץ מולדתו של ר' נחמן קרוכמל, של שי"ר, של יצחק ערטור, של שמשון בלוך, של יוסף פרל ושל כמה וכמה מן המשכילים הראשונים, מן המשכילים העבריים במושג היותר טוב, היותר יפה והיותר רחב של מילה זו, – צר היה לראות את הארץ הזו בנוולותה; ובחופזנו אמרנו שאבדה, אבדה הארץ ההיא להשכלה עברית. אבל נראה הדבר, כי משגה היה אתנו ומגליציה עוד תצא תורה. ומה שאנחנו המרוכבים, יהודי רוסיה, לא יכולנו לעשות אם מתוך התרשלות או מפני שעבוד מלכות, ואולי מפני שני הטעמים האלה ביחד, כלומר, להקים לנו בתי-ספר כחפצנו, בתי-ספר לאומיים במובן הרחב, יעשו אולי אחינו בגליציה.

הבונים – את בואם כבר אנו מרגישים. "אגודת המורים העבריים"

ר' נחמן קרוכמל, רנ"ק:
היסטוריון ופילוסוף, ממייסדי
אסכולת "חוכמת ישראל",
מחבר הספר ההיסטוריוסופי
'מורה נבוכי הזמן'. 1785 –
1840.

שי"ר, שלמה יהודה רפפורט:
רב והיסטוריון, ממייסדי
"חוכמת ישראל". 1790 – 1867.

יצחק ארטור: משכיל וסטיריקן,
בעל "הצופה לבית ישראל".
1791 – 1851.

שמשון בלוך: חוקר מדעי
היהדות וגיאוגרף. בעל ספר
הגיאוגרפיה העברי החלוצי
"שבילי עולם". 1784 – 1845.

יוסף פרל: סטיריקן, בעל
"מגלה טמירין". התמקד
בביקורת על החסידות –
בכתיבה סאטירית וגם בפעילות
משפטית נגדה. 1773 – 1839.

בגליציה מונה בין חבריה אנשים בעלי מרץ ורוח כביר, אנשי-התחייה, שהם מסורים לרעיון התחייה בלב ובנפש, במספר לא מעט; ומספרם, נקווה, עוד יגדל.

הם יתחילו, הם יבנו, הם יקימו לנו בתי-ספר שיהיו מופת לכל ארצות הגולה.

ובכלל הגיעה השעה לשנות את מושגינו על מדינת-היהודים ההיא. בכמה עניינים עוד נלמד ממנה עצה ותשייה. וכבר היה מעשה בימי הקונגרס האחרון, שבו הזמינו הציונים מרוסיה לאספותיהם את המורשים מגליציה ללמוד מהם פרק בהליכות-המדינה, כי העבירו אותנו אחינו אלה בחייהם המדיניים.

העבירו אותנו: עקפו אותנו, התקדמנו יותר מאיתנו.

איני יודע אם אף אתם, חביבי, כך, אבל אנכי – תמיד אוהב אני לראות את אחינו במדינה זו. בתשומת-לב מיוחדת אני מתבונן אל הנעשה בתוכם, וכילד שמח אנכי לכל ניצני התחייה שאני רואה בתוכם. ועל-כן אף במסעותיי לחוץ-לארץ מבכר אני תמיד את הגבול האויסטרי על פני הגבול הפרוסי.

בוודאי מצבם המדיני, הכלכלי והקולטורי של אחינו בפרוסיה יותר טוב ויותר מבהיק מזה של הגליציאנים; אבל דבר זה יודע אני רק בעיון ולא למעשה. כי מדי עוברך את הארץ, דרך העברה בעלמא, אינך רואה את היהודים שבפרוסיה. יודע אתה שיש בסביבותיך איזו יהודים, בוודאי ישנם, אבל אינך רואה אותם, אם מפני שהם מועטים מאוד ובטלים ברוב או מפני שהם מסתירים את יהדותם כמה ובמקום שאפשר, ו"צלם אלוהים" שלהם אינו ניכר כלל, ומי שלא "ענש" אותו היוצר בחוטם יהודי טיפוסי – לעולם לא תכיר אותו שיהודי הוא, מבני-בניהם של אברהם יצחק ויעקב. כי הרוח הגרמני טשטש לגמרי את הפנים העבריים, ובפרט אם "בעל-הפנים" משתדל להסתיר את חרפת יהדותו... מה שאין כן בגליציה, שרוב יהודיה אינם משתדלים כלל להסתיר את יהדותם, ומיד כשאך עברת את הגבול אתה רואה את אחיך, אתה מכיר אותם והם מכירים אותך, ובתוך עמך אתה יושב ובתוך עמך אתה נוסע.

ואל יהא הדבר הזה קל בעיניך!

יש דברים פעוטים, מעשים בכל יום, שכמעט תמיד אנו עוברים עליהם בלי להרגישם כלל, בלי התבונן בהם, ולפעמים אתה מסתכל בהם והם עושים עליך רושם שהוא נשאר בלבך לאורך-ימים.

כך, למשל, לא שכחתי עד עתה את הרושם שעשתה עלי הידיעה שהגזבר בתחנות פודוולוטשיסק הוא יהודי!

אנכי, כדרכי, נסעתי לאחד מן הקונגרסים לבאזל דרך גליציה וצריך הייתי לקנות "כרטיס-סיבובי", דרך וולוטשיסק-וינא-באזל וחזור חלילה בכדי להוזיל את המחיר, כידוע. וההנהגה הציונית, גם כן כידוע, לא הודיעה בפרטות איך נוהגים בדבר הזה, איך ומתי ועל ידי מי מכינים את ה"כרטיס הסיבובי"; ואך כשבאנו עם המסע המהיר לפודוולוטשיסק נודע לנו שכאן צריכים אנו לקחת את ה"סיבובי". וצריך היה להספיק ולהכין אותו מיד כדי שנוכל לנסוע הלאה בעוד שעה במסע המהיר, העובר דרך לבוב-קראקא לוויןא. והגזבר, אם מפני שרצה איזו שילומים – גם זה אפשר – או מפני שבאמת קצר הזמן לחבר את הקונטרסים של ה"חוזרים" ולהכין את ה"מארשרוט" בשבילנו –, לא רצה לתת לנו את הכרטיסים מיד, והודיע לנו כי ל"המהיר" ההולך בעוד שעה לא נספיק להכין כרטיסים כאלו ועלינו להמתין למסע-הפוסטה היוצא בחצי היום. אפס כשנודע לו מן היהודים שבתחנות שאנו צירים להקונגרס הציוני – מיד עזב את כל עבודתו וניגש אל המלאכה לחבר בשבילנו את הקונטרסים הנחוצים. וכמוכן הספיק לחברם, וכמוכן גם-כן בא על שכרו, כי לא עזבנו אותו בידיים ריקניות – במסע המהיר נסענו הלאה.

ואיני יודע עד עתה, אם באמת היה ציוני והרגיש איזו חיבה לצירי הקונגרס, או מתכוון היה רק לעשות נחת-רוח להיהודים שבתחנות; והאמת אגיד, שלא אכפת לי כלל אם לא היה ציוני, – נעים היה לי לראות יד ישראל באמצע... ויודע אני שגזבר בתחנות פודוולוטשיסק אינו עוד משנה-למלך ואפילו לא שר-פלך. גזבר בתחנות הוא פקיד מסילת-הברזל מן הבינונים, ששכרו עולה לכל היותר למאתיים זהובים לחודש; בקיצור: אינו "פריץ גדול" ובסולם הפקידות אינו מטפס גבוהה. ובכלל אין הדבר לא מעלה ולא מוריד אם יש פקיד כזה במחנה ישראל או אין. ואף על פי כן נעים היה לי לראות את הפקיד הזה משלנו. ודווקא במקום הזה. כי ברוסיה נוסעים אנחנו מרחק של עשרות אלפים פרסאות ועוברים על פני תחניות למאות ואפילו עוזר לצעיר הפקידים באחת מן התחניות הפעוטות הנידחות, ואפילו "שומר-המסילה", ואפילו סבל אחד לא נראה ולא נמצא משלנו, ושם ישראל לא ייזכר ולא ייפקד בכל ההמון הרב של הפקידים ועוזריהם ומשרתיהם... ופה, אך עברת את הגבול, וכבר יש לנו גזבר בתחנות גדולה כזו. הלא מצער היא, הלא "אפס" הוא, ובכל זאת נעים היה לי

הדבר, ושמחתי מאוד על הגזבר הזה וברכתי אותו שיזכה להיות גזבר באיזו תחנות בארץ-ישראל, ולא יצאתי ידי חובתי בברכה בלבד, אלא גם הענקתי לו ביד רחבה.

וכל זה בשביל יהדותו. הלא מצער הוא. ומה בכך אם יש גזבר באיזו תחנות או אין גזבר באיזו תחנות? גורל עמנו לא יוטב ולא ירע מזה. אבל נעים היה לי לראותו דווקא פה...

וקטנה מזו. נכנסתי אל ה"מזנון" (בופט) וגם שם מצאתי יהודים. לא יהודים מסובים מסביב לשולחן, אוכלים ושותים, כמו שהדבר נוהג אצלנו, ומשלמים בכסף מלא – אלא יהודים בעלי-בופט מקבלים שכר... וגם זה היה חידוש בעיניי, חידוש עוד יותר גדול מן הגזבר שבתחנות. את כל רוסיה לאורכה ולרוחבה סבותי, ראיתי "מזנונים" למאות – ויהודי בכל אלה לא מצאתי. מכניסים הם היהודים לבעלי השולחנות מיליונים, משלמים הם עשר קופיקות בעד כל כוס של תה, לבד "ארוחות" שונות ו"מנות" בודדות, ועוד נותנים מתנה להמלצר – ויהודים מצטרפים לפרנסה אינם נהנים מכל אלה אפילו פרוטה אחת. כי פרנסה טובה זו היא כמעט מונופולין של הטאטארים והפולנים. בכל המזנונים הגדולים שבמדינה משמשים טאטארים, בני בניהם של המושלים האדירים, של טשינגיס-כאן ויורשיו, שמשלו לפני כמעט בכל רוסיה – מושלים גם עתה בכל ה"מזנונים" שבכל רחבי המדינה, מפטרבורג עד חצי האי קרים. הם מספקים משתה ומזון לכל עובר ושב ומטילים מס על כל הנוסעים במסילות הברזל שבכל המחלקות. וממשלתם גדולה ועשירה ומכניסה היא להם הכנסות אולי הרבה יותר ממה שהכניסה "רוס" הקדמונית בשעתה מס להכאנים התקיפים. וכמה מהם נתעשרו עושר רב ויסדו דינאסטיות חדשות, דינאסטיות של בעלי בופטים, ובניהם הם כבר אדונים ממדרגה עליונה, כמעט אצילים, ולעולם לא תאמר כי "מתחת לשולחן" יצאו למרחב... ובמקום שלפנים היו כמעט כל הדרכים שב"תחום", כל תחניות הפוסטה עם אכסניותיה בידי ישראל, ומשפחות לאלפים התפרנסו מזה ברווח – יצאו עתה מידי ישראל לגמרי. כל הדרכים וכל התחניות וכל המזנונים וכל הפרנסות התלויות בהם הם בידי אומות העולם, ויהודי הוא בכל המקומות והפרנסות הללו בכל יראה ובל ימצא. ואם נועזו איזו יהודיות באיזו תחניות בודדות שבתחום להוציא בסליהן לחם וגבינה ופירות לשם פדיון של פרוטות, מגרשים אותן משם תכף ומיד...

ויד הטאטארים רוממה. כי אף על פי שהעם הרוסי קורא להם בשם של גנאי "באסורמאנים", אוהב הוא אותם בכל זאת ומכבדם ואינו מתבייש

"לאכול משחיתתם", כי בעל לב טוב הוא העם אדון הארץ ובעל נפש רחבה. סבלן גדול הוא ואינו מקנא לדתו, ובמה שנוגע ל"ייחוד" ומאכל ומשתה הוא ותרוך גדול, ואינו מקפיד בדבר עם מי יש לו עסק; עם טאטארי או פולני או יפוני... ברוסיה הפנימית והמערבית הבופטים הם בידי הטאטארים ה"באסורמאנים", ובסיביר ואסיה המזרחית – בידי הפולנים, שהציגו את בנותיהם היפות אל שולחנות המזון; והעם המושל הוא סבלן גדול, והוא סובל במנוחה גם את הטאטארים וגם את הפולניות היפות, ואינו סובל רק את היהודים, שמעולם – לכל הפחות עד השנים האחרונות – לא היו לו עמו דין ודברים על דבר "אחוזת נחלה" וענייני ממשלה... יהודי לא ייראה ולא יימצא בכל הבופטים האלה, לא מפני שאין היהודי מבין את ה"עסק" הזה או מפני שאינו יודע לבשל ולהכין מאכלים כראוי, חלילה, אלא, פשוט מפני שאין מרשים ליהודים להתפרנס בפרנסה זו, כי חרפה היא ליהנות משולחנו של יהודי, ויותר ממה שהיו אבותינו נזהרים לפנים בבשול עכו"ם, נזהרים הגויים עכשיו בבישול יהודי... בחשאי עוד אפשר לחטוף חתיכת-דגים ממולאים, "מפולפלים" ו"מבוצלים" בסגנון היהודי וליהנות ממנה הנאה משונה, ולהלל ולשבח בינתיים את היהודים ואת "דתם" ואת שבתם, כנהוג: אבל בפומבי באיזו תחנות גדולה... Fi donc חלילה וחלילה...

.....
 Fi donc: פוי (צרפתית).

ולפיכך נהייתי הנאה משונה למראה הבופט העברי הזה ובעונג מיוחד ישבתי אל השולחן לטעום ממנו. כמו בכל בופט נתנו לי מן הסתם אף כאן שיריים של אתמול ושלשום שנתחממו זה עכשיו, ולעניין חולי מעיים וקלקלת הקיבה אין כל נפקותא אם היה להם להמאכלים טעם יהודי או טעם אחר; אבל למראית עין חביבים היו עלי וערבים, ושלמתי בעדם בעין יפה וגם נתתי מתנה הגונה להמלצרית היפה.

ובבקשה מכס שלא לחשדני בדברים של מה בכך. Honni soit qui mal y pense... מבטיח אני אתכם, חביבי, על דברתי, שלא הייתה בזה, חלילה, שום מחשבה זרה. תוכלו לחשוד עוברי דרכים במה שתחשדו; הדרך באמת, מרחבת את האופקים ורואה לפעמים אדם בדרך מה שלא ראתה שפחה על הים ומה שלעולם ועד לא יראה בשבתו בביתו, לא יראה ולא ירגיש... זוהי אחת מן הסגולות של עובר דרכים. ותוכלו לחשדם במה שתחשדו, אבל לא את – שליחי המצוה, את צירי הקונגרס.

כי אדם מישראל שהוא נוסע להקונגרס הרי הוא כולו שליח מצווה. כולו שקוע במחשבותיו, כולו עסוק במשלחתו, ואין לו רצון ואין לו

.....
 Honni soit qui mal y pense: בוז לחושב על כך רעות (צרפתית). סיסמתו של מסדר הבירית האנגלי.

שהות ואין לו פנאי להרהר הרהורים רעים, ומכל שכן לפנות את לבו ולהסתכל לצדדים ולומר: מלצרית זו יפה וזו מכוערת, מפני שאין הדבר נוגע אליו כלל וכלל. אפשר בחזירתו הוא מרשה לו לפעמים "מבט צדדי", אבל... גם זה לא. מפני שבחזירתו מחשבה אחת ממלאה את כל חדרי ליבו, מחשבה גדולה ועמוקה: איך להתחכם ולשוב הביתה במעט המזומנים שעדיין נשארו לו בכיסו... והמחשבה הארוכה היא בלבד, כידוע, דיה להטרידו מכל הרהורים רעים שבעולם... אבל בהליכתו הוא בוודאי כולו קודש ומסור רק לרעיונו, רעיון הנסיעה... וכשאמרתי לכם "המלצרית היפה" לא שהסתכלתי בה לראות אם יפה היא או לא, אלא דיברתי על פי שגרת הלשון: מסתמא הייתה יפה; ראשית, חזקה על בנות ישראל שיפות הן; ושנית, עוד יותר חזקה על בעלי הבופט שלא יעמידו מלצרית מכוערת וחרומת-אף... אבל בעיקר הדבר אפילו לא התבוננתי אליה, והמתנה שנתתי לה הייתה כולה קודש, אך ורק בשביל שבת-ישראל הייתה...

וה"מזנון" יש לו שייכות גם אל ה"טראפיק", כלומר אל חנויות המונופולין של מכירת טבק וסיגארות, שכידוע הוא באויסטריה ברשות הממשלה כמכירת יי"ש אצלנו. ואני משער מה יהיה לכל "חנווני-הטבק" כשיגיע התור לטבק להיעשות מונופולין גם אצלנו. והתור הלא יגיע, אם יקדם מעט או יאחר מעט, אבל הלא יגיע, ואולי גם יקדם מעט בסיבתנו, כמו שקדם התור למונופולין של יי"ש בְּכַדִּי – כמו שהורה זה לא כבר הגראף וויטה במושב מועצת-הממשלה – להיפטר לגמרי מן היהודים שהחזיקו בענף מסחרי זה... וכלום רבים יהיו אז ה"יושבים" העבריים בחנויות הטבק הרשמיות ממה שהם עתה ב"חנויות המונופולין"...

ואתם תאמרו לי: הלא מצער היא, דברים של מה-בכך, דברים שאין להם ערך בחיי עמנו. כן, מצער הוא; אבל מ"קטנות" כאלו מורכבים כל החיים.

ועל כן נעים היה לי לראות יהודים עוסקים בענפי אותן הפרנסות שלא הורגלתי לראותם עוסקים בהם ברוסיה. ויהודים שאינם מתביישים ביהדותם, שאינם מסתירים אותה, יהודים מלובשים בטעמים ומדברים בלשונם. אפשר שהם מבליטים ביותר את יהדותם; אבל אין רע: מוטב להבליט את היהדות ביותר מלהסתירה בחדרי-חדרים.

ולפיכך, כשאני נוסע לחוץ לארץ, אני מכבד תמיד את הנסיעה דרך גליציה על פני הנסיעה דרך פרוסיה. כי בפרוסיה רואה אני רק

אשכנזים, פרוסים גאיונים, ופה אני רואה יהודים. אני מכיר אותם והם – אותי.

וכדאי היה לנסוע נסיעה זו. וממליץ אני על קפנדריא זו גם לפניכם, חביבי הקוראים.

וידעתי שיש בינינו איסטניסים, וביחוד איסטניסות, שמתאדמים למראה הקפוטות הארוכות והפאות המסולסלות של יהודינו שמה. כן, במידה ידועה מבליטים יהודי גליציה את יהדותם ביותר; אבל, כמו שאמרתי, מוטב להבליטה ביותר מלהסתירה ביותר.

ואם תתבוננו היטב תראו שהם בקפוטותיהם הארוכות מרגישים את עצמם יותר בטוב וצועדים על מדרכות התחניות בתקיפות יותר גדולה ובהכרת ערך עצמם יותר מרובה ממה שאנו דורכים על המדרכות בתחניותינו בבגדינו הקצרים, ופילו יותר ממה שה"אשכנזים הנמולים" דורכים בתחניותיהם שלהם. בוודאי, משובח היה יותר אילו נשתנו היהודים הגליציים לטובה אף בחיצוניותם כמו שנשתנו לטובה בפנימיותם; אבל גם השינוי הזה יבוא מאליו כמו שבמקצת כבר בא. אבל, אפילו כמו שהם עכשיו כדאי לבקר אותם ולעבור בגבולם.

ואם תעשו זאת, חביבי הקוראים, אקווה שלא תתחרטו על המלצתי זו.

על דעת הלוחמים והתושבים: לא היה טבח

ההיסטוריון אליעזר טאובר ערך תחקיר חסר תקדים בהיקפו ובפרטנותו על פרשת דיר־יאסין, שהייתה לאיל־ניגוח נגד ישראל בכלל ונגד הימין ומחתרותיו בפרט. רמת הפרטנות והצלבת העדויות אינה מותירה עוד מקום לספקות, ודאי לא להאשמות | יוסי ברנע

דיר־יאסין: סוף המיתוס

אליעזר טאובר

כנרת זמורה ביתן, 2017 | 379 עמ'

אירועי דיר־יאסין שהתרחשו בתש״ח לוטים עד היום בערפל סמיך. גם בין החוקרים ישנה מחלוקת מה אירע שם, אך דומה כי בשנים האחרונות תדמיתה הציבורית של הפרשה היא כי אירע שם טבח נורא. תמצית לדימוי זה נותנים דבריו של ההיסטוריון אורי בן־אליעזר: ״כוחות מאנשי האצ״ל והלח״י שפשטו באפריל לכפר, באישורו של שאלתיאל מפקד ה׳הגנה׳, התעלמו מהסכס אי־התקפה שהיה קיים בין הכפר לבין השכונות היהודיות הסמוכות. בעת ההשתלטות על הכפר הם טבחו בתושבים והרגו מאתיים וחמישים גברים, נשים וילדים. דבר הטבח נודע ברבים, והשפעתו על בריחת הערבים מכל הארץ הייתה רבה״¹.

גרסה דומה לזו מופיעה בספרו של ההיסטוריון הביקורתי יגאל עילם, המוסיף כי ״שבויים שנלקחו למסע ניצחון לרחובות ירושלים הוחזרו לכפר ונורו שם... פרשת

דיר-יאסין הייתה לכתם מביש על לחימתו של היישוב היהודי למען עצם קיומו וחירותו. היא זעזעה את דעת הקהל בארץ ובעולם ונוצלה היטב בכלי ההסברה והתעמולה הערביים, בזמן המלחמה ועוד שנים רבות אחריה. היא הגבירה, ככל הנראה, את מגמת הבריחה של התושבים הערבים בכפרים ששכנו בתחום ההתיישבות היהודית וראו עצמם מועדים להתקפה יהודית".²

לעומת שיטה זו, הסבורה שאירע בכפר טבח נוראי, עומדת גישתו של ההיסטוריון הצבאי אורי מילשטיין. היא באה לידי ביטוי בספרו בן ארבעת הכרכים 'תולדות מלחמת העצמאות'³ ובספרו 'עלילת דם בדיר-יאסין: הספר השחור',⁴ ועיקרה הוא שההגנה והפלמ"ח ניפחו את אירועי דיר-יאסין והוציאו אותם מההקשר הכללי של קרבות נוספים. על פי מילשטיין, במלחמת העצמאות אומנם נטבחו משפחות ערביות שלמות, אך לרוב אירעו מקרים אלו במהלך ההתקפות של כוחות יהודיים על כפרים ערביים במחצית הראשונה של 1948,⁵ וכיבושים אכזריים של כפרים בוצעו בידי ההגנה והפלמ"ח. לעומת זאת, פרשת דיר-יאסין הועלתה לימים בידי מנהיגי היישוב וההגנה והפלמ"ח למעמד של טבח ייחודי ונעשה לה פרסום בשל עוינותם הפוליטית כלפי האצ"ל וכדי להסיח את הדעת ממעשי ההגנה. "בן-גוריון ומפא"י ניצלו במתכוון את פרשת דיר-יאסין כדי למנוע חתימת הסכם לשיתוף הרוויזיוניסטים בממשלה, שבאותם ימים נדון בתל-אביב".

כדי לחשוף את טיב האירועים שהיו בדיר-יאסין ולהכריע במחלוקת בין ההיסטוריונים, ההיסטוריון אליעזר טאובר ערך תחקיר חסר תקדים בהיקפו ובפרטנותו על פרשה זו, שהייתה לאיל-ניגוח נגד ישראל בכלל ונגד הימין ומחתרותיו בפרט. טאובר למד להכיר כל אחד ואחד מן המעורבים בפרשה: הלוחמים, התושבים וההרוגים. הוא השווה עדות לעדות, גרסה לגרסה, מקור למקור, מספר למספר. במפתיע גילה שאין פער גדול בין עדויות לוחמי המחתרות לבין אלו של הניצולים הערבים. את כל חוטי העובדות שאסף ארג לתמונה בהירה של אחד הימים הדרמטיים ביותר בתולדות היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל. בספרו, שהופיע בקיץ האחרון, ערפל הקרב מתפוגג ואירועי דיר-יאסין שהיו בבוקר התשעה באפריל 1948 מתבהרים.

הספר פורסם תמונה מלאה על הסוגיות שהיו במחלוקת תוך מתן תשובה מלאה להן ועונה על שאלות רבות הנוגעות לידיעות על אירועי הקרב והמעורבות הישראלית לפניו: האם הכפר היה כפר ייחודי לשכונת היהודית באזור? האם היה אכן רצינון סביר לכיבוש מבחינה ביטחונית? האם ההגנה אישרה את הפעולה? באיזו מידה הייתה מעורבת בקרב? ושאלת השאלות: האם בקרב זה בוצע טבח אכזרי במאות אזרחים חפים מפשע?

מברית לקרב

ראשית, על הקרב בכפר ועל הרקע לו. לדברי מילשטיין, חיסול הכפר שבפאתיה המערביים של ירושלים נכלל בפקודת "מבצע נחשון". מילשטיין מפתיע בהעירו שמוח'תאר הכפר היה מודיע של ההגנה. מנגד, הוא מציין שלמרות ההסכם שכרת הכפר עם השכונות היהודיות הסמוכות, ביום 30 במארס החלה הידרדרות. ביום זה הודיע מרדכי גיחון, קצין מודיעין של ההגנה בירושלים, ש-150 חמושים עיראקים נכנסו לכפר. מפקד המודיעין של ההגנה בעיר ציין ב-4 באפריל שהשכונות היהודיות המערביות הותקפו יומיים קודם לכן בריות, גם מכיוון דיר-יאסין. המתקפות נמשכו: ב-4 בחודש הותקפו מכונית ומשאית, ואור ל-9 בו הוצבה בדיר-יאסין מרגמה.⁶

שמועות שווא על כניסת לוחמים זרים. רחוב בדיר-יאסין לאחר הקרב / באדיבות מכון ז'בוטינסקי

הבהרה חשובה לקשר בין ההגנה לכפר מצויה בספרו החדש של טאובר. הוא כותב שהידיעה על כניסת 150 החמושים הייתה ידיעת שווא. מודיעין ההגנה הפיץ את הידיעה ב-9 באפריל אף כי היא כבר הופרכה. "שמועות על נוכחות זרים בכפר המשיכו לזרום, וכאשר אצ"ל ולח"י תקפו את דיר-יאסין, הם היו משוכנעים שהכפר גדוש לוחמים זרים".⁷ לפיכך, במבט לאחור אפשר לסכם כי החיילים היהודים היו סבורים באותה עת, על פי הידיעות שנמסרו להם, כי הכפר היה עוין, אף שידיעה זו הייתה מבוססת על שמועות שקריות והכפר לא היווה סכנה של ממש לכוחות הישראליים.

לפי מילשטיין, כמו גם לפי טאובר, ההגנה והפלמ"ח היו מעורבים לא רק בתכנון הקרב אלא גם בקרב עצמו. מילשטיין אף מביא את עדות הפלמ"חניק קלמן רוזנבלט, שסיפר כי "יחד עם שישה אנשים, עברתי מבית לבית, השלכנו רימונים לתוך הבתים לפני שנכנסנו אליהם. את אנשי אצ"ל ולח"י פגשנו באמצע הכפר".⁸

טאובר מציין כי כדי לעקוב אחרי הקרב, הקימו מפקדי ההגנה הבכירים עמדת פיקוד בגבעת-שאל, ממזרח לכפר. זלמן מרט, מפקד גדוד מוריה, שהה שם רוב הזמן, ולעיתים הגיעו אליה ציון אלדד, קצין המבצעים, וכן מפקד ההגנה בירושלים דוד שאלתיאל. אך נראה כי הפעולות לא הסתכמו בידיעה, אישור ומודיעין. יעקב וג, מפקד פלוגה, יצא עם שתי כיתות לסייע לתוקפי הכפר בשתי שריוניות מצוידות, בשתי מרגמות, במקלע ובשבעה רובים. לדברי משה וכמן, שהיה מפקד אחת הכיתות, "הכיתה הייתה מעורבת בפעולות קרביות יותר מאשר בפינוי פצועים".⁹

אל הכפר הגיעו כוחות לח"י ואצ"ל מחזיתות שונות עוד קודם עלות השחר כדי לנצל את גורם ההפתעה. אך הקרב עצמו החל לפני הזמן שנקבע בגלל טעות אנוש. חמש דקות לפני שעת השי"ן דרדר אחד מלוחמי האצ"ל אבן בהיותו סמוך לעמדת שמירה בכפר. אחד השומרים אמר "מחמוד", ומפקד הכיתה של האצ"ל חשב ששמע "אחדות" – המחצית הראשונה של הסיסמה "אחדות לוחמת" – והשיב "לוחמת". השומר איסמעיל מוחמד עטייה שמע את העברית, ירה ופגע בלוחם בירכו והקרב החל.

מכאן ואילך האירועים הסתבכו. לפי טאובר, אביהם של שניים מהשומרים בעמדת השמירה "הגיח לפתע מול לוחמי האצ"ל" כשהוא צועק שהם הפרו את ההסכם שלהם עם הכפר. "הם קרוב לוודאי לא הבינו על מה הוא מדבר, וכאשר סטר על פניו של אחד מהם, ירו בו. בתוך דקות ספורות התעורר הכפר כולו מקולות הירי והפיצוצים".¹⁰

עם עלות השחר, בשעה רבע לחמש, היה הכוח התוקף של האצ"ל חשוף לאש הצלפים הערבים, והם החלו לירות מעמדות ומתוך הבתים. הדבר גרם לפגיעת רבים מאנשי הכוח התוקף. כבר בשעה חמש נפצע ברגלו מיכאל חריף, אחד מסגניו של מפקד כוח האצ"ל בן-ציון כהן – לאחר שהמחלקה שלו עברה את שורת הבתים הראשונה שבכפר.

בשעה שש, כשהקרב התחולל כבר בשורה השלישית של הבתים, נפצע בן-ציון כהן עצמו מכדור בברכו. המפקד הבכיר ביותר של אצ"ל שנותר עתה בשטח היה יהודה לפידות בן ה-19. לדבריו, כבר בשעה זו מחצית מאנשי אצ"ל היו מנוטרלים בשל פציעה או בשל טיפול בפצועים. כתוצאה מכך היו לוחמי אצ"ל שהחלו לחשוב על נסיגה, ואכן בשעה שבע הגיע שליח של אצ"ל לגזרת הלחימה של לח"י להסביר שהאצ"ל שוקל נסיגה. בתשובה הוא נענה שמאחר שלח"י נמצא כבר בתוך הכפר (כבר משעה שש), מן הראוי שיחזיקו מעמד.

בשל המידע של לח"י, המשיכו לוחמי אצ"ל בקרב, אבל למרכז הכפר הם הגיעו רק בתשע בבוקר, כשרבים מהלוחמים עדיין נמצאים בבתים החיצונים של הכפר. בדרכו למרכז הכפר היה על כוח האצ"ל לתקוף שמונה בתים שהיו שייכים למשפחות

עטייה ועיד, ובשלב הזה נפצע קשה יהודה סגל מצרור בבטנו, ולכך היו השלכות, כפי שיתברר בהמשך.

לעומת אצ"ל, שהגיע מצפון, כוח הלח"י יצא בפיקודו של פתחיה זליבנסקי מגבעת-שואל בארבע לפנות בוקר בכוונה לתקוף את היעד מצפון-מזרח. מסלול הכוח היה קל מזה של אנשי אצ"ל, והלוחמים התקרבו במהירות אל הכפר. הוביל אותם שמעון מוניטה, שלמעשה היה מושתל של ההגנה בלח"י. הכוח כבש כמה בתים סמוך לבית הספר שבכפר כבר לפני השעה חמש וחצי בבוקר. לאחר מכן, בדרכו למרכז הכפר, השתמשו אנשיו בחומרי נפיץ כדי לפוצץ את הדלתות שהיו עשויות מברזל. בשעה שש הגיע הכוח למרכז הכפר, שם סבלו מאש שנורתה עליהם ממערב הכפר. אחד הראשונים שנפצע היה הסופר עמוס קינן, שנורה בשוגג בעקבו בידי אחד מחבריו.

האם היה טבח?

לפי משקיפים וכתבי עיתונים, "אותו יום נהרגו בדיר-יאסין עד 254 כפריים", ועל משמעות המספר ממהר ההיסטוריון בני מוריס להוסיף נקודה שאליה יתייחס טאובר בפרוטרוט: "לכולם היה עניין לפרסם מספר גדול של אבדות ערביות: ההגנה כדי להכתים את אצ"ל ולח"י, כדי להשליט פחד ולעורר את הערבים המפוחדים לברוח מן הארץ".¹¹ מספרים בסדר גודל זה נזרקים עד היום לחלל האוויר, כפי שראינו למשל בציטוט שבפתח מאמרנו, אך אין להם יסוד. עמותת 'זוכרות', העוסקת בהנצחת הנכבה, מציינת בתחילת חוברת שהוציאה לאור¹² ש"כאן במקום הזה, בכפר דיר-יאסין, נעשה פשע לפני 58 שנה, נרצחו כאן 115 אנשים, בהם נשים, ילדים וזקנים חסרי מגן" (אבל ברשימת השמות מופיעים רק 92 שמות. מילשטיין נוקב ב-93 לפי רשימותיו של מוחמד אבו מחמיד אל-יאסיני, מפליטי הכפר).¹³

באילו נסיבות נהרגו? האם מדובר בטבח? כדי לברר שאלה זו נציג מצד אחד אסמכתאות מהתובעים בבית המשפט של ההיסטוריה, הבאה לידי ביטוי בספרות ההיסטורית, כמו למשל בספרו של בני מוריס, ומחוזקת בחומר שאספה עמותת 'זוכרות' בעלת האג'נדה. מצד שני נעמיד את ספריו של מילשטיין ובמיוחד ספרו של אליעזר טאובר, המסביר כי "על מנת להגיע לתיאור מלא ומהימן של הפרשה, היה צורך לנבור בכל 'הפרטים הקטנים'... אין מנוס מבירור נסיבות המוות המדויקות של כל אחד מהאנשים שנהרגו".¹⁴

הדו"ח הראשון שנציג הוא של בני מוריס,¹⁵ המסתמך על דו"ח של יצחק לוי, מפקד הש"י בירושלים (שלא נכח במקום) מיום 12.4.48, ועל פיו "כיבוש הכפר נעשה באכזריות רבה" ו"חלק מהשבויים שנלקחו והועברו למקומות מעצר, ובהם נשים וילדים, נרצחו באכזריות על ידי שומריהם".

לכך נוספה עדותו של איש הפלמ"ח וההיסטוריון מאיר פעיל על כי במחצבה של הכפר נרצחו חמישה אנשים שקודם לכן הובלו ברחובות העיר. עדות נוספת היא של נציג הצלב האדום ז'ק דה-רינייה. לדבריו "כולם ראו גוויות גברים, נשים וילדים נקובות בכדורים... אנשי היחידה ששהו בכפר היו כולם צעירים. נערים וגברים חמושים מכף רגל ועד ראש, אקדחים, תת-מקלעים, רימונים וגם סכינים גדולות, מוכתמות בדם. נערה צעירה ויפה, בעלת עיניים של פושעת, הראתה לי סכין נוטפת דם..."¹⁶.

דה-רינייה כותב שמפקד האצ"ל אמר לו כי "בסך הכול יותר מ-200 מתים, גברים נשים וילדים. כ-150 גופות נותרו במקום... מחשש הסכנה שבריקבון הגופות, הם נאספו, הובלו מרחק מה והונחו בתעלה גדולה... אין אפשרות לראות בגלל שזה אזור תחת אש [אף שהביקור התקיים אחרי הקרב, ב-11.4.48].

י"ב], כ-20 גופות תקועות בשטח ניטרלי בין הכוחות הערבים לפלוגות ה'ארגון', כ-50 גופות מצויות בכפר...". דה-רינייה מוסיף: "אני נכנס לבית, החדר הראשון חשוך, הכול במהומה... אני מוצא, בינות לרהיטים קרועים, שמיכות ופסולת מכל הסוגים, כמה גופות קרות. [ה]טבח בוצע כאן ע"י מכוונות ירייה, אחר כך ברימון, ולבסוף סימו בסכינים, כפי שניתן לראות, אותו דבר בחדר הבא... ובבית השכן וכך הלאה... [גופה אחת של] אישה, שוודאי הייתה בחודש השמיני להריונה, פגועה בכטנה, עם חריכות אבק שריפה על שמלתה, שמעידות שהיא נורתה מטווח קרוב"¹⁷.

במילים אחרות, מדובר בטבח בחפים מפשע. לעומת עדות זו, לפי דו"ח של רופאים יהודים שביקרו במקום (ובהם יו"ר סניף ירושלים של ההסתדרות הרפואית וסגנו), הם התרשמו שסיבת המוות של כל האנשים שנבדקו הייתה ירי או פצצות, ו"כל האנשים היו בבגדיהם, ולא היו כל סימנים של התעללות בגוויות"¹⁸.

הגישה של עמותת 'זוכרות' היא חד-משמעית: מדובר ב"רוצחים שפלים"¹⁹. חלקה של ההגנה מובלט שכן אף על פי שהכפריים הצליחו להדוף את ההתקפה הראשונה, חיילים יהודים מקצועיים סייעו ל"פורשים" וכבשו במהירות את דיר-יאסין. מה שהתרחש אחר כך היה מרחץ דמים, טבח בדם קר, שבו מעל 200 גברים, נשים וילדים פלסטינים נרצחו, רובם בירי מטווח קצר.²⁰ בחוברת מצוין שהקרב היה קשה מאחר שהאש שנותרה מבית המוח'תאר הקשתה על הלוחמים. לעומת זאת לפי עדות מאיר פעיל "הלחימה לא הייתה קשה. אם הם היו חיילים טובים, הם יכלו לכבוש את כל הכפר בערך בשעה"²¹.

גם לנשים בכפר היה חלק בלחימה. כוחות יהודיים מסיירים בדייר-יאסין לאחר הקרב באדיבות מכון ז'בוטינסקי

לפי החוברת, הטבח החל לאחר הקרב, לאחר עזיבת יחידות הפלמ"ח את המקום. "בעקבות אירוע בו התגלה נשק בבגדיו של גבר שהתחפש לאישה [כלומר התחזות שלמעשה הצדיקה את חיסולו! י"ב] מפקד הארגון,²² יהודה סגל (המכונה "פתח") נורה ונפצע אנושות על מדרגות אחד הבתים בבוקר הקרב. כשתושבי הבית נכנעו בעוד סגל שוכב בקרבת מקום, פתח אחד מאנשי האצ"ל בירי לעברם ממכונת ירייה וצעק: "זה בשביל יפתח". בין קורבנות ההוצאה להורג היו לפחות אישה אחת וילד אחד. "טאובר מציין שהיורה ננוף על ידי מפקד האצ"ל בירושלים מנחם קאופמן שנכח במקום, והתירוץ שלו למעשים היה: "מישהו מהם החזיק ברובה וניסה לירות", והיו אנשי אצ"ל שאישרו את דבריו. טאובר עצמו מפקפק בתירוץ הלוחם בשל עצם הצעקה "זה בשביל יפתח", אמירה שמשמעה כי תגובת הנגד הייתה נקמה על מותו של יפתח ולא הגנה עצמית.

פריצת הדרך של טאובר

נסקור עתה את יתר חידושיו המרכזיים של טאובר, המבוססים כאמור על מחקר חסר תקדים בפרטנותו.

לוחמים או אזרחים

עדויות לוחמים שטאובר אסף מלמדות כי הללו לא יכלו להבחין בין הלוחמים הערביים לבין חפים מפשע, וכל איש ואישה בכפר היו חשודים בלוחמה. פתחיה זליבנסקי, מפקד כוח הלח"י, הורה להשתמש בנשים ערביות לשאת את הפצועים ו"אחדות מהנשים האלה נורו בידי צלפים (ערבים)".²³ זאת ועוד, טאובר מציין שיש עדויות רבות, של ערבים ויהודים כאחד, שלנשים ערביות היה חלק פעיל בקרב, באספקת תחמושת ובאיסוף כלי נשק ושמקצתן הפעילו כלי נשק. "אחד הסיפורים המפורסמים יותר הוא של חילוה זיידאן, שבנה נהרג כלוחם בקרב, ולאחר מכן בעלה ולבסוף היא עצמה".²⁴ הוא אף מציין שהיסטוריון ערבי שכתב על דיר-יאסין ציין 18 שמות של נשים שנהרגו, לדבריו, בקרב. אם נוסיף לכך עדויות של ערבים ויהודים על לוחמים שהתחפשו לנשים ("בשעה שהמקורות הערביים דיווחו בעיקר על לוחמים שניסו להימלט מהכפר כשהם מחופשים לנשים, המקורות היהודיים טענו שהלוחמים התחפשו לנשים כדי שיוכלו לתקוף לוחמים יהודים ביתר קלות") – הרי ברור שלא ניתן היה לשרטט קווים אדומים בין נשים לוחמות לנשים חפות מפשע.

הטענות בדבר אונס והתעללות

על טענת מעשי האונס כותב טאובר דברים מדהימים: "אחד הראשונים להיפגש עם פליטים מדיר-יאסין שהגיעו לירושלים הערבית היה חאזם נוסייבה, עורך החדשות

בערבית של שירות השידור המנדטורי בערבית, והוא שאל את חוסיין אל-ח'אלדי (הסמכות הערבית הבכירה בירושלים באותו זמן) איך לסקר את האירוע. 'אנו חייבים להפיק מכך את המרב', ענה לו הלה. 'אני חושב שצריך לתת לזה את מרב התעמולה האפשרית, בגלל שלא נראה שמדינות ערב מעוניינות לעזור לנו ואנו עומדים בפני קטסטרופה'. 'לכן', אמר ח'אלדי, 'אנו חייבים להציג תמונה שלא באמת מה שקרה, אלא צריך להגזים מעט, שאז, אולי מדינות ערב תהיינה יותר נלהבות לבוא לעזור לנו... הוא הכין לנוסייבה גילוי דעת חריף, שהכיל תיאורי אונס וכל מיני מעשי זוועה אחרים, וזה שודר ופורסם עד מהרה ברחבי הארץ. אחדים מהפליטים זומנו למטה של ח'אלדי. 'אנו מבקשים שתאמרו שהיהודים שחטו אנשים, ביצעו זוועות, אנסו ושדדו זהב', הוא אמר להם. כשהניצולים מחו והביעו את התנגדותם להביא תיאורי אונס כוזבים, ח'אלדי התעקש שהם חייבים לומר זאת כדי להפעיל לחץ על צבאות ערב לשחרר את ארץ ישראל מהיהודים".²⁵

זאת ועוד, בן למשפחת ג'אבר מן הכפר אמר שאם רוצים להפיל את היהודים – אין לעשות זאת על חשבון דיר-יאסין ונשותיו.²⁶ "אני רוצה להדגיש את העובדה שלא הייתה אף תקרית אונס. זה היה חלק משקר גדול, שמקצת הערבים ומקצת מנהיגינו המציאו".²⁷ אולם המחיר של סיפורי האונס היה גבוה דווקא לרעת הערבים. ברגע שנפוצו שמועות על האונס, הייתה דמורליזציה בציבור הערבי ורבים מהם נמלטו מהארץ כי נפל פחד היהודים עליהם, כפי שאמר מוח'תאר מאחד הכפרים באזור לנוסייבה, "אנו לא מפחדים ממוות, אבל אנו לא יכולים להשלים עם זה שנשותינו תיאנסנה. אנחנו לא יכולים לשרוד אם תיאנסנה".²⁸

כבר מילשטיין ציין בספרו על דיר-יאסין כי "מזכיר הוועד העליון הערבי הורה להגזים בתיאור התעללות היהודים בגוויות ולדווח על רצח ילדים ועל אונס נשים הרות. עדות דומה מסר אחד מתושבי הכפר".²⁹

פיצוץ הבתים

שלא כמו אנשי אצ"ל, לוחמי לח"י השתמשו בחומרי נפץ כבר בתחילת הקרב. לאחר שרימון יד שנזרק לתוך בית לא הספיק להפסקת הירי ממנו, ולאחר שנכשל הניסיון להבקיע דלת ברזל באמצעות רימון יד (מילשטיין מציין שהמידע המודיעיני היה על דלתות עץ ולא ברזל) מפני ש"הלוחם שכח בלאו הכי להוציא את הנצרה, עד כדי כך היו מקצת התוקפים לא מאומנים", החלו אנשי לח"י לפוצץ דלתות בחומרי נפץ. אנשי האצ"ל, שהתקשו לפגוע בבתים, מחוסר מיומנות ומפני שהבתים היו מבוצרים טוב משחשבו, החלו לפי הצעת יהושע (גל) גולדשמיד, קצין המבצעים של האצ"ל בירושלים, לפוצץ את דרכם לתוך הבתים. פיצוץ הבתים נעשה כשתחת חיפוי אש מניח אחד הלוחמים אצבע של חומר הנפץ ג'ליגנייט כדי לפעור חור בדלת, בעוד חברו זורק תרמיל מלא חומר נפץ דרך החור לתוך הבית. לדברי קאופמן "הם פוצצו באופן

הזה אחד עשר בתים, בית אחד כל רבע שעה, כשיושבי הבתים נקברים תחת ההריסות (בהודעה מוקדמת דיבר האצ"ל על חמישה בתים בלבד). לדברי אנשי אצ"ל, הם הוזהרו את יושבי הבתים והציעו להם להיכנע לפני שיפוצצו עליהם את הבתים. האזהרה נאמרה בערבית, והכפריים התבקשו לעזוב את הבתים בידיים מורמות. גם אחדים מהניצולים הערבים סיפרו על האזהרות האלה. קאופמן העיד שכעבור זמן הובא מירושלים רמקול מופעל בסוללות לצורך השמעת האזהרה.

עקיבא אזולאי, סגן מפקד גבעת-שאול מטעם ההגנה, סיפר שהאזהרות נשמעו בכל אותו היום.³⁰ אף שבפיצוץ הבתים נהרגו כמובן אזרחים, אין מדובר בטבח, מה גם שהייתה להם אפשרות להימלט מגורלם.

ההרג במחצבה

טאובר בודק אם אומנם היה טבח במחצבה, ואם כן – של כמה. הוא סבור שתמצית הסיפור היא שקבוצה של שבויים, כנראה לוחמים שנפלו בשבי, נלקחה במשאית למצעד ניצחון בירושלים ואז הם הוחזרו לכפר והוצאו להורג. המספרים הנמסרים לגבי אירוע זה שונים: 7, 8, 14, 21, 25 ואף 40 איש. "הבעיה בסיפור הייתה שאף אחד מהערבים שסיפרו אותו לא ראה את זה כמו עיניו... היחיד שטען כי נכח בהוצאה להורג היה מאיר פעיל... למעשה מקצת הערבים ביססו את דבריהם על אלה שלו".³¹

בהמשך טוען טאובר ביחס להריגות במחצבה ש"אם הן התרחשו בכלל, נהרגו בהן שישה אנשים לכל היותר, פחות באופן משמעותי מרוב תיאורי האירוע הזה. המספרים האלה שוללים לחלוטין את הגרסה הדו-שלבית של האירוע, שרבים אחזו בה, ולפיה לאחר שהקרב הסתיים והפלמ"ח עזב, פתחו אצ"ל ולח"י בטבח בקנה מידה מלא".³²

מילשטיין מציין שאנשי לח"י שלחו בשתי משאיות זקנים נשים וילדים לבסיס לח"י שבשכונת שיח'באדר, בשעה שאנשי לח"י אחרים, יחד עם אנשי האצ"ל בראשות משה ברזילי ויואל קמחי, הובילו במשאיות את תושבי דיר-יאסין בכמה סבבים לירושלים המזרחית. המשאית האחרונה עברה במאה שערים לאחר כניסת השבת, ונוסעיה שוחררו בירושלים הערבית. אגב קשירת הרצח למסע השבויים מעיר טאובר שהטענה על מסלול המשאיות יכולה להוכיח אם אכן היה ניסיון בבחירת המסלול לצורך השפלת השבויים. לאור עדויות על מיקום השיירה הוא קובע ש"זה היה אחד המסלולים הקצרים ביותר האפשריים מדיר-יאסין לירושלים הערבית".³³

פירוט שמות ההרוגים

דומה שהתרומה העיקרית והחשובה ביותר של טאובר בספרו הוא הפירוט השמי של ההרוגים תוך ציון נסיבות מותם ומידת השתתפותם בלחימה. מדובר ברשימה של 101

איש, 60 גברים ו-41 נשים מגילים שונים, כולל תינוקות וילדים קטנים. גברים בגיל 14–60, כלומר כאלו שיכולים להיות לוחמים, היו 42 אחוז מתוך סך כל ההרוגים (אגב, מוחמד זהראן, שהיה כבן 70, ירה ברובהו עד שנפגע). 58 אחוז מההרוגים היו ילדים עד גיל תיכון, נשים וזקנים. לפי הרשימה, 24 מהערבים שנהרגו היו לוחמים פעילים מתוך לא יותר מ-80 לוחמים. "נסיבות המוות המדויקות של 17 מתוך 101 ההרוגים לא ידועות. לפי הרשימה, מתוך 84 ההרוגים הנותרים, 61 נהרגו בתנאי קרב, מתוך 23 הנותרים, 11 נורו למוות באמצעות מקלע בידי לוחם אצ"ל [בתקרית שציינתי קודם לכן. י"ב], ובאשר להוצאות להורג במחצבות, אם הן התרחשו בכלל, נהרגו בהן שישה אנשים לכל היותר, פחות באופן משמעותי מרוב תיאורי האירוע הזה".³⁴

בסכמו את טענתו שלא היה טבח מסביר טאובר ששבע עשיריות מכאלף תושבי דיר-יאסין הצליחו לברוח מההתקפה (ומשום שהתוקפים אפשרו זאת), שתי עשיריות נלקחו בשבי ואחר כך שוחררו, ועשירית אחת נהרגה. לטענתו, היחס בין מספר הערבים שנהרגו לאלה שנפצעו (כמאה) לא העיד על טבח. "גם היחס בין מספר הערבים שנהרגו ואלה שנלקחו בשבי (פי שניים ויותר) לא העיד על טבח... לבסוף, העובדה שהרוב המכריע (תשע עשיריות) שרד מן ההתקפה היא ראיה טובה אף יותר לכך שלא היה טבח. 61 מתוך 84 האנשים שנסיבות מותם הובררו נהרגו בתנאי קרב, גם אם הם עצמם לא היו לוחמים פעילים... אני חושב שרוב אלה שנהרגו היו מקרב הלוחמים והנשים והילדים שעזרו ללוחמים – הצהיר אחד הניצולים".³⁵

*

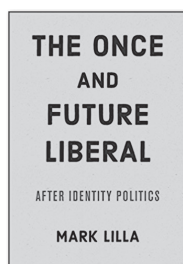
סיכומו של דבר: בדיר-יאסין לא נהרגו כ-250 אזרחים חפים מפשע, אלא כמאה איש, שחלקם היו לוחמים או תומכי לחימה, ורק בכמה תקריות אכן ניתן לדבר על טבח של חפים מפשע. להתקפה על דיר-יאסין קדם שיתוף פעולה עם ההגנה, ובקרב השתתפה גם יחידה של הפלמ"ח. לכפר היה הסכם שיתוף פעולה עם שכונות האזור היהודיות, והוא אכן עמד בתנאי ההסכם, ורק טעויות הביאו למסקנה שאינו כפר ידידותי. הנה לנו עוד היבט במורכבות המציאות כפי שהייתה, ולא כפי שנלמדה מסיפורי המיתוס.

1. אורי בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956, תל-אביב: דביר, תשנ"ו, עמ' 255.
2. יגאל עילם, ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח, תל-אביב: זמורה ביתן מודן, תשל"ט, עמ' 287.
3. אורי מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות (ארבעה כרכים), תל-אביב: זמורה ביתן, 1989–1991.
4. אורי מילשטיין, עלילת דם בדיר-יאסין: הספר השחור, עורכות: שולמית לבנת ונעמה וולקני, תל-אביב:
5. המדרשה הלאומית על שם רינה מור, תשס"ח. ראייה לכך הוא שואב מדבריה של לוחמת הפלמ"ח נתיבה בן-יהודה על הרג שבויים בעין-זיתון. נתיבה בן יהודה, מבעד לעבותות: רומן על שלושה חודשים ב-1948, ירושלים: דומינו, 1985, עמ' 246–247.
6. מילשטיין, עלילת דם בדיר-יאסין, עמ' 12, 30.
7. טאובר, דיר-יאסין, עמ' 28.
8. מילשטיין, עלילת דם בדיר-יאסין, עמ' 49.

9. טאובר, דיריאסין, עמ' 106.
10. שם, עמ' 66.
11. בני מוריס, קורבנות: תולדות הסכסוך הציוני ערבי 1881–2001, תל-אביב: עם עובד, 2003, עמ' 201. מוריס מסתמך שם על דבריו של אורי מילשטיין בתולדות מלחמת העצמאות.
12. דניאל מקגואן ואחרים, זוכרות את דיריאסין, תל-אביב: עמותת זוכרות, 2004, עמ' 3.
13. מילשטיין, עלילת דם בדיריאסין, עמ' 64.
14. טאובר, דיריאסין, עמ' 11.
15. מוריס, קורבנות (ראו הערה 11).
16. שם.
17. זוכרות את דיריאסין, עמ' 17.
18. טאובר, דיריאסין, עמ' 155.
19. זוכרות את דיריאסין, עמ' 4.
20. שם, עמ' 6.
21. שם, עמ' 14.
22. לפי העדויות שבידינו דומה שהיה מפקד כיתה בארגון.
23. שם, עמ' 69.
24. שם, עמ' 90.
25. טאובר, דיריאסין, עמ' 142.
26. שם, עמ' 290, הערה 108.
27. שם, עמ' 143.
28. שם, עמ' 191.
29. מילשטיין, עלילת דם בדיריאסין, עמ' 69.
30. טאובר, דיריאסין, עמ' 79.
31. שם, עמ' 132.
32. שם, עמ' 141.
33. שם, עמ' 148.
34. שם, עמ' 140–141; טבלת שמות ההרוגים, הגיל ונסיבות המוות: שם, עמ' 134–139.
35. שם, עמ' 226.

לקחת את הזהות ברצינות

מרק לילה, בספרו החדש והמדובר, מיטיב לעמוד על המבוי הסתום שפוליטיקת הזהויות הגיעה אליו, אך שוגה בזיהוי הכוח המניע אותה. לא אינדיבידואליזם מחפש דור המרחבים הבטוחים, אלא את הזהות הקהילתית האבודה | דביר שוורץ

*The Once and Future Liberal:
After Identity Politics*

Mark Lilla

Harper Collins, 2017 | 143 pp.

N

באחד הקטעים המשעשעים ברומאן "מלחמה ושלוה" מתאר טולסטוי את דמותו של הגנרל הגרמני פפול, שהיה "מאותם האנשים הבוטחים בעצמם עד אפס תקווה [...] סוג של אנשים אשר הגרמנים בלבד מסוגלים להשתייך אליו".¹ ביטחונו הבלתי-חדיר של הגרמני נבע מהתחושה כי בינו לבין האמת קיימת חפיפה מוחלטת, אבל הוא לא נותר בודד במרום; אדרבה, לדעת טולסטוי כל אומה בטוחה בעצמה בדרכה שלה:

"הצרפתי הוא בעל ביטחון עצמי משום שבעיני עצמו, בשכלו וכן בגופו, הוא מקסים קסם שבפניו לא יעמדו גם הגברים וגם הנשים. האנגלי הוא בעל ביטחון מחמת היותו אזרח המדינה שסדריה הם הטובים ביותר בעולם, ומשום שכאנגלי יודע הוא תמיד מה לעשות

¹ דביר שוורץ הוא בוגר התוכנית הבינתחומית לפילוסופיה והגות יהודית במרכז האקדמי 'שלם'.

[...] האיטלקי הוא בעל ביטחון משום שהוא נרגש ושוכח על נקלה את עצמו ואת זולתו. הרוסי הוא בעל ביטחון משום שאיננו יודע דבר ואיננו רוצה לדעת דבר, משום שאיננו מאמין, כי ייתכן לדעת משהו ידיעה שלמה".

כדי להבין את סוד הקסם – אך גם את סיבת ההחמצה – של ספרו החדש של פרופ' מֶרְק לִילֶה, *The Once and Future Liberal: After Identity Politics*, (בתרגום חופשי: "הליברל של אתמול ושל מחר: אחרי פוליטיקת הזהויות"),² יש להמשיך מעט את הרשימה הזו ולהוסיף לה את האמריקני. גם הוא טיפוס בעל מידה גדושה של ביטחון עצמי, שמקורו נעוץ במקום אחר: באמונתם העזה של בני ארצות הברית בטוב המאפיין את הטבע האנושי ובהרמוניה השוררת בעולם. החוויה העצמית האמריקנית, שהתפתחה במרחביה האינסופיים של היבשת המוגנת והעשירה בכל טוב, עיצבה אומה המניחה כי השלום הוא מצב טבעי, השוויון והאחווה הם נורמה מקובלת, והדמוקרטיה – הביטוי הפוליטי של כל אלו – עתידה לפרוח מאליה בכל מקום שיינתנו לה להיכנס אליו. יתרה מזאת: האמריקני בטוח בעצמו לא רק כי כך הוא תופס את מצב העניינים בעולם, אלא כי הוא משוכנע שכך תופסים כולם.

השקפה כזו היא כר נוח לכוחות יצירה כבירים, אך גם לאי-הבנות. הנרי קיסינג'ר, מזכיר המדינה הוותיק, תיאר בזיכרונותיו איך פעם אחר פעם היא הכשילה את המדינאים האמריקנים במגעם עם ידידים ויריבים שהתעצבו במרחבים אחרים; איך פעם אחר פעם הם לא הבינו מדוע מנהיגי אנגליה, צרפת או ברית המועצות מתעקשים לתקוע מקלות בגלגלי העולם ולעכב אותו מלהתקדם במסלולו הבטוח לעבר שלום ושגשוג. מדוע, במילים אחרות, לא יכלו פשוט להיות אמריקנים? מקרה נוגע ללב במיוחד שקיסינג'ר מספר עליו הוא ביקורו של המנהיג הסובייטי ניקיטה חרושצ'וב בארצות הברית בספטמבר 1959, בעיצומו של משבר ברלין. לתוצאות מעשיות לא הוביל הביקור, אך בציבור האמריקני רווחה הסברה שהייתה בו תועלת מכיוון ש"המנהיג הסובייטי למד, כביכול, על מארחיו [...] ולא ייתכן שאדם יבוא לאמריקה, יראה אותה ויצא ממנה ועדיין יתנגד לדרכיה".³ חרושצ'וב עצמו, מתברר, חשב אחרת; כמה שבועות אחר כך הוא שוב התבטא בתקיפות נגד דרכי אמריקה והתרברב בפני קהל מאזיניו בשאיפתו להכריע את הקפיטליסטים אחת ולתמיד.

הכוח המניע מאחורי הספר "הליברל של אתמול ושל מחר" הוא אותו ון אמריקני של ביטחון עצמי. את אי-ההבנה שתיאר קיסינג'ר ביחסי חוץ מדגים לילה ביחסי פנים: לאורך דפי הספר הוא מספק ניתוח פסיכו-פוליטי של החברה האמריקנית מודל 2017, בראש ובראשונה מתוך ניסיון להסביר את תוצאותיה המסוכנות של "הפוליטיקה של הזהות". הספר מעניין וכתוב היטב, ויש בו עניין החורג מגבולותיו של העולם דובר האנגלית; אך בעוד האתגרים שעליהם הוא מצביע דחופים ואמיתיים, הפתרונות שהוא מציע אינם אלא מתכון בטוח להעמקתם.

ב

הספר שלפנינו נכתב כתגובה לאירוע דרמטי שהתרחש בשמונה בנובמבר 2016: דונלד טראמפ נבחר לנשיא ה-45 של ארצות-הברית. מבחינתו של לילה, פרופסור למדעי הרוח באוניברסיטת קולומביה, זו הייתה תוצאת בלהות. אך יש לזקוף לטובתו זכות נדירה: תחושת המשבר לא הובילה אותו לחיפוש תירוצים או האשמות, אלא לחשבון נפש. מאנשי המחנה שלו, פעילי המפלגה הדמוקרטית הלומי ההפתעה, הפציר לילה להיפטר מהמחשבה כי את המרוץ הכריעו גורמים שאינם תחת אחריותם: מצבה הרפואי של הילרי קלינטון, התערבות מדינות זרות או עסקאות שחיתות. לא ולא; את סיבות העומק לכישלונה של המפלגה הדמוקרטית יש לחפש ביסודות ביתה שלה: בגרסת האידיאולוגיה הליברלית שחבריה דוגלים בה, ושאותה הציעו לאזרחי ארה"ב בדרך לקלפי. משהו במנגנון הפנימי שלה השתבש באופן כה חמור, עד שבשעת המבחן כוחה התפוגג לחלוטין.

"מהופנטים במחוות סמליות". זהותנים שחורים במחוות הכריעה המסמלת התנגדות לשירת ההמנון האמריקני
צילום: Stephen Melkisetian, רישיון (CC BY-NC-ND 2.0)

מה היה הדבר שהשתבש? לדעתו של לילה הכול מתחיל בתזווה רעיונית עמוקה שחלה בסדרי העדיפויות של הוגי הדעות ופעילי השטח הליברליים. בתהליך ממושך הם עברו מן הכלל אל הפרט: בעוד בעבר התרכזה המפלגה בטיפול אינטנסיבי בבעיות הרוחב הכלליות של החברה האמריקנית, כעת חברה מעדיפים להתמקד בהגנה על הזכויות והאינטרסים של קבוצות קטנות ומפולגות. אם פעם, לדוגמה, עיקר המאמץ היה להבטיח זכות הצבעה לכל איש ואישה, היום הוא מרוכז בהבטחת זכותו

של כל אדם להגדיר בעצמו את מגדרו, את הצורה הדקדוקית שבה יש לפנות אליו ואת תא השירותים שבו יוכל להשתמש. בלשונו של לילה זוהי "הנטישה הליברלית": נטישת המאבק על דמיונה ואורחות-חייה של האומה האמריקנית ונסיגה אל אתרי משמעות חלופיים, קטנים יותר, בטוחים יותר, הומוגניים יותר.

דוגמה מייצגת להלך הרוח הזה מצא לילה בהבדל בין אתרי האינטרנט של שתי המפלגות, שהוקמו במיוחד לקראת קמפיין הבחירות האחרון (עמ' 9). האתר של המפלגה הרפובליקנית הכיל עיסוק מפורט בנושאים הלאומיים הגדולים – כלכלה, ביטחון לאומי ויחסי חוץ – תחת מסמך שכותרתו: "קווי מתאר להתחדשותה של אמריקה". האזרח הממוצע, בין אם הסכים לתשובות ובין אם לא, ידע שהשאלות שהמסמך דן בהן חשובות ורלוונטיות. אתר המפלגה הדמוקרטית, לעומת זאת, לא היה בכלל אתר אחד: מי שנכנס אליו היה צריך לבחור בין שבעה-עשר דפים ייעודיים שונים, כל אחד מהם מותאם במיוחד לקהילה אמריקנית אחרת וממוקד בבעיות

הנוגעות לה ולזכויות חבריה. בין הקבוצות האלו היו נשים, היספנים, חברי קהילת הלהט"ב, אמריקנים-ליידיים, אמריקנים-אפריקנים, אמריקנים-אסייתים, תושבי האיים הפסיפיים ועוד ועוד. רשימה ארוכה של זהויות ולצידה רשימה ארוכה של מסרים; אך מצע כולל, חזון חברתי מאחד – אין.

מבחינתו של לילה, עיצוב אתר האינטרנט של המפלגה הדמוקרטית הוא רק קצה הקרחון; פרי בשל (עד כדי ריקבון) לתהליך ארוך ומסועף, הכרוך בפעילותן של שתי דמויות מפתח בתולדות הפוליטיקה האמריקנית של המאה העשרים: הנשיאים פרנקלין ד' רוזוולט ורונלד רייגן. שניהם היו דמויות פוליטיות חשובות לזמנם, אך תפקידם ההיסטורי חורג הרבה מעבר לכך. הם מייצגים שתי פרדיגמות פוליטיות הנבדלות זו מזו כמעט בכל מישור: החל בתפיסת המציאות, עבור במטרות החברתיות וכלה בדרכים המועדפות ליישם אותן.

רוזוולט הנהיג את ארצות-הברית בשנות השפל הגדול של שנות השלושים ובתקופת מלחמת העולם השנייה. המציאות החברתית-כלכלית הקשה באותו זמן חייבה את תושבי ארצות הברית להתאחד במאמץ משותף, והייתה הרקע לגיבוש הפרדיגמה הראשונה. מובילה היו ליברלים ממפלגת השלטון הדמוקרטית, ועל פי לילה שאיפתם המרכזית הייתה להפוך את האמריקנים לאזרחים: כאלה המתעלים מעל צורכיהם הפרטיים והשתייכותם המקומית, ומוכשרים לפעול יחד במסגרת המדינה כדי ליצור חברה שבה הצדק והשוויון נתונים לכול. הדבר בא לידי ביטוי בהתנעת רפורמות שונות במדיניות הפנים – "הניו-דיל" של רוזוולט עצמו, ה"ספר החדש" של קנדי, "החברה הגדולה" של ג'ונסון – שלכולן משותפת האמונה כי תוכניות ממשלתיות הזוכות לתמיכה אזרחית רחבה הן הדרך האידיאלית להתקדמות חברתית. את מטרות-העל של הפרדיגמה הזו הציב רוזוולט בנאום "מצב האומה" שנשא בשישה בינואר 1941: מתן חופש ביטוי, חופש דת, חופש ממחסור וחופש מפחד לכל בני האדם, הזכאים לכך מטבע ברייתם.

מעטה והלאה, להיות אזרח פירושו להשתתף במסגרת הפוליטית המקדמת את המטרות האלו ופועלת למען התפשטות גוברת של תחום החופש. "אזרח", במונחי הפרדיגמה הזו, היא מדרגה נעלה של "אדם", מימושו המלא של הפוטנציאל הגלום בקהילה הפוליטית. ממש כפי שכתב אריסטו כמעט 2,500 שנים קודם לכן, מי שאינו שותף במסגרת המדינית – מי שאינו אזרח – גם אינו יכול לטעון לאנושיות: "אבל מי שאינו יכול להשתתף בחברה, או מי שמספיק לעצמו ולפיכך אין לו צורך בה, אינו חלק של המדינה אלא הוא או בהמה או אל".⁴

רוזוולט התכוון להאיר בכוח נאומו את העולם כולו. אך עוד לפני כן העקרונות שניסח מיילאו את האזרחים האמריקנים בתחושות חמות: "החזון הזה טען שלושה דורות של ליברלים בביטחון, בתקווה, בגאווה וברוח של הקרבה עצמית. גם בפטריוטיות. לא

הייתה להם שום בעיה לעמוד דום לשמיעת ההמנון, טוען לילה (עמ' 35). אך עברו כמה עשורים, המצב הכלכלי השתפר פלאים,⁵ את חוס הקרבות החליפה המלחמה הקרה, ואמונתם של האמריקנים בקדושת העקרונות הללו החלה להיסדק. מבין הסדקים נבטה פרדיגמה פוליטית שונה לחלוטין, שכקודמתה גם היא נשאה בכנפיה בשורה חברתית חובקת-כול. מבשרי תפיסת העולם החדשה קראו לזנוח את האידיאה האזרחית לטובת יציאה אל מסע אינדיבידואלי, הצועד לעבר יעד אחד כפול-פנים: מזעור כוחה של הממשלה ומירוב כוחו של היחיד.

א

לילה אינו מסתיר לרגע שהוא מעדיף בכל ליבו את הפרדיגמה הראשונה, זו של רוזוולט. בלי לאות הוא קושר לראשה כתר אחר כתר. מבחינתו היא מגלמת את תמצית מהותה של הפוליטיקה. ואילו כאשר הוא עובר לתיאור של הפרדיגמה השנייה, זו של רייגן, הניצוץ בעיניו כבה ואצבעותיו רפות. כשם הפרק שהקדיש לה, מבחינתו היא "אנטי-פוליטית". מדוע? משום שהמנגנון שהציעה לשיפור לאומי הועתק מכיכר העיר אל ביתם הפרטי של כל איש ואישה: "החיים הטובים, הוא [רייגן] הבטיח לאמריקה, יופיעו באופן ספונטני כאשר פרטים ומשפחות יקדישו את כל מרצם לעסקיהם הפרטיים" (עמ' 42).

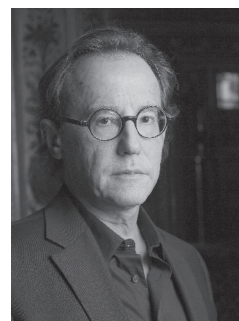
לא היה זה שינוי רגיל אלא מהפכה ערכית ותרבותית כוללת. היום החליף את האזרח בתפקיד הגיבור הלאומי, הרווחה הומרה ברווחיות, והסולידריות – בניכור. את עקבותיה של המהפכה מוצא לילה בכל מקום:

כמעט כל האמונות, הדעות והרגשות שבעבר מיתנו את הדרישה האמריקנית לאוטונומיה של הפרט – התאדו כענן הבוקר: "בחירה חופשית"; "זכויות פרט"; "הגדרה עצמית", אנחנו מדקלמים את הביטויים כאילו היו שבועות קדושות. אנחנו שומעים אותם בבית הספר, שומעים אותם בתוכניות טלוויזיה [...] אנחנו שומעים אותם בכנסייה – אנחנו אפילו שומעים אותם במיטה. אנחנו שומעים אותם לעיתים כל כך קרובות עד שקשה לנו לחשוב או לדבר על נושא כלשהו בלי להיזקק למושגים ממוקדי-העצמי הללו. (עמ' 29)

כאמור, זרעי הפורענות הפכו לעץ פוליטי מפואר עם תחילת כהונתו של רונלד רייגן כנשיא ארצות הברית, בתחילת שנות השמונים של המאה שעברה. לילה מייחס את ההצלחה לכוחו המהפנט של העושר, אך עוד יותר מכך לעובדה שחברי המפלגה הרפובליקנית פשוט ידעו איך לעבוד: הם הבינו שבארצות הברית אי אפשר ליישם את החזון בלי לתפוס את השלטון המרכזי, ושהתנאי לכך הוא שליטה מקדימה בממשלים המדינתיים, בבתי המשפט האזוריים ובמערכות החינוך המקומיות. בסופו של דבר, ביום פקודה עמדה לרשות המפלגה הרפובליקנית מערכת משומנת, מרושתת היטב, שעל גבה גלש מועמדה הפופולרי היישר אל הבית הלבן לאחר ניצחון מוחץ בכתשעים אחוז ממדינות הברית.

תיאור שנות כהונתו של רייגן בפי לילה מגמתי מאוד. אמינותו נפגעת מסלידתו המופגנת כלפי הנשיא השמרן ובעלי בריתו. מכל מקום, לאחר הדיון באינדיבידואליזם שכבש לטענתו את ארצות הברית, חוזר לילה לחשבון הנפש הדמוקרטי. נכון, הוא כותב, שמשנות השמונים עמד בפני הליברלים באמריקה אתגר קשה – אך לא היה זה אתגר בלתי אפשרי. הם נדרשו לשנס מותניים לנוכח המציאות החדשה, ולעמוד על פיתוח חזון חברתי-פוליטי רענן שיוכל להתייצב כמתחרה ראוי לרייגניזם – אך נכשלו בכך כישלון חרוץ:

במקום זאת הם בחרו להתארגן מחדש בתנועות פוליטיות מבוססות זהות, תוך שהם מאבדים כל עניין במשותף לכולנו כאזרחים ומאחד אותנו כאומה. סמלו של הליברליזם הקודם, בתקופת הנשיא רוזוולט [...] היה לחיצת ידיים. סמל הליברליזם החדש, הממוקד בזהות, הוא מנסרה המפצלת אלומת אור אחת למרכיביה – כך שנוצרת קשת של צבעים. זה אומר הכול. (עמ' 9)

להסביר לתינוקות המפונקים.
מורק לילה

צילום: Christophe Dellory

במקום להתנגד לפרדיגמה של רייגן – הליברלים נכנעו לה ולבסוף אימצו אותה. לטענתו של לילה, הפוליטיקה של הזהות היא בסך הכול המשך האינדיבידואליזם באמצעים אחרים. כמו חוני המעגל בחרו צעירי השמאל האמריקני להסתגר במעגל שציירו סביב עצמם, תוך שהם דורשים בקולניות מהעולם כולו להתאים את עצמו אליהם ו"להכיר" בזכויות הנגזרות מזהותם החד-פעמית. כך, במקום לשמש כלי לתיקון עולם ולזירה של שכנוע והחלפת דעות כבתקופת רוזוולט, הפוליטיקה הליברלית הפכה להיות מדיום של חיפוש עצמי ומימוש אישי, לנשף מסכות רומנטי שבו הציוויים העליונים הם: בטא ככל האפשר את זהותך שלך, הכר עד קצה גבול היכולת בזהותו של האחר.

את חיצוי המשוננים ביותר מכוון לילה כלפי המוסדות האמריקניים להשכלה גבוהה. הוא מקונן על כך שבמקום ללמד את הסטודנטים להפנות את מבטם החוצה, כלפי המצוקות בעולם האמיתי, האיכו המרצים באוניברסיטאות את מגמת ההתכנסות פנימה. חינוכם של צעיר או צעירה הנכנסים היום בשערי קולג' אמריקני, הוא טוען, ייפתח מההנחה שעליהם לגבש את זהותם הפרטית כהקדמה לכל פעולה פוליטית. עם המשך המסע לחקר הזהות הם יהפכו חשדנים יותר ויותר כלפי כל מערכת חברתית, כלפי כל "טוב כללי", כלפי כל ממד של "אנחנו". הם יסלדו מהמפלגות הפוליטיות שמטבען פונות להמון ויימשכו לקבוצות מחאה קטנות ואליטיסטיות שסדר היום שלהן מבוסס אך ורק על האינטרסים הנגזרים מזהותן הספציפית (המינית, הגזעית או הדתית). שיא הפעילות הפוליטית של צעירים מעין אלה יתבטא בצעדות, הפגנות וחרמות נגד כל ערעור – יהא הקטן או השולי ביותר – על קדושת הזהות. "בהשוואה

לריגוש שבכך, תוהה לילה בציניות, "מהן בחירות אמצע קדנציה לקונגרס?" (עמ' 74).

את הפוליטיקה של הזהות מכנה לילה "פסבדו-פוליטיקה", כי היא חסרה את המרכיבים החיוניים לפרדיגמה פוליטית ומלאה באלה השייכים לדוגמה דתית: אין בה מקום לביקורת, אין בה מקום למחלוקת, אין בה מקום לשכנוע, אין בה מקום לפשרה. אילו היה השיגעון הזהותי חוגג אך ורק בין גדרות הקמפוס – החרשנו. אך הצרה האמיתית מתרחשת כשהוא גולש החוצה:

בעשור האחרון כבש את השיח הציבורי שלנו מושג חדש שיובא היישר מהאוניברסיטאות: "כ-X, אני חושב ש...". [...] זהו ביטוי שמטרתו להציב חומה נגד כל שאלה שיכולה לנבוע מעמדה של לא-X. הוא מרסק את עצם האפשרות של הדיון וממיר אותו למאבק כוח גרידא, שבו המנצח יהיה תמיד זה שיציג זהות מוסרית נעלה יותר ויבטא עוצמות גדולות יותר של זעם על שהעמידו את זהותו בסימן שאלה. כך, שיחות בכיתה שפעם היו נפתחות במשפט "דעתי היא א', וזהו הטיעון שלי בעדה", נפתחות היום ב"כ-X, נעלבתי מכך שאתה חושב ב'". זה לגמרי הגיוני בשביל מי שסבור שהזהות היא המגדירה את הכול. [...] אם לגבר לבן יש "אפיסטמולוגיה" מסוימת שנגזרת מזהות ולאישה שחורה יש אחרת, אז מה עוד נותר לומר? כך, בעצם, החלפנו את הטיעון בטאבו. (עמ' 90)

כדי להתחסן מפני המפגש עם העולם החיצון הוקמו באוניברסיטאות בארה"ב "מרחבים מוגנים"; בהם כל אחד יכול לחגוג את זהותו ולהשתבלל בתוכה בלי שמץ של חשש ממפגש טראומטי עם עמדה מנוגדת. מספרי הלימוד הקלאסיים צונזרו הקטעים שעלולים לפגוע בזהותם של הסטודנטים, במיוחד קורבנות תקיפה מינית, כהי-עור, מוסלמים או טרנסג'נדרים; לימודי ההיסטוריה שוכתבו; מרצים שעברם מוכתם בהתבטאות המאתגרת בצורה כלשהי אחת מזהויות הסטודנטים הוחרמו והרצאותיהם נקטעו בכוחניות. במציאות שבה הכול סובב סביב ה"אני", כשאין לערער על תוקף רגשות האינדיבידואל, סולידריות לאומית היא ממילא דבר שבל יראה ובל ימצא. אם זה מזכיר לכם מישהו אתם לא טועים: "הזהות היא רייגניזם לשמאלנים", מסכם לילה (עמ' 95).

T

לאחר פרקי הניתוח, שבהם הסביר כי ה"אנטי-פוליטיקה" הרייגניסטית וה"פסבדו-פוליטיקה" הזהותנית אינן אלא סימפטומים שונים לנגע האינדיבידואליזם, חותם לילה את הספר בפרק שכותרתו המבטיחה היא: "פוליטיקה". מכאן ואילך הוא מנסה להחזיר למוטב את התינוקות הליברלים שנשבו בידי תיאוריות ה"עצמי", והתאהבו בה כאילו לקו בתסמונת שטוקהולם. זה לא סתם דימוי מליצי. לילה באמת ובתמים מתייחס לדור הבא של המפלגה הדמוקרטית כאל תינוקות: במקרה הרע כאוסף של

בכיינים מפונקים, ובמקרה הטוב ככאלו שעדיין לא מסוגלים ללכת בלי ידו המדריכה של המבוגר האחראי. זו הסיבה שלאורך כל פרק הסיום הוא פונה אליהם לא כשותף אלא כמחנך, שלפעמים נדהם מעצם הצורך להסביר טענות כה בסיסיות ומובנות מאליהן.

נקודת התורפה הזו נחשפת כבר מבחירת כותרות הפרקים: לילה מוכן לדבר על פוליטיקה ימים ולילות, אבל בסופו של דבר מבחינתו יש למושג הזה מובן אחד בלבד. מי שמקבל אותו – מוטב, ומי שלא – אינו אלא אינדיבידואליסט המרוכז בעצמו וככזה אינו יכול להיות שותף לדיון פוליטי אמיתי. האפשרות שמישהו, בפרט אנשי הפוליטיקה של הזהות, עלול להחזיק בתיאוריה פוליטית חלופית – כלל לא עולה על דעתו.

ביטחוננו העצמי המוחלט של לילה מסמא את עיניו ומונע ממנו להתייחס ברצינות לקריאה המהותית העולה מהתעצמות תנועות הזהות. מבחינתו הן לא משקפות אתגר, אלא טעות. אין בכוחן לעורר חשיבה מחודשת על הפרדיגמה הפוליטית של רוזולט, אלא רק צורך בחזרה על החומר. זה בדיוק מה שהוא עושה: במשך יותר מארבעים עמודים מנסה לילה ללמד את צעירי מפלגתו לדבר מחדש "בשפת האזרחות" הישנה והטובה (עמ' 121). "זה לא יהיה דבר כל כך נורא", הוא מציין לקראת סוף הספר, "אם יגדל כאן דור נוסף של אזרחים [כמו בשנות השישים]" (עמ' 140), כלומר דור שמצליח להשיל את קליפת הזהות כדי לטפל בבעיות הכלליות המשותפות לכל אזרחי ארה"ב.

מתחת לפני טיעוניו של לילה מסתתרת ההנחה כי המרחק בינו לבין חסידי הזהות אינו מהותי ותלוי בעיקר בשאלות של ניסוח. הרי ככלות הכול יש להם אותן מטרות: גם הוא, כמותם, חושב שיש לדאוג לזכויות ולאינטרסים של כל בני האדם באשר הם – ללא תלות בצבע העור, בדת, במגדר או בנטייה המינית (עמ' 127). גם הוא שואף שלכל אחד יינתן החופש לבחור את אורחות חייו כרצונו. גם הוא מזדעזע מכל ביטוי של אפליה, שהרי כולנו אמריקנים וכולנו בני אדם; לו רק יכלו החברה הצעירים האלו להתפשר פה ושם, לצאת מעצמם ולנסח את המטרות שלהם בצורה שתעורר הזדהות באוכלוסיות רחבות באמריקה, היה אפשר לחזור בקלות לימי הזוהר של ארבע החירויות שהבטיח רוזולט. זה הרי מה שכולנו רוצים, לא?

מסתבר שלא.

הקרבה שלילה יוצר בינו לבין קבוצות הזהות היא קרבה מלאכותית הנגזרת מהאשמה המלאכותית שהוא טופל עליהן: אשמת האינדיבידואליזם. בניגוד לטענה שהיא אבן הפינה לספר, הפוליטיקה של הזהות אינה מפוררת את החברה לפרטיה אלא להפך: היא מגבשת אותה לקבוצותיה. היא פותחת בפני הפרטים שבתוכה את שעריהם של מועדונים אקסקלוסיביים, שבהם הם יכולים להרגיש שייכות. מעצם טיבה זהות

אינה אוניברסלית אך היא גם לא אישית; זהות היא קהילתית. התמקדות בה לא נובעת מדחף ההתבודדות אלא מדחף ההצטרפות. היא זו שיוצרת את המצע לחיים משותפים: אמנם לא בין מאות מיליוני בני אדם כפי שדורש אידיאל האזרחות של לילה, אלא במסגרתן של קבוצות קטנות וייחודיות המבוססות על קרבה ספציפית.

"אין לבלבל בין זהות לאינדיבידואליות", כתב לפני כשני עשורים הוגה הדעות היהודי-אמריקני ליאון ויזלטר. "סביר יותר לחשוב על זהות כעל הפתרון לבעיית האינדיבידואליות".⁶ הצדק עמו; את פריחתו של שיח הזהות באמריקה אין לראות כאימוץ מאוחר של האגואיזם הקפיטליסטי אלא כתגובת נגד להיחלשותן של קבוצות ההשתייכות הקלאסיות, כמו המשפחה והקהילה. למרות הטוב הגלום במושג האזרחות המופשט, הכללי, הוא איננו יכול לספק את השאיפה האנושית לקחת חלק בשותפות עמוקה ומשמעותית יותר מ"אמנה חברתית"; שיח האזרחות שמציע לילה רחוק מהצעירים האמריקנים לא כי הם אינדיבידואליסטים אובדי-דרך, אלא כי עוד לפני השגת זכות זו או אחרת הם צמאים לסולידריות אמיתית ולגאוות יחידה. מאבק למען חירויות אוניברסליות לא מרווה אותם, אבל הפגנה למען זכויות בעלי חיים בקמפוס או נגד אפליה של קבוצות מיעוט (שהם שייכים להן) – דווקא כן.

"ליברליזם המבוסס על זהות לכוד בפרדוקס", כותב לילה, "הנחותיו משתקות את היכולת לחשוב או לפעול באופן שיממש את מטרותיו. הוא מהופנט בידי מחוות סמליות: השגת גיוון מלאכותי בארגונים שונים, שכתובה של ההיסטוריה תוך התמקדות בקבוצות שוליות, חידוש לשון נקייה ולא פוגענית כדי לתאר את המציאות החברתית וכו'" (עמ' 14). הדוגמאות האלו אכן נשמעות מגוחכות. אך כאן, לצד מקומות אחרים לאורך הספר, חוטא לילה בחטאם של מחנכים רבים: כשמתברר שהתלמיד פנה לדרך אחרת הם מנסים להחזיר אותו בכוח לתלם, לפעמים מתוך לגלוג. אבל השקעת המאמץ בהכרה סמלית לא פוגעת במטרת קבוצות הזהות; היא היא המטרה שלהן. זה אכן מאמץ חסר מובן אם מדובר באוסף של אינדיבידואליסטים, אבל כמעט מובן מאליה אם אלה אנשים התרים אחר שייכות קבוצתית. במידה רבה אפשר לחשוב על כך דרך ההבדל בין שחיין לבין כדורגלן: לראשון, המתחרה לבדו, אין צורך בסמל; לאחרון ולעשרת שותפיו לקבוצה זהו מרכיב חיוני מאין כמוהו. בעוד לילה חושב שהסטודנטים שלו מבלים את זמנם בבריכה האולימפית, האמת היא שהם מתאמנים למונדיאל.

הפרשנות הזו לפוליטיקה של הזהות, הרואה בה ביטוי לרצון בשייכות קבוצתית ולא התגלמות האינדיבידואליזם, אינה פותרת את הבעיות הרציניות שכרוכות בה. ויזלטר הצטרף לאבחנה כי "בארצות הברית, אבל לא רק בארצות הברית, אנחנו נחנקים מרוב זהות". הבעיות שמרק לילה מצביע עליהן לאורך הספר – חמורות ונכונות. אכן, לפעמים התאגדות על בסיס זהות יוצרת אצל החברים בה תמונת עולם דיכוטומית של "לנו" לעומת "צרינו" – תוך נטייה להרחיב עוד ועוד את תחום ה"צרינו". אכן,

תמונת העולם הקוטבית היא זרז למעשי אלימות. אכן, לעיתים קרובות צמצום השיח הפוליטי לשאלות של זהות מנטרל את עצם היכולת לנהל אותו. גם אין להכחיש שלפחות חלק מהמאבקים החברתיים בארצות הברית הם מאבקי-שמנת, המתרכזים בנושאים שוליים עד אימה, עד גיחוך. אין להשלים עם התופעות הללו, אבל התייחסות אליהן כהופעות שונות של נרקיסיזם לא תעזור לסלק אותן. להפך: היא תעורר אצל נמעניו של המחנך לילה רצון גדול עוד יותר להבריז משיעור האזרחות שלו ולהיסגר עוד יותר בקבוצת הזהות שלהם.

מה לעשות אפוא? לנסח פרדיגמה פוליטית נוספת, כזו שלא תבטל את הפוליטיקה של הזהות אלא תדע לתעל את הכוחות המתגלים בה לטובת הכלל. זו אינה מלאכה שצריך להתחיל מבראשית: "אהבה למחלקה הקטנה אליה אנו משתייכים בחברה", כבר קבע אדמונד ברק לפני יותר ממאתיים שנה, "היא העיקרון הראשון לרגשי חיבה בתחום הציבורי. זו החוליה הראשונה בשרשרת המציעה אותנו אל האהבה למולדתנו ולכלל האדם".⁷ לשם כך עלינו להכיר בחשיבות של הזהות לנפש כל אדם, גם לנפש האזרח האמריקני. עלינו להבין שהתמקדות בה היא אבן-דרך חיונית לכל פעילות פוליטית ממשית ואינה רק אנוכיות ילדותית; עלינו לחנך את הדור הבא שקהילה יכולה להיות מלוכדת אך גם פתוחה, שלאומיות יכולה להיות מכילה ולא מזדירה, ושזהות חזקה אמנם הכרחית לבניין האישיית הפוליטית כקומה ראשונה – אך אין שום סיבה שתתרחב עד הגג.

מרק לילה צודק; אכן, "הליברליזם האמריקני במאה העשרים ואחת במשבר" (עמ' 5). אך הדרך להתגבר עליו אינה בהעלאת קונבנציות פוליטיות עתיקות מהאוב, אלא בחשיבה מחודשת. ניסיון כן להבין את המניע מאחורי אחת התופעות המעניינות בדורנו, הפוליטיקה של הזהות, יכול להיות השלב הראשון בדרך. לכך נדרשים סבלנות ואורך רוח כלפי הדור הצעיר, ולצד זאת – מידה מעט פחות גדושה של ביטחון עצמי.

מדגיש מאוד את השפעתה המכרעת של המציאות הכלכלית על התפיסות החברתיות. מדי פעם הוא משבח "הערה קלה מאת קרל מרקס", שתפקידה להסביר כיצד המצוקה או השגשוג הכלכליים ניתבו את זרמי העומק בראשם של ההוגים והפוליטיקאים האמריקנים (ראו למשל עמ' 21, 92).

6. לאון ויזלטר, **האובססיה של הזהות**, אתר אלכסון, 21.9.15. במקור: "Against Leon Wieseltier, Identity", *The New Republic*, 27.11.94.

7. אדמונד ברק, **מחשבות על המהפכה בצרפת**, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשנ"ט, עמ' 62.

1. לב טולסטוי, **מלחמה ושלום**, מרוסית: לאה גולדברג, תל-אביב: ספרית פועלים, 2015, כרך ב, עמ' 36.

2. הספר לא הופיע בעברית. כל תרגומי הציטוטים מתוך הספר – שלי. כל מראי המקום הסתמיים שיבואו להלן מפנים לספר זה במהדורתו המצוינת בראש דבריו.

3. הנרי קיסינג'ר, **דיפלומטיה**, מאנגלית: דוד בן-נחום, ירושלים: שלם, תשס"ח, עמ' 560.

4. אריסטו, **הפוליטיקה**, מיוונית: ח"י רות, ירושלים: מאגנס, תשע"ד, עמ' 15.

5. בכלל, יש לשים לב לעובדה כי לאורך כל הספר לילה

שיחה עולמית

מיטב הנכתב באנגלית | דוד מ' וינברג

The Atlantic

אמריקה מסתלקת

על הסתלקותה של ארצות הברית מעמדת המנהיגה העולמית כתב בדצמבר במגזין 'אטלנטיק' ריצ'רד האס, נשיא המועצה האמריקנית ליחסי חוץ. לדבריו, היו מעצמות שהתפוגגו מפני שהתישו את עצמן במאמצי השפעה בעולם או בשל השקעת-חסר בתחומן פנימה, כגון ברית המועצות; היו כאלו ששקעו משום ששמש מעצמתית אחרת זרחה, כגון צרפת ובריטניה אחרי מלחמת העולם הראשונה. והנה ארצות הברית מציגה היום מסלול שלישי של איבוד מעמדה הבינלאומי. מסלול זה הוא ההסתלקות: הוויתור מרצון על כוח ועל אחריות, כמלך המוותר על כיסאו.

הסתלקות, הוא כותב, אינה בדלנות. "ארצות הברית של טראמפ אינה בדלנית. טראמפ אישר הפעלת כוח מוגבל נגד המשטר הסורי באופן שקודמו נמנע ממנו. הצבא האמריקני עשה גדולות ונצורות נגד דאעש בסוריה ובעיראק. מממשל טראמפ עשוי להפעיל כוח נגד איראן או צפון קוריאה, והוא פועל לנקיטת עיצומים בינלאומיים נגד האחרונה. היא יכולה גם לפעול בתחום הכלכלי, ולהטיל מכסים או עיצומים כרצונה על שותף סחר זה או אחר. היא מנסה את כוחה, בינתיים ללא הצלחה, בתיווך בכמה סכסוכים במזרח התיכון. פעילותה הצבאית באפגניסטן תימשך ואולי תורחב. ובכל זאת מדובר בהסתלקות. ארה"ב חדלה לקחת את המושכות בניהול שותפויות קיימות ובבניית מוסדות אזוריים וגלובליים הקובעים את כללי המשחק הבינלאומי."

האס מצביע על תופעות שונות שבעיניו הן תסמיניה של ההסתלקות בימי טראמפ. "סימן שאלה, ואפילו סימן שלילה, הוטל על שורה של אבני יסוד במדיניות החוץ האמריקנית: תמיכה בבעלות ברית, אימוץ הסחר החופשי, טיפול במשבר האקלים, קידום דמוקרטיה וזכויות אדם, ועצם המנהיגות הבינלאומית של ארצות הברית. טראמפ הוא הנשיא הראשון מאז תום מלחמת העולם השנייה הרואה במנהיגות הבינלאומית של ארה"ב נטל יותר מאשר ברכה. כתוצאה מכך, ארצות הברית הפכה ממשמרת-הסדר העיקרית לפורעת-סדר."

דוד מ' וינברג הוא סגן הנשיא של מכון ירושלים למחקרים אסטרטגיים, ובעל תור מדיני-ביטחוני בעיתונים ג'רוולם פוסט וישראל היום.

לדבריו, ההסתלקות תקשה על הטיפול באתגרים גלובליים כגון שינוי האקלים, תפוצת הנשק הגרעיני ומצוקת הפליטים, ותפגע באינטרסים אמריקניים כגון אסדרת המרחב הקיברנטי באופן ההולם את צרכיה של ארצות הברית, ובניית מסגרות סחר והשקעה בינלאומיות שיבטיחו כי ארה"ב תצא נשכרת.

האס מעלה היבט נוסף, רחב יותר. אם רוצה מעצמה לשמור על בעלות בריתה ולהרתיע את אויביה, עליה לשדר המשכיות במדיניות החוץ שלה. הפתעות מפעם לפעם יכולות לשמש טקטיקה, לא אסטרטגיה. העזיבות ואימוי-העזיבה שממשל טראמפ נוקט כלפי הסכמים וגופים שונים (לאחרונה בעניין הסכם נפט"א והסכם הגרעין עם איראן) מעמידות לדעתו את אמינותה של ארה"ב בסימן שאלה.

כמובן, האס אינו דוגל בקיבעון מדיני לנוכח עולם משתנה. אך הוא מבקש להבחין בין גמישות והתחדשות המבוססות על סדר קיים, לבין פריעת סדרים גמורה. בעולם גלובלי, הוא מסכם, מדינה אינה יכולה להתנתק ממה שקורה מחוצה לה. מדיניות חוץ שעניינה רק שמירה על ריבונות לא תספק ביטחון בכפר הגלובלי.

סין משתחלת

ב'ניו יורקר', בגיליון 10 בינואר, כותב אָוֹן אוסנוס על מי שמלקטת את מה שטראמפ משליך מיידו: סין של שי ג'ינפינג. לדבריו, זה עשורים שהלאומיות הסינית הגהה סביב הקורבנות: המורשת המרה של הפלישות הזרות והאימפריאליזם, וזיכרון סין החלושה, זו שבסוף המאה ה-19 קרא לה בנה הפילוסוף ליאנג קיצ'או "האיש החולה של אסיה". אך הדברים השתנו, סין בונה לה מעמד בכיר בקהילה הבינלאומית, וההסתלקות האמריקנית נותנת לכך הזדמנות.

ביומו השלישי בבית הלבן נסוג דונלד טראמפ מהשותפות הטראנס-פאסיפית (TPP), הסכם סחר בין ארה"ב לבין עוד אחת-עשרה מדינות שנועד להציב כוח-נגד להתחזקות הסינית. סין צהלה ושמחה. בנאום בפני בכירים במפלגה הקומוניסטית אמר על כך הגנרל ג'ון יינאן, אסטרטג במכללה הצבאית הלאומית של סין, "ארצות הברית נסוגה ברחבי העולם – וסין מתייצבת במקומה".

לדברי אוסנוס, לצעדיה של סין לצבירת עוצמה בינלאומית אין תקדים מאז המלחמה הקרה. היא משקיעה, הוא אומר, באותם נכסים שביססו את מעמדה של ארה"ב במאה העשרים: סיוע חוץ, מעורבות ביטחונית בחו"ל, ופיתוח טכנולוגיות שהן המתקדמות בעולם, כגון בינה מלאכותית. היא הייתה לאחת התורמות הגדולות של האו"ם, בתקציב ובחיילים לכוחות שמירת השלום, והצטרפה לפורומים בינלאומיים בסוגיות גלובליות בוערות כגון טרור, שוד ימי ותפוצת נשק גרעיני. ועולה על כולנה השקעתה חסרת התקדים של סין בתשתיות בחו"ל. "במסגרת יוזמת כביש החגורה היא בונה

גשרים, מסילות ברזל ונמלים באסיה, באפריקה ומעבר להן. אם עלות התוכנית תגיע, כפי שצופים, לטריליון דולר, היא תהיה גבוהה פי 7 ויותר מעלותה (בערכים עכשוויים) של תוכנית מרשל האמריקנית לשיקום אירופה אחרי מלחמת העולם השנייה".

סין, הוא ממשך, קוטפת הזדמנויות שממשל טראמפ משאיר לה. "ימים אחדים לפני פרישת ארה"ב מה-TPP נאם הנשיא שי ג'ינפינג בפורום הכלכלי העולמי בדאבוס, הופעה ראשונה של מנהיג עליון סיני בפורום זה. הוא חזר על תמיכתו בהסכם פריז בתחום האקלים והשווה את הפרוטקציוניזם (חסימת היבוא) להינעלות בחדר חשוך. במלחמת סחר, אמר, 'אין מנצחים'. הייתה בכך אירוניה, שכן סין נשענת על פרוטקציוניזם זה עשרות שנים, אבל קשה היה לעמוד בפני השער שטראמפ פרץ לרווחה. סין דנה עתה עם 16 מדינות לפחות על הקמת 'השותפות הכלכלית המקיפה האזורית', אזור סחר חופשי בלי ארצות הברית, שהיא הציעה להקים ב-2012 כתשובה ל-TPP. ההסכם צפוי להיחתם בשנה הבאה, וליצור את גוש הסחר העולמי הגדול ביותר באוכלוסייתו".

אוסנוס מספר כי במפגש השרים האחרון של ארגון הסחר העולמי, במרקש שבמרוקו, פורום שבו מעדכנים נהלים בינלאומיים בתחומי הסחר, הדיג והחקלאות, ייצג את ארה"ב פקיד שנשא נאום ופרש באמצע הכינוס. ממשל טראמפ, הוא מזכיר, ביקורתית כלפי הארגון הזה. "במשך יומיים, סיפר לי בכיר בממשל הקודם, לא היו אמריקנים בפורום, והסינים נכנסו לכל מושב אפשרי ופמפמו את דבר היותם מגיניה החדשים של מערכת הסחר". לפני קצת יותר משנה התמנה סגן השר לביטחון הציבור בסין לנשיא האינטרפול, ארגון השיטור הבינלאומי. מינויו עורר התנגדות בארגוני זכויות אדם מפני שהאינטרפול הואשם בסיוע למשטרים טוטליטריים להטריד את מתנגדיהם שבגלות.

במעורבותה זו בהסדרת הכללים הבינלאומיים, סין מקווה "לערער על תביעתו של המערב ליתרון מוסרי על סמך אבחנה בין שיטות משטר טובות ורעות" – מצטט אוסנוס את לי זיגו מ'מכון סין ללימודים בינלאומיים' בשנחאי.

האם לנסיגתה של ארה"ב מעמדות המפתח הללו ולזחילתה של סין לשם יש השפעה ממשית? אוסנוס עונה בחיוב. לדוגמה הוא מציין את תחום הטכנולוגיה, מקום שם מתחרות חברות סיניות ואמריקניות לא רק על רווחים אלא גם על כללים הנוגעים לפרטיות, להוגנות ולצנזורה. סין חוסמת 11 מ-25 אתרי המרשתת הפופולריים ביותר, ביניהם גוגל, יו-טיוב, ויקיפדיה ופייסבוק, בחשש שהם יגברו על מתחרים מקומיים או יגבירו את קולם של מתנגדי המשטר. ממשלת סין נוקטת גישה זו במסגרת דוקטרינה שהיא מכנה "ריבונות קיברנטית". בדצמבר האחרון אירחה סין כינוס אינטרנט שמשך אליו בכירים מהתעשייה האמריקנית ובתוכם טים קוק מנכ"ל 'אפל', אף כי סין אילצה את אפל להסיר יישומים המאפשרים לעקוף את החומה הסינית הווירטואלית.

התרחיש שבו סין נוטלת מארצות הברית את מקומה כמעצמה העל העולמית עוד רחוק. מעבר למכשולים הכלכליים העומדים בפני סין, ישנן גם המגבלות הפוליטיות שהיא מטילה על הדיבור החופשי, על הדת, על החברה האזרחית ועל האינטרנט, המרחיקות ממנה את הנועזים והמבריקים במוחות היזמיים שלה. סין, כותב אוסנוס, אולי מעוררת את קנאתם של שליטים סמכותנים, אך לא את הערצתם של אנשים מן השורה ברחבי העולם. עוד אין לה תשובות רציניות לאתגרי השעה הגלובליים כגון משבר הפליטים מסוריה.

מנהיגות עולמית, הוא מזכיר, היא עניין יקר; אזרחי המדינה המנהיגה נדרשים לתרום לרווחתם של אחרים מחוצה לה, ולשלוח את ילדיהם החיילים למות בנכר. לסין, הוא מסכם, "אין כוונה לחקות את ארה"ב כספקית סחורות בינלאומיות או כמתווכת המעצבת את כללי המשחק בעולם. היא אינה עומדת ליטול אחריות על כל מה שמתרחש במזרח התיכון או בדרום אמריקה". סביר יותר כי "העולם נכנס לעידן נטול מנהיגות מובהקת, עידן שבו מעצמות מדינתיות – סין, ארה"ב ורוסיה – מתמודדות עם גופים לא-מדינתיים מוסריים יותר או פחות או הרבה פחות, מ'רופאים ללא גבולות' עד פייסבוק, מ'אקסון מוביל' עד בוקו חראם.

"ההפתעה הגדולה ביותר ביחסי סין-ארה"ב נמצאת בדמיון ביניהן", הוא כותב. "בשתי הארצות, אנשים שזועמים על פערי העושר וההזדמנויות תולים תקוותיהם במנהיגים לאומניים ונוסטלגיים המעודדים אותם לראות את העולם החיצון כמאיים. סין, רוסיה וארה"ב צועדות באותו כיוון. שלושתן מנסות להיות גדולות שוב".

אחרי דאעש

מקס בוט, עמית בכיר במועצה האמריקנית ליחסי חוץ, כתב בנובמבר ב'קומנטרי' כי הניצחון על דאעש בעיראק ובסוריה אינו סוף פסוק. הטרור האסלאמי לא ייעלם. ארצות הברית, הוא אומר, חייבת לקחת אחריות ולעזור ב'בניין אומות' במזרח התיכון. "בניין אומה", הוא מודה, הוא מונח רגיש בושינגטון, כדי כך שלארה"ב אין שום גוף ממשלתי המופקד על משימה חיונית זו. "אחד הדברים היחידים המשותפים לאובמה ולטראמפ הוא האמונה כי 'בניין אומה מתחיל בבית'".

והוא מצר על כך. "המוקד העיקרי במדיניות האמריקנית בנושא הטרור מאז 2001, חיסול טרוריסטים או שבייתם, יכול לכל היותר להגביל את הבעיה, אבל לא לפתור אותה. צבא ארה"ב עסוק במה שקצינים רבים מכנים 'כיסוח הדשא': דשא צריך לכסח, אבל הוא, כלומר המחבלים, ישוב ויצמח כל עוד הם פועלים על קרקע שאינה נשלטת יומם ולילה בידי ארה"ב או בעלות בריתה. מחוץ לעיראק ולאפגניסטן, ארה"ב לא ניסתה ברצינות לשנות את הנסיבות המצמיחות טרור. חיסול הטרור האסלאמי

הרדיקלי, כפי הבטיח הנשיא טראמפ, הוא מטרה ראויה אך מטרה זו איננה בת-השגה בעתיד הנראה לעין".

מאז 1880, הוא כותב, ידע העולם ארבעה גלי טרור גדולים: האנרכיסטי, האנטי-קולוניאלי, טרור השמאל החדש והטרור הדתי. "כל אחד מהשלושה הראשונים אך כארבעים שנה. הגל הרביעי, שנכון יותר לכנותו אסלאמיזם, החל ב-1979 ומתקרב לשנתו הארבעים אך אינו מראה סימני היחלשות".

כיוון הפעולה שבוט מציע הוא מאבק אמריקני "לא רק במחבלים אלא גם באידיאולוגיה שלהם, והושטת עזרה לבניית משטרים יציבים במדינות שרוב המחבלים הללו שוכנים בהן. נדרשת לכך מחויבות מתמשכת להזרמת משאבים צבאיים, מדיניים, מודיעיניים, כלכליים ואחרים לשדות-קרב מרוחקים, ממערב אפריקה עד דרום מזרח אסיה". הוא קורא לחזק לא רק צבאות אלא את כל מוסדותיה של המדינה, מהמשטרה עד למערכת המס, "כך שהממשלות המתונות תוכלנה למנוע שימוש בשטחן ככר לגידול טרוריסם. וחשוב אפילו מכך: בחברות שבטיות יש להבטיח איזון בין הקבוצות המתחרות, שכן השתלטות של קבוצה אחת תגרום לאחרות למרוד".

והיות שהעידן הקולוניאלי מאחורינו, הוא ממשיך, איזון זה לא יוכל להיכפות בידי מעצמה זרה – אך ארצות הברית תוכל לפעול כמתווכת ניטרלית שתדחוף ליישוב סכסוכים בשלום. ועוד: "אם חפצה אמריקה למנוע את הופעת דאעש 2.0, עליה לעזור איכשהו לסונים בעיראק ובסוריה להתגונן מפני המשטרים הפרו-איראניים בארצות אלו".

בניין אומות, ליתר דיוק בניין מדינות, הוא עניין יקר וקשה, מודה בוט, והוא מזמן מכשולים כבירים וגם מכשלות גדולות. חוסר ההצלחה לבנות מדינות דמוקרטיות מתפקדות בעיראק ובאפגניסטן ריפה את ידי ארצות הברית מלנסות שוב. "אבל בלי ניסיונות כאלו, יהיו לנו עוד מדינות כמו לוב, תימן, סומליה וסוריה".

לסיום מציע בוט נחמה. "אם אפשר ללמוד מההיסטוריה, ההשתוללות האידיאולוגית של האסלאם הרדיקלי תשכן לבסוף. כשם שכישלונותיהם של המשטרים הקומוניסטיים, מברית המועצות ועד קובה, שִׁחְקוּ את הפיתוי המרקסיסטי-לניניסטי, כך גם כישלונם של משטרים אסלאמיים כגון הטליבאן, דאעש והרפובליקה האסלאמית האיראנית מעוררים מוסלמים רבים מהאשליה באשר למימוש האידיאולוגיה הזו. יום אחד העולם המוסלמי יתבגר".

נשיאות אחרת

במלאת שנה לממשל טראמפ בחן כתב הניו-יורק טיימס בבית הלבן פיטר בייקר (ששימש זמן מה כתב העיתון בירושלים) את ההיבט הסגנוני של הממשל הזה, ומסקנותיו עגומות.

"כשהנשיא נפגש עם עוזריו כדי לדון במדיניות או להכין נאום", כותב בייקר, "הוא עשוי לשאול על היתרונות והחסרונות של הצעה חדשה, לבחון את השפעותיה האפשריות, לחפש את הדרך הטובה ביותר לבטא את הטיעון שלו. אך יש דבר אחד שהוא כמעט אף פעם אינו שואל: איך נהגו נשיאים קודמים". הוא סבור כי טראמפ "בילה את רוב שנתו הראשונה בבית הלבן בערעור על המוסכמות והנורמות שכווננו 44 קודמיו, ובשינוי מהותה של הנשיאות באופנים שבעבר לא עלו על הדעת".

בייקר מציין את מתקפותיו התקשורתיות הבוטות של טראמפ על אישים, גופים ורשויות, כגון הבולשת הפדרלית והסי-איי-איי, ואת המלחמות האישיות שהוא מנהל מהבית הלבן נגד אנשים שחלקם ממפלגתו ואף מהממשל שלו. "הוא פיטר את האיש הממונה על חקירת הקמפיין שלו ולא שלל את פיטוריו של הבא אחריו. הוא פנה לאינסטיטוקטים נחותים של גזע, דת ומגדר בקהל שלו, באופן ששום נשיא לא עשה זה דורות. והוא כשכש בחרב הגרעינית בהפגנתיות שלא הייתה כמוה מימי הירושימה ונגסקי".

ביקורתו של בייקר מופנית גם כלפי ריבוי האי-דיוקים והסילופים בדבריו של טראמפ, שנועדו לקדם את הנרטיב האישי שלו. "במקום להיות כוח של אחדות, קול מרגיע בעיתות סער, הנשיאות היא עכשיו עוד כלי נשק במסע מתמשך של פלגנות. בשתי המפלגות חוששים שמר טראמפ הרס את סמכותה המוסרית של המשרה הזו".

אך מה שמדאיג את אנשי הממסדים, מוסיף בייקר, מחשמל רבים מן הרחוקים מהצלחת. "טראמפ זנח את המיתוס של נשיאות הדורת פנים המנותקת מהעם ואימץ נגישות נוסח תוכניות הריאליטי המרעידה מיתרים באוכלוסיות המנוכרות כלפי הממסד. אדישותו של טראמפ כלפי מנהגי העבר היא כשמן בעצמותיו של גרעין התמיכה שלו, המריע למאמציו להכרית את התקינות הפוליטית, להכות באליטות הזוחחות ולרסק את המערכת האנוכית שלתפיסתו הפנתה עורף לאזרחים מן השורה".

נשיאים, מודה בייקר, הם תמיד "תמהיל זה או אחר של אידיאליזם, נדיבות, אמפתיה, שאפתנות, אגו, יהירות, קנאה וזעם – אך הם כובשים בדרך כלל את כל היצרים הללו מתחת לחזות של רשמיות. יש הקוראים לזה דקורום, יש המכנים זאת נשיאותיות. מר

טראמפ סבור שזה זיוף, ואינו מנסה כלל להעמיד פנים שהוא מעל לדברים הללו – לבד מהתרברבותו שהוא חזק, עשיר חכם ומוצלח מכולם. הנשיאות לדידו היא עניין של ניצחון, לא של ממשל". ושינוי זה של מהות הנשיאות, אומר בייקר, עתיד להישאר בתוקפו גם לאחר תום ימי טראמפ.